

ASPEKT

knižná edícia

Autorky a autor štúdií: Jarmila Filadelfiová, Daniel Gerbery, Gabriele Michalitsch, Oľga Pietruchová, Anna Zachorowska-Mazurkiewicz

Editorka: Jana Cviková

Spolupracovali: Ľubica Kobová, Ivan Lesay, Zuzana Maďarová

Zodpovedné editorky radu *Aspekty*: Jana Cviková a Jana Juráňová

Obálka a grafická úprava: Jana Sapáková

Vydalo Záujmové združenie žien ASPEKT

Mýtna 38, 811 07 Bratislava

www.aspekt.sk

roku 2010 ako svoju 105. publikáciu a 14. publikáciu radu *Aspekty*.

Publikácia vyšla vďaka podpore zastúpenia

Friedrich Ebert Stiftung na Slovensku.

www.fes.sk

Seminár, z ktorého publikácia vychádza, podporilo aj zastúpenie nadácie Heinrich Böll Stiftung vo Varšave.

www.boell.pl

HEINRICH BÖLL STIFTUNG

Copyright © ASPEKT, FES, HBS, autorky a autor 2010

Translation © Jana Cviková a Jana Juráňová 2010

Cover design © Jana Sapáková 2010

Produkcja CeTePe, s. r. o., Bratislava

Prvé vydanie

ISBN 978-80-85549-91-1

rodová perspektíva v ekonómii

aspekty

mocenských
vzťahov

AUTORKY A AUTOR ŠTÚDIÍ:

Jarmila Filadelfiová

Daniel Gerbery

Gabriele Michalitsch

Oľga Pietruchová

Anna Zachorowska-Mazurkiewicz

EDITORKA: Jana Cviková

ASPEKT

Obsah

Jana Cviková: Editoriál	7
-------------------------------	---

Gabriele Michalitsch: Trh a moc <i>Ekonomické (re)produkovanie rodovej nerovnosti</i>	11
1 Ekonomické rodové hierarchie	13
2 Mechanizmy ekonomickej rodovej reprodukcie	20
3 Feministická ekonomická politika	22
4 Ekonomická politika a ekonomická teória	26

Anna Zachorowska-Mazurkiewicz: Starostlivosť a ekonomika <i>Koncept starostlivosti v ekonomickom myslení</i>	31
1 Konceptualizácia starostlivosti	33
2 Konvenčné prístupy k starostlivosti v ekonomickom myslení	36
3 Feministická ekonómia a starostlivosť	39
4 Záver	43

Daniel Gerbery: Starostlivosť o deti a trh práce <i>Súvislosti rodovo podmienenej komodifikácie pracovnej sily</i>	47
1 Teoretické rámcovanie analýzy	50
2 Starostlivosť o deti v predškolskom veku: inštitucionálne rámce	54
3 Starostlivosť o deti v predškolskom veku: empirický obraz	60
4 Muži a ženy na trhu práce: hľadanie súvislostí	65
5 Záver	71

Jarmila Filadelfiová: Ženy a muži v práci a v rodine Prečo je užitočná rodová perspektíva v ekonómii	77
1 O prieniku rodovej perspektívy do ekonómie	79
2 Reprodukcia, produkcia a ich rodová deľba na Slovensku	84
3 Záverečné zhrnutie	106
Oľga Pietruchová: Rodová skúsenosť s krízou Príklady z krajín strednej Európy	119
1 Špecifiká strednej Európy	122
2 Rodový rozmer krízy	124
3 Poučenie z krízového vývoja?	136
4 Závery	139
O autorkách a autorovi	145
Namiesto záveru: rozhovor nad príspevkami do publikácie <i>Rodová perspektíva v ekonómii</i> Zhovárajú sa filozofka <i>Lubica Kobová</i>, politológ a ekonóm <i>Ivan Lesay</i> a editorka publikácie <i>Jana Cviková</i>	147

Názov v poradí štrnástej publikácie z radu *Aspekty* sa vzťahuje na prvý seminár na Slovensku venovaný *rodovej perspektíve v ekonómii*, ktorý spoločne usporiadali zastúpenie Friedrich Ebert Stiftung v Bratislave a ASPEKT v spolupráci so zastúpením nadácie Heinrich Böll Stiftung vo Varšave. Tento celodenný odborný seminár so zahraničnou účasťou sa konal 22. apríla 2010 v Bratislave a zúčastnila sa ho takmer stovka záujemkýň a záujemcov. V rade *Aspekty* prinášame súbor analýz, ktoré vychádzajú z príspevkov prednesených na seminári. Na podujatie sme pripravili aj výber literatúry súvisiacej s jeho témou, ktorý je dostupný na www.aspekt.sk.

Zborníku *Rodová perspektíva v ekonómii. Aspekty mocenských vzťahov* predchádzali viaceré publikácie, ktoré sa rôznym spôsobom venovali (aj) ekonomickým aspektom rodových rozdielov v spoločnosti – napríklad *Ona a on na Slovensku. Zaostrené na rod a vek* (Inštitút pre verejné otázky, 2008) alebo *Aká práca, taká pláca? Aspekty rodovej nerovnosti v odmeňovaní* (ASPEKT, 2007). Publikácia o rodovom rozpočtovaní a jeho rodovopolitických kontextoch pod názvom *Spravodlivosť v rodových vzťahoch. Aspekty rozdeľovania (nielen) zdrojov* (ASPEKT, 2009) vyšla v spolupráci ASPEKTU so zastúpením nadácie Friedrich Ebert Stiftung a s expertkou nadácie na rodovú problematiku Barbarou Stiegler. Tvoria ju štyri štúdie tejto autorky k rôznym aspektom rodovej politiky, doplnené o feministicko-ekonomickú analýzu finančnej a hospodárskej krízy z pera rakúskej ekonómky Gabriele Michalitsch. Na túto spoluprácu sme nadviazali pozvaním Gabriele Michalitsch do Bratislavy, kde predniesla úvodný príspevok k semináru. Jej štúdia *Trh a moc. Ekonomické (re)produkovanie rodovej nerovnosti* prináša dôležité vymedzenie chápania rodu a rodových vzťahov. V súlade s feministicko-kritickou koncepciou seminára a publikácie Michalitsch rod chápe „ako sociálnu konštrukciu ukotvenú v politicko-ekonomickom štruktúrnom kontexte. V tomto zmysle používam pojmy ženy a muži vždy vo význame prisudzovania úloh (a to tak sebe samým, ako aj zo strany iných), ktoré zodpovedá ich aktuálne dominantnej forme konštrukcie.“ (s. 13) Ako vyplýva aj z tejto úvodnej definície, ani seminár, ani publikácia v žiadnom prípade nemali v úmysle pracovať s takým

pojmom rod, ktorý by bol redukovaný na synonymum označenia „ženy“, resp. „ženy a muži“, ale považovali za dôležité zdôrazniť jeho subverzívny feministický potenciál. Ten spočíva v tomto prípade predovšetkým v rozkrývaní skutočnosti, že „(r)odové vzťahy sú mocenskými vzťahmi. Prelínajú sa celou spoločnosťou, sú zasadené do ekonómie a ekonómia ich reprodukuje.“ (Tamže) Michalitsch upozorňuje, že napriek skutočnosti, že „históriu ekonomického myslenia charakterizuje ‚strategické mlčanie‘ (Bakker, 1994) na tému rodových vzťahov a feministická ekonómia sa ako osobitná oblasť výskumu etablovala až v deväťdesiatych rokoch 20. storočia, siahajú diskusia o ekonomických rodových nerovnostiach hlboko do 19. storočia“. (Tamže) Zameriava sa na skutočnosť, že žiadna z oblastí ekonomického života a myslenia nie je rodovo neutrálna, a preto je nevyhnutné zohľadňovať rod ako jednu z centrálnych kategórií usporiadania sociálnych vzťahov. Jej „(z)ákladná téza znie, že trh nie je neutrálny mechanizmus, ale spoločenská inštitúcia, v ktorej sa artikuluje a vykonáva moc“. (Tamže) Napokon príspevok načrtáva možné cesty k rodovej rovnosti, ktoré ponúka feministická ekonomická politika v rámci existujúceho systému, a na záver sumarizuje niektoré momenty kritiky tvorby ekonomického poznania.

Poľská ekonómka Anna Zachorowska-Mazurkiewicz sa zameriava na miesto starostlivosti v ekonomickom myslení. V príspevku *Starostlivosť a ekonomika* upriamuje pozornosť na zanedbávanie starostlivosti a práce s ňou spojenej v oblasti spoločenských vied a politického rozhodovania v 20. storočí, no aj na posun, ku ktorému došlo „vďaka feministicky orientovaným ekonómkam, ktoré starostlivosť považujú za zásadnú tému“. (s. 33)

Sociológ Daniel Gerbery sa v štúdiu *Starostlivosť o deti a trh práce* venuje „hľadaniu súvislostí medzi existujúcimi formami starostlivosti o deti a alokáciou mužov a žien v rôznych oblastiach produktívnych činností s dôrazom na trh práce“. (s. 49) Dospieva k záveru, že „(v)äčšina existujúcich politických opatrení v oblasti zosúladzovania práce a rodinného života sa snaží o maskulinizáciu životných cyklov žien. Málo skúšaná možnosť, ktorá však v sebe skrýva veľký inovačný potenciál, spočíva v obrátení pozornosti na feminizáciu životných cyklov mužov.“ Takáto feminizácia by podľa jeho názoru znamenala „explicitný posun od užšieho k širšiemu, pluralitnejšiemu a spravodlivejšiemu konceptu starostlivosti“. (s. 72)

Jarmila Filadelfiová si z pozície sociologičky kladie otázku: Pre-

čo je užitočná rodová perspektíva v ekonómii? Vo svojej štúdii *Ženy a muži v práci a v rodine* prináša podrobný prehľad prenikania kategórie rodu do ekonómie, zdôrazňuje, že „(f)eministické teoreticky nielenže otvárali nové témy, ale zároveň spochybňovali pôvodné definície a rozširovali hranice poznania konfrontáciou s predchádzajúcim vylúčením rodových otázok z akceptovaného poznania“ (s. 79). V posledných dvadsiatich rokoch nastala zmena: „(P)ráca žien sa stáva čoraz viditeľnejšou, a to tak v teoretickej rovine, ako aj v rovine empirickej“ (s. 82 – 83), zlepšili sa štatistiky, dáta prispievajú k hlbšej analýze aj k rodovo kompetentnejším sociálnym politikám. Na základe konkrétnych údajov Filadelfiová opisuje situáciu v oblasti reprodukívnej a produktívnej práce na Slovensku z rodového hľadiska.

Rodová expertka Ol'ga Pietruchová prezentuje v príspevku *Rodová skúsenosť s krízou* okrem iného aj výsledky analýzy, na ktorej vypracovaní sa podieľala (túto analýzu pripravila medzinárodná organizácia Oxfam pre Európsku ženskú loby). Konkrétne príklady z krajín strednej Európy dokladajú existujúce špecifiká aj rodový rozmer krízy. V závere Pietruchová konštatuje, že „(n)árast deficitu verejných financií vytvorí tlak na šetrenie, ktorý (...) zasiahne najmä ženy, a tie, preťažené dvojitou záťažou v práci a domácnosti, budú mať sotva kapacitu a energiu na kariéru a angažovanie sa vo veciach verejných. Tak ako sa ženy nestali víťazkami postsocialistickej ekonomickej transformácie v strednej Európe, nehrozí u nás ani na Západe toľko oslavované víťazstvo žien v kríze.“ (s. 139 – 140)

Najmä príspevkami Ol'gy Pietruchovej a Gabriele Michalitsch, ktoré venujú osobitnú pozornosť aktuálnej problematike krízy, nadväzuje táto publikácia na predchádzajúci zborník radu *Aspekty*, ktorý vyšiel pod názvom *Rodové dôsledky krízy. Aspekty vybraných prípadov* (ASPEKT, 2010) a prináša analýzy Jarmily Filadelfiovej (*Rodové dimenzie krízy. Situácia na trhu práce a vládne protikrizové opatrenia*), Janky Debrecéniovej (*Štátne sociálne dávky „na podporu rodiny“*). *Analýza vybraných zákonov prijatých v čase krízy*) a Zuzany Maďarovej (*Kríza v politike a v médiách. Analýza vládnych a opozičných diskurzov o kríze a obsahová analýza médií v čase krízy*), ako aj ukážky z rozhovorov v materských centrách.

Namiesto záveru sa v publikácii *Rodová perspektíva v ekonómii* ocitol rozhovor s filozofkou Ľubicou Kobovou a politológom a ekonómom Ivanom Lesayom, ktorý zdôrazňuje náš zámer koncipo-

vať tento zborník ako otvorený a otvárajúci príspevok do diskusie o rodovej perspektíve (správnejšie: perspektívach) v ekonómii.

Nemecká sociologička Christa Wichterich, autorka známej publikácie *Globalizovaná žena* (vyšla v českom preklade, 2000), vyjadruje (citujúc Hannah Arendt) vo svojej štúdií o transnárodných sieťach zasadzujúcich sa za rodovú rovnosť a zároveň za globálnu sociálnu spravodlivosť optimistickú radosť zo slobody, ktorá človeku dovoľuje prerušiť bežiacie, resp. zabehané procesy a začať odznova. Wichterich konštatuje, že „kritické konfrontácie žien s neoliberaálnou ekonómiou v predchádzajúcom desaťročí zlomili dvojaký mýtus: jednak mýtus rodovej neutrality makroekonómie, jednak ten, že makroekonómia je výlučne expertným terénom“. (2007, s. 233) A keďže alternatíva *musí* byť možná, hnutia za rodovú rovnosť a globálnu sociálnu spravodlivosť hľadajú rozmanité stratégie: radikálna kampaňová konfrontácia pred rokovacou sálou sa spája s kompetentným transformačne orientovaným vyjednávaním vo vnútri. (Tamže, s. 242) A zdá sa, že takáto dvojaká stratégia je účinnejšia než zjednodušené buď – alebo.

Jana Cviková

Literatúra

WICHTERICH, Christa: Transnationale Vernetzungen für Geschlechtergerechtigkeit. In *Feministische Studien*, zošit 2, roč. 25, 2007, s. 233 – 242.

Trh a moc

**Ekonomické (re)produkcie
rodovej nerovnosti**

Gabriele Michalitsch

Napriek tomu, že históriu ekonomického myslenia charakterizuje „strategické mlčanie“ (Bakker, 1994) na tému rodových vzťahov a feministická ekonómia sa ako osobitná oblasť výskumu etablovala až v deväťdesiatych rokoch 20. storočia¹, siaha diskusia o ekonomických rodových nerovnostiach hlboko do 19. storočia (pozri Michalitsch 2000, s. 21 a ď.). Už prvé ženské hnutie nebojovalo len o volebné právo a práva týkajúce sa manželstva, ale aj o ekonomické práva. Ekonomická nezávislosť žien, rodovo špecifické prisudzovanie práce a jej rodovo špecifické odmeňovanie už vtedy vyvolávali zápalisté spory.² Napríklad Ada Heather-Bigg formulovala v jednom príspevku do časopisu *Economic Journal* v roku 1894 zistenia svojho výskumu ženskej práce takto: „Muži namietajú proti tomu, aby ich manželky *zarábali*, nie proti tomu, aby *pracovali*.“ (Heather-Bigg, 1894, cit. podľa Pujol, 1992, s. 61) Napriek tomu, že sa postoje posunuli, kontroverzie týkajúce sa ekonómie a rodu sa podnes zmenili len nepatrne – rovnako ako mocenské vzťahy, ktoré sú ich podloží.

Rodové vzťahy sú mocenskými vzťahmi. Prelínajú sa celou spoločnosťou, sú zasadené do ekonómie a ekonómia ich reprodukuje. Rod pritom chápem ako sociálnu konštrukciu ukotvenú v politicko-ekonomickom štruktúrnom kontexte. V tomto zmysle používam pojmy ženy a muži vždy vo význame prisudzovania úloh (a to tak sebe samým, ako aj zo strany iných), ktoré zodpovedá ich aktuálne dominantnej forme konštrukcie.

Tento príspevok poskytuje prehľad základných foriem ekonomických rodových hierarchií v európskom kontexte, ktoré ozrejmiá vpísanosť rodu do ekonómie a poukážu na centrálné mechanizmy jeho reprodukcie. Základná téza znie, že trh nie je neutrálny mechanizmus, ale spoločenská inštitúcia, v ktorej sa artikuluje a vykonáva moc. V druhej časti sa príspevok venuje východiskám feministickému ekonomickej politiky, ktoré objasňujú možné cesty k dosiahnutiu rodovej rovnosti, a na záver načrtujeme diskusiu o prepojení ekonomickej politiky a ekonomickej teórie.

1 Ekonomické rodové hierarchie

Ekonomické rodové hierarchie sú esenciálne prepojené s rozdelením práce a kapitálu. Ženy disponujú kapitálom len vo výnimočných prípadoch a v porovnaní s mužmi majú veľmi obmedzený

prístup ku kapitálu, pretože na celom svete a aj v Európe je majetok mimoriadne nerovným dielom rozdelený medzi ženy a mužov, a to podstatne nerovnejšie než príjem. Štatistický materiál o rodovo špecifickom rozdelení majetku a kapitálu takmer neexistuje, podľa odhadov disponujú však ženy v Európe menej ako 5 % kapitálu, čo je dôsledok tradície patrilineárneho dedenia. Hoci počet podnikateľiek v posledných desaťročiach výrazne stúpol, zostáva ich kapitálové vybavenie zanedbateľné, keďže zväčša ide o malé podniky a podnikateľky bez zamestnancov.

Základná štruktúra kapitalistickej ekonomiky je teda do veľkej miery definovaná cez rod. Kapitál a mužskosť patria neoddeliteľne k sebe a určujú oblasť toho, čo je „ekonomické“. Pritom sa aj práca definuje v závislosti od procesov zhodnocovania kapitálu. Práca vykonávaná mimo trhu a neplatená práca sa v súlade s touto logikou neuznáva ako práca. Interpretáciu práce a jej prisudzovanie dodnes určuje s takýmto postojom spojené oddeľovanie aktivít sprostredkovaných trhom, platených, spoločensky uznávaných ako práca a spojených s mužskosťou na jednej strane, a aktivít, ktoré nie sú sprostredkované trhom, sú „súkromné“, neplatené, spoločensky sotva uznávané ako práca a spojené so ženskosťou na druhej strane.

Tradičné rodovo špecifické prisudzovanie neplatenej práce súvisiacej so starostlivosťou ešte vždy tvorí rozhodujúci základ ekonomických rodových hierarchií vzťahujúci sa na toto rozlišovanie práce: Ženy vykonávajú okolo 80 % neplatenej práce v domácnosti, pri výchove detí, pri starostlivosti o druhých. Aj zamestnané ženy v Európskej únii trávajú priemerne 25,5 hodín (na Slovensku: 26,6) týždenne neplatenou prácou v domácnosti, naproti tomu muži len 7,8 hodín. (Europäische Kommission, 2009, s. 33)

No nie je to len dôsledok tradície. Keďže príjmy žien z platenej práce sú vo všeobecnosti výrazne nižšie než príjmy mužov, javí sa tradičná deľba práce z hľadiska jednotlivkej domácnosti ako vonkoncom racionálna. V dôsledku nižších zárobkov – a menších možností kariérneho postupu – sa z ekonomického hľadiska zdá správne, že prevažne ženy prerušujú prácu z dôvodu starostlivosti o deti alebo z dôvodu opatery rodinných príslušníkov alebo, že ju aspoň obmedzujú. Na základe práce v domácnosti, ktorá sa ženám prisudzuje, nie sú potom ženy na rozdiel do mužov kontinuálne a výlučne k dispozícii, mobilitu a flexibilitu žien obmedzuje práca v rodine, ktorú musia vykonávať. V konečnom dôsledku sa rodová deľba práce v súkromnej sfére a rodové rozdiely na trhu práce vzájomne podporujú.

1.1 Platená práca

Zamestnanosť žien v Európe síce stúpa – v krajinách EÚ 27 predstavovala roku 2007 v skupine 15 – 64-ročných žien v priemere o niečo viac ako 58 % (na Slovensku: 53 %), pričom zodpovedajúca zamestnanosť mužov je 72,5 % –, no v oblasti práce na plný úväzok výrazne stagnuje. (Tamže, s. 27) Stúpajúca zamestnanosť žien vyplýva v prvom rade z rozšírenia práce na čiastočný úväzok od polovice deväťdesiatych rokov 20. storočia, odráža prerozdelenie platenej práce medzi ženami, nie však medzi ženami a mužmi.

Trh práce je do veľkej miery horizontálne a vertikálne rodovo rozdelený. Vertikálna segregácia označuje rodové rozdelenie z hľadiska profesijných hierarchických úrovní: čím vyšší je stupeň profesijnej hierarchie, tým menší je podiel žien. Šance dostať sa na vrcholné pozície sú pre zamestnankyne stále mizivé. Napríklad podiel žien v najvyšších rozhodovacích grémiách firiem obchodovaných na burze³ je v celej EÚ 11 % (na Slovensku: 18 %). (Tamže, s. 39) Za týmito číslami sa skrývajú diskriminačné praktiky, ktoré sa tiahnu celou profesijnou dráhou žien: Ženy bývajú niekedy nasadzované na pozície pod svoju kvalifikačnú úroveň, ak majú ženy a muži rovnakú kvalifikáciu, mužom sa spravidla pridávajú činnosti, ktoré si vyžadujú vyššiu kvalifikáciu. Navyše programy ďalšieho vzdelávania sú omnoho častejšie otvorené mužom než ženám. Mimoriadne dôležitá úloha tu pripadá aj mužským sieťam.

Trh práce však charakterizuje aj horizontálna segregácia, t. j. segregácia podľa odvetví. Podiel žien v jednotlivých odvetviach výrazne variuje, a to rovnako v priemysle, ako aj v sektore služieb. Ženy dominujú napríklad v textilnej, odevnej alebo obuvníckej výrobe, muži v kovospracujúcom, drevárskom alebo ropnom priemysle. V sektore služieb sú typicky mužskými odvetviami finančníctvo a poisťovníctvo, kým opatera seniorov, ubytovacie služby alebo tzv. služby vzťahujúce sa na osoby (ako kaderníčka a kozmetička) sú typicky ženské odvetvia. Príjem a prestíž ženských odvetví sú omnoho nižšie ako mužských odvetví a poukazujú na rodovo podmienené hodnotenie práce.

Tieto problémy trhu práce, ktoré sú známe už celé desaťročia, sa v dôsledku deregulácie trhov práce od začiatku deväťdesiatych rokov 20. storočia vyostrujú a prekrývajú ich nové tendencie rozdelenia. Zárobková činnosť žien sa stále viac vytláča na okraj trhu práce do atypických, prekérnych pracovných pomerov. Práca na

čiasťočný úväzok, pracovný pomer na nízky počet hodín a na dobu určitú, samostatná zárobková činnosť, zmluvy o dodaní služieb a zmluvy o dielo sa čoraz väčšími rozširujú a zasahujú v prvom rade ženy. Pracovný pomer na čiastočný úväzok čoraz častejšie nahrádza prácu žien na plný úväzok. Podiel žien pracujúcich na čiastočný úväzok predstavuje v priemere EÚ vyše 32 %, podiel mužov 7,7 %. Na Slovensku je podiel žien pracujúcich na čiastočný úväzok (4,5 %) v rámci EÚ druhý najnižší po Bulharsku, naproti tomu v Rakúsku a v Nemecku tento podiel prevyšuje 40 %, v Holandsku 75 %. (Tamže, s. 30) Motívy, pre ktoré sa ženy a muži rozhodujú pre čiastočný pracovný úväzok, sa výrazne líšia: V Rakúsku uvádzajú asi dve tretiny žien ako dôvod práce na čiastočný úväzok rodinné povinnosti, takmer tretina z nich nenašla miesto na plný úväzok. U mužov sú hlavnými motívmi pre prácu na čiastočný úväzok ďalšie vzdelávanie a časová nezávislosť, práca v rodine pri tom nezohráva takmer žiadnu úlohu. (BMGF, 2004, s. 49 a ď.)

Z toho vyplýva, že trh práce sa čoraz väčšími rozpadá na mužmi dominované jadro trhu práce a ženský, marginalizovaný trh práce, ktorý sa vyznačuje atypickými, rôznym spôsobom prekérnymi zamestnaneckými pomermi, ktoré sú len parciálne integrované do sociálneho systému, ako aj výrazne nižším príjmom, nedostatkom možností pracovného postupu, horšími pracovnými podmienkami a vyšším rizikom nezamestnanosti.

Zároveň sa rozširuje aj neformálny sektor v oblasti opatrovateľskej práce: Pre ženy, ktoré robia profesijné kariéry, vytvárajú potrebné podporné štruktúry najmä migrantky – za minimálne mzdy a bez sociálneho poistenia. Rozdiely medzi ženami sa vyostrujú, oproti profesionalizovanej platenej práci tu stojí „refeudalizácia“ práce v domácnosti, znova ožíva vzťah „panej a slúžky“ (Young, 1999/2000), rodovo špecifické pridelovanie reprodukčnej práce ostáva nedotknuté.

Pomerne rozšírené zdôvodňovanie načrtnutých rodových nerovností na trhu práce rozdielmi vo vzdelaní a kvalifikácii je neudržateľné, keďže úroveň prípravy na povolanie u žien a mužov v produktívnom veku je veľmi podobná. Približne 60 % všetkých absolventov vysokých škôl v Európe tvoria ženy. (Europäische Kommission, 2009, s. 16) Medzi mladšími ženami a mužmi (vo veku 20 – 24 rokov) je úroveň prípravy na povolanie u žien výrazne vyššia než u mužov, ešte stále sa však značne odlišujú študijné zamerania žien a mužov. Študentky prevažujú najmä v humanitných vedách, pedagogike alebo žurnalistike, študenti najmä v technických smeroch štúdia.

1.2 Rozdeľovanie a sociálne zabezpečenie

Načrtnuté rozdiely na trhu práce spôsobujú popri priamej platovej diskriminácii značné nerovnosti v príjme žien a mužov. Hodinové brutto mzdy žien sa v EÚ priemerne pohybujú okolo 17 % (Slovensko: 23,6 %) pod úrovňou hodinových brutto miezd mužov. (Tamže, s. 36) Ak nezohľadníme dĺžku pracovného času, dosahujú mzdy žien ešte vždy len zlomok miezd mužov, v Rakúsku – podobne ako v Nemecku – to v posledných desaťročiach do veľkej miery stabilne predstavuje asi dve tretiny. V dôsledku tejto situácie je samostatné existenčné zabezpečenie prostredníctvom zárobkovej činnosti pre ženy ešte vždy nemožné, z toho vyplýva osobná materiálna závislosť najmä od (mužských) príbuzných a zvýšené riziko a výskyt chudoby.

Navyše, sociálne systémy založené na zárobkovej činnosti – ako je nemecký alebo rakúsky – ďalej potvrdzujú rodovú nerovnosť na trhu práce. Oceňujú najmä trvanie zárobkovej činnosti a výšku zárobku. Prerušenia profesijnej dráhy na základe neplatenej reprodukčnej práce a príjmové znevýhodnenie žien vedú v konečnom dôsledku ku korešpondujúcim rodovým rozdielom v oblasti sociálneho zabezpečenia. Pre ženy to často znamená transfery, ktoré sotva môžu zabezpečiť existenciu, ako sa manifestuje na výške penzií alebo na podpore v nezamestnanosti. Túto situáciu ešte zhoršuje rozširovanie nových foriem zamestnávania žien s chýbajúcou alebo len čiastkovou integráciou do systému sociálneho poistenia. Rodové nerovnosti však zintenzívňuje aj zvyšovanie penzijného veku, odpisy pre predčasné penzie a predlžovanie obdobia prispievania do poistenia, ktoré charakterizujú penzijné reformy posledných rokov.

Na základe modelov kombinácie štátneho, podnikového a súkromného dôchodkového poistenia, ktoré sa politicky forsírovali v poslednom desaťročí, možno tiež očakávať ďalšiu polarizáciu ekonomických rodových nerovností. V dôsledku veľmi nízkych príjmov sú totiž možnosti individuálneho dôchodkového poistenia pre ženy veľmi obmedzené, kým podnikové dôchodkové zabezpečenie sa prednostne orientuje na tých, čo sú zamestnaní na plný úväzok, teda v jadre trhu práce, v ktorom však majú ženy nízke zastúpenie. Chudoba a ohrozenie chudobou sa teda zhoršujú najmä vo vyššom veku. Riziko chudoby pre ženy nad 65 rokov v roku 2006 v takmer všetkých krajinách EÚ značne prevyšovalo riziko chudoby pre mužov, na Slovensku predstavovalo pre ženy 11 % (pre

mužov: 4 %), v Rakúsku 20 % (pre mužov: 11 %), v Nemecku 14 % (pre mužov: 11 %). (Europäische Kommission, 2009, s. 36) Skutočný rozsah ohrozenia žien chudobou je zrejme ešte väčší, pretože sa pri týchto výpočtoch zohľadňujú príjmy domácností, pričom nerovnosti rozdeľovania v rámci domácností ostávajú skryté.

Keďže príjmy predstavujú základ pre tvorbu majetku, rodové rozdiely v odmeňovaní v konečnom dôsledku stabilizujú aj veľké nerovnosti v rodovom rozdelení majetku, a tým napokon aj rodovo rozdielny prístup ku kapitálu.

1.3 Zdaňovanie

Príjmové rozdiely a odlišné životné kontexty vedú k zodpovedajúcim rodovo špecifickým dôsledkom zdaňovania. Napriek tomu, že ich rodovo špecifický dosah variuje v závislosti od konkrétnych spoločenských rámcových podmienok a špecifickej podoby daňových systémov, môžeme v kontexte EÚ konštatovať niektoré základné efekty zdaňovania.

Progresívne dane z príjmu zamerané na individuuum, ktoré sú ukotvené vo väčšine členských štátov, sa riadia výkonnosťou daňového poplatníka či poplatníčky. Vyššie príjmy zasahujú relatívne silnejšie ako nízke príjmy a v dôsledku toho mužov relatívne silnejšie ako ženy, keďže zamestnanosť mužov je vyššia než zamestnanosť žien. Progresívne efekty zdaňovania plátov a príjmov sa však často vyprázdňujú prostredníctvom osobitných ustanovení, ako sú špecifické odpísateľné položky. Tradičnú del'bu práce pritom podporujú najmä odpísateľné položky pre živiteľa rodiny. Navyše sa daňové reformy v poslednom desaťročí väčšmi zameriavali na oslabenie princípu progresívnej dane, a to najmä znížením najvyššej sadzby dane.⁴ Aj účinnosť vyrovnávacej distribúcie medzi ženami a mužmi sa tým znížila. Rovná daň (flat-tax) s jednotnou sadzbou dane pre všetky príjmy – ako na Slovensku, v Českej republike alebo v pobaltských štátoch – nemá žiadne adekvátne redistribučné efekty.

Vzhľadom na rodové dôsledky je však pri progresívnom zdaňovaní príjmu rozhodujúci individuálny princíp. Pri individuálnom zdaňovaní sa zdaňujú príjmy oboch manželov nezávisle, kým pri zdaňovaní domácností alebo splittingových systémoch sa príjmy oboch manželov zdaňujú spoločne. Pri splittingovom systéme, ako

v Nemecku⁵ alebo v Luxembursku, sa daňová sadzba aplikuje na polovicu sumy zdaniteľného príjmu oboch manželov predtým, ako sa výsledná daň zdvojnásobí. Pri progresívnej príjmovej daňovej sadzbe sa daňová povinnosť pri takomto postupe nikdy nezvyšuje, často je však nižšia ako pri individuálnom zdaňovaní. Čím vyšší je príjmový rozdiel medzi manželmi, tým väčšia je výhoda, ktorú prináša splittingový systém, pri rovnakej výške príjmu alebo oboch príjmoch rovnakej výšky alebo oboch príjmoch nad hranicou zóny progresívneho zdanenia nevznikajú žiadne rozdiely v porovnaní s individuálnym zdanením. Absolútna výhoda, ktorú prináša splittingový systém, rastie v prípade manželského páru s jedným žiteľom s rastúcou výškou príjmu v rámci zóny progresívneho zdanenia a pri jej presiahnutí ostáva konštantná.

Vzhľadom na zamestnanosť žien pôsobí princíp individuálneho zdaňovania žien neutrálne, na rozdiel od neho splittingový systém – v kontexte značných príjmových znevýhodnení žien a tradičných rodových rolí – subvencuje model muža žiteľa rodiny a neúčast žien na zárobkovej činnosti. Splittingové systémy sa zvyknú zdôvodňovať aj motívmi vyrovnávania nákladov na deti, lenže zvyhodňujú aj bezdetné manželské páry a znevýhodňujú rodičov, ktorí vychovávajú deti sami.

Keďže sú rodovo špecifické nerovnosti rozdelenia majetku podstatne výraznejšie ako príjmové nerovnosti, implikuje zdaňovanie majetku vo všeobecnosti prerozdeľovanie (aj) medzi pohlaviami. Podiel majetkových daní na celkovom príjme z daní väčšiny členských krajín EÚ je však takmer zanedbateľný. Nielenže sa tým posilňuje asymetria práce a kapitálu, ale aj rodová hierarchia.

Veľký a v posledných rokoch rastúci význam pre štátne príjmy majú dane závislé od spotreby ako daň z obratu a špeciálne spotrebné dane napríklad na minerálne oleje alebo na tabak. Tieto dane pôsobia regresívne, a preto relatívne väčšmi zaťažujú ľudí s nižšími príjmami než ľudí s vyššími príjmami, čím nižší je totiž príjem, ktorý má človek k dispozícii, tým viac z neho nevyhnutne ide do konzumu.⁶ V dôsledku nižších príjmov spotrebné dane zaťažujú relatívne väčšmi ženy než mužov. Navyše ženy ako tie, ktoré zodpovedajú za domácnosť, majú primárne povinnosť adekvátne prispôbiť konzum domácnosti zdaneniu a prípadné zvýšenie daní vyrovnávať v súkromí vlastnou prácou, ktorá redukuje potrebu konzumu. (Bakker, 1994, s. 8 a ď.) Z hľadiska rozdeľovania a rodovej rovnosti možno preto považovať získavanie verejných zdrojov zo

spotrebných daní za veľmi problematické, no napriek tomu tvoria napríklad v Nemecku a Rakúsku – rovnako ako dane z príjmu a výnosov – okolo 30 % celkových odvodov.

2 Mechanizmy ekonomickej rodovej reprodukcie

Ďalekosiahlu stálosť načrtnutých ekonomických rodových hierarchií možno sumarizujúco odvodiť z niekoľkých ústredných mechanizmov, ktoré zabezpečujú kontinuálnu (re)produkciu rodu, resp. hierarchických rodových vzťahov. Pre vyzdvihnutie ich systémového charakteru ich tu predostrieme názorne v ich súčinnosti a zreťazení.

- Pridelovanie kapitálu: Spoločenské oddelenie práce a kapitálu je ako výsledok historického vývoja v nemalej miere spojené s rodom.
- Pridelovanie práce: Podstatnú úlohu tu zohráva prisudzovanie reprodukívnej práce ženám. V súvislosti so zárobkovou činnosťou žien má tradične prioritu neplatená starostlivosť a opatera, čo obmedzuje rozsah a kontinuitu participácie žien na trhu práce.
- Pridelovanie príjmov: Rodové príjmové rozdiely sú na jednej strane dôsledkom priamej platovej diskriminácie žien, na druhej strane vyplývajú z načrtnutého rodovo špecifického prisudzovania a hodnotenia zárobkovej činnosti. Aj príjmové rozdiely podporujú vo svojej súčasnej podobe prisudzovanie neplatennej práce v domácnosti ženám a stabilizujú aj nerovnosti v rozdelení majetku a s nimi spojený nedostatočný prístup žien ku kapitálu.
- Pridelovanie zárobkovej činnosti: Trh práce je do veľkej miery rodovo segregovaný a hierarchizovaný. Pozicionovanie žien pritom v porovnaní so situáciou mužov charakterizujú značne nižšie príjmy, väčšie sociálne riziká a menšie rozhodovacie právomoci v dôsledku koncentrácie žien na spodných úrovniach profesijnej hierarchie. Jasne sa tu prejavuje, že ženy síce zásadne majú prístup k trhu práce, no tento prístup je štruktúrne obmedzený. Možno to považovať za systém relatívneho vylúčenia, ktorý spätne potvrdzuje pripisovanie neplatennej práce v domácnosti ženám.

Tieto dôsledky príjmových nerovností ako výsledok primárneho rozdeľovania sa tendenčne posilňujú dominantnými formami zdaňovania. Zdaňovanie domácnosti alebo splittingové modely podporujú tradičnú rodovú deľbu práce, zatiaľ čo progresívne individuálne zdaňovanie vedie k redukovaniu rozdielov trhového príjmu a v tom zmysle pôsobí aj proti rodovo stereotypnému pridelovaniu neplatenej práce v domácnosti. Nižšie zdaňovanie výnosov firiem alebo vlastníkov v porovnaní so zdaňovaním príjmov tiež vedie k posilňovaniu rodových hierarchií.

Príjmy určujú prístup k zdrojom, a tým bezprostredne aj životné podmienky ako bytová situácia alebo možnosti konzumu. Fungujú ako hlavné kritérium priradovania sociálneho statusu a spravidla rozhodujú o osobnej nezávislosti, následne pôsobia na mocenské vzťahy v súkromných domácnostiach a na deľbu neplatenej reprodukčnej práce.

- Pridelovanie sociálneho zabezpečenia: Naviazanie sociálneho zabezpečenia primárne na status osoby na trhu práce a sekundárne na trvanie zárobkovej činnosti a na príjem z nej vyostruje rodové nerovnosti. Ďalší dôsledok naviazania sociálneho zabezpečenia na zárobkovú činnosť predstavuje feminizácia chudoby a ohrozenia chudobou.
- Pridelovanie rozhodovacích právomocí: S prácou a kapitálom sa spájajú veľmi odlišné rozhodovacie horizonty, mužský kapitál určuje danosti pracovného trhu relevantné pre faktor práce. Navyše profesijné pozicionovanie a príjem implikuje „súkromné“ a profesijné rozhodovacie kompetencie. Implikujú teda súkromné možnosti formovania a determinujú v kontexte profesijných hierarchií priame rozhodovacie kompetencie týkajúce sa na jednej strane ďalších pracujúcich, na druhej strane ďalších spoločenských súvislostí. Predstavujú podstatnú zložku spoločenskej schopnosti formovania a v neposlednom rade pôsobia na prisudzovanie neplatenej práce v domácnosti.

Každý z týchto mechanizmov sa odvíja od ostatných a určujúco pôsobí v spoločenských kontextoch. Až ich vzájomná súvťažnosť a prepojenie umožňuje úplne odhaliť ich systematický charakter. Celok načrtnutých mechanizmov však tvorí základnú štruktúru politicko-ekonomického rámca, v ktorom sa subjekty formujú ako spoločenské subjekty, a možno ho teda chápať ako systém reproduktívnych rodov.

Treba pritom poukázať aj na existujúce súvislosti zdôvodňovania a preskúmať ich z hľadiska legitímnej funkcie. Napríklad odvolávanie sa na pracovnú ponuku žien presúva štruktúrne dimenzie prístupu k zárobkovej činnosti a sociálnemu zabezpečeniu na rovinu individua a na jeho „slobodnú voľbu“, ktoré zahŕňujú systematický charakter relatívnej exklúzie, pretože pracovná ponuka je v konečnom dôsledku výrazom a výsledkom formovacích procesov, ktoré sú ukotvené v danom politicko-ekonomickom systéme. Zároveň práve tento politicko-ekonomický systém vyznačuje konkrétne podmienky, za ktorých sa na trhu ponúka pracovná sila.

Najmä trh práce teda v žiadnom prípade nepredstavuje „neutrálny“ mechanizmus, oddelený od mocenských vzťahov, ale inštitúciu, ktorá mocenské vzťahy (re)produkuje. Mnohoraké prepojenia uvedených mechanizmov poukazujú na ich systémový charakter, s ktorým sa spája udržiavanie moderného binárneho rodového poriadku. Aj v rámci ekonomických procesov reštrukturalizácie zabezpečujú tieto mechanizmy a ich prepojenia stabilitu hierarchických rodových vzťahov a reprodukciu binárnych rodových konštrukcií. Tým sa kategória rodu stále znova obnovuje, reprodukuje ako kategória moci a ovládania a uchováva sa ako základná hierarchizujúca kategória sociálnych konštitutívnych procesov. Vo vzťahu k rodovej rovnosti predstavujú uvedené mechanizmy hlavné východiská (hospodársko-)politickej intervencie.

3 Feministická ekonomická politika

V ekonomicko-politickom kontexte platí v EÚ princíp uplatňovania rodového hľadiska (gender mainstreaming), zakotvený v Amsterdamskej zmluve. Gender mainstreaming, ktorý Európska komisia od polovice deväťdesiatych rokov popri rovnakom zaobchádzaní a podpore žien propagovala ako tretí koncept na dosiahnutie rovnosti príležitostí žien a mužov predtým, ako následne vplynul do národných vládnych politík, znamená systematické zohľadňovanie nerovných životných okolností žien a mužov vo všetkých oblastiach politiky: Všetky politické koncepcie a opatrenia sa majú podľa tohto princípu v kontexte plánovania, realizácie, sprevádzania a hodnotenia zameriavať na dosahovanie rodovej rovnosti.⁷

Označením „mainstreaming“ sa síce malo zvýrazniť nové celoeurópske stanovenie priorít, ktoré definuje politiku rodovej rovnosti nielen ako okrajový jav, ale ako ústrednú tému európskej politiky, ale právne podmurovanie tohto konceptu dodnes chýba.⁸ S deklarovaním významu uplatňovania rodového hľadiska sa nespája ani právne platná definícia, ani vymáhateľné nároky. Ak sa požiadavka uplatňovania rodového hľadiska nerealizuje, nedochádza k nijakým sankciám, obsahovo je tento pojem neurčitý a umožňuje nanajvyšší rozdielne interpretácie, keďže kritériá rodovej rovnosti chýbajú.⁹

V ekonomicko-politických kontextoch sa gender mainstreaming de facto vôbec nepoužíva, a pritom práve hospodárska politika predstavuje centrálnu oblasť európskej politiky. No na prijímaní hospodársko-politických rozhodnutí sa naďalej podieľajú takmer výlučne muži. Okrem toho, že kapitálom disponujú muži, je aj najvyššia úroveň vedenia relevantných generálnych riaditeľstiev (hospodárstvo, obchod, rozpočet, regionálna politika) Európskej komisie alebo Európskej centrálnej banky naďalej takmer priebežne obsadzovaná mužmi. Situácia v jednotlivých členských krajinách EÚ vyzerá podobne: Aj na národných ministerstvách hospodárstva a financií, v centrálnych bankách, v podnikateľských a zamestnávateľských zväzoch, ale aj v ekonomických výskumných inštitúciách sú ženy v rozhodovacích funkciách ešte stále výnimkou. (Schuberth, 2006, s. 54 a ď.)

V tejto časti uvádzame opcie feministickej ekonomickej politiky, ktoré sa orientujú na rodovú rovnosť v rámci existujúceho kapitalistického systému. Ústredná dimenzia súčasných rodových hierarchií, totiž pomer práce a kapitálu, tak ostáva nedotknutá. Napriek tomu sú však nasledujúce (hospodársko-)politické stratégie schopné podporiť výrazné odbúravanie rodových hierarchií a s tým spojené emancipačné redefiničné procesy rodu.

3.1 Politika (trhu) práce

Zahrnutie reprodukčnej sféry do ekonomickej oblasti – a tým do ekonomicko-politického zorného poľa – tvorí hlavný predpoklad ekonomickej politiky orientovanej na rodovú rovnosť, v ktorej rámci pripadá kľúčová úloha rovnakému rozdeleniu platenej a neplatenej práce medzi rodmi. Všeobecné skrátenie pracovného času

predstavuje nesmierne dôležitú stratégiu redistribúcie zárobkovej činnosti a neplatenej práce v domácnosti. Východiskom tu je od-búravanje nadčasov a postupné znižovanie týždenného pracovného času. Musí ich sprevádzať tak budovanie dostupných, vysoko kval-itných celodenných služieb starostlivosti o deti, najmä pre deti do troch rokov, ako aj zákonom stanovené rovnaké rozdelenie nároku na pracovné voľno z dôvodu starostlivosti o dieťa pre matky a ot-cov. Podobne to platí aj pre oblasť opatery závislých osôb, v ktorej je prioritou rozšírenie cenovo dostupných, flexibilných stacionár-ných i ambulantných služieb.

S tým sa spája nevyhnutnosť spoločenskej problematizácie existujúcich foriem uznania výkonu a zásadného prehodnotenia práce. Verejný diskurz by mal intenzívne problematizovať otázky rodových stereotypov, štruktúrnej diskriminácie žien a predovšetkým deľbu platenej a neplatenej práce. Rodovo nešpecifické kvóty vo všetkých profesijných oblastiach a na všetkých hierarchických úrovniach by okrem toho mohli napomôcť odstraňovanie horizontálnej a verti-kálnej segregácie a väčšiu mieru rodovej rovnosti. Dopĺňať by ich mala striktná antidiskriminačná politika a včasná cielená prevencia rodovo špecifických segregáčnych tendencií vo vzdelávaní.

3.2 Politika rozdeľovania

Uvedené opatrenia by zohrávali dôležitú úlohu aj vo vzťahu k rodo-vým rozdielom v príjmoch. Mala by ich sprevádzať striktná antidis-kriminačná politika s adekvátnym sankcionovaním diskriminač-ných praktík v kombinácii s transparentnosťou príjmov. Podporný účinok by malo aj viazanie verejných zákaziek na programy pod-pory žien vo firmách. Navyše by sa malo diskutovať nielen o sta-novení minimálnych, ale aj maximálnych príjmov. Rozdiely čistých príjmov možno napokon minimalizovať progresívnym individuál-nym zdaňovaním.

Zásadný význam pri dosahovaní rodovej rovnosti by mala aj úpl-ná integrácia všetkých pracovných pomerov do systému sociálneho poistenia a v konečnom dôsledku oddelenie zárobkovej činnosti a sociálneho zabezpečenia, ako to koncipujú univerzalistické so-ciálne systémy škandinávskeho razenia.

3.3 Rozpočtová politika

V posledných rokoch sa najmä vďaka rozrastajúcej sa diskusii o rodovom rozpočtovaní jasne ukázalo, že rozpočtová politika v žiadnom prípade nie je „rodovo neutrálna“.¹⁰ Gender budgeting, rodovo spravodlivé rozpočtovanie, znamená, že sa skúma, aké rodovo špecifické dôsledky majú verejné financie, príjmy aj výdavky, pričom sa reštruktúrujú v súlade s cieľom dosahovania rodovej rovnosti. (Pozri CoE, 2005) Ako aplikácia gender mainstreamingu zahŕňa gender budgeting rozsiahle formovanie rozpočtu tak, aby sa zameriaval na rodovú rovnosť v rámci celého rozpočtového procesu. Všetky oblasti politiky sú predmetom rodového rozpočtovania, ktoré sa okrem rodovej rovnosti vo verejných rozpočtoch orientuje aj na demokratizáciu rozpočtovej politiky. Gender budgeting sa napokon má etablovať ako nástroj na skúmanie toho, či sa politické deklarácie o rodovej rovnosti premietajú aj do rozpočtových položiek. Rodové rozpočtovanie sa pritom v žiadnom prípade neobmedzuje na monetárne veličiny, ale vždy implikuje politickú kontextualizáciu príjmov a výdavkov, pretože samotné zvýšenie výdavkov priamo pripočítateľných ženám ešte nevyhnutne neznamená aj zvýšenie orientácie na rodovú rovnosť.

Formovanie daňových systémov má pritom rovnaký význam ako úprava poplatkov a príspevkov. Príspevky do sociálneho poistenia v Rakúsku predstavujú približne tretinu, v Nemecku okolo 40 % všetkých odvodov. Poplatky, ktorých distribučné efekty zodpovedajú dani z hlavy, spoluúčasť (napríklad v oblasti zdravotníctva) alebo odvody za energie, posilňujú regresívne komponenty verejných príjmov. Verejné výdavky zasa treba preverovať vzhľadom na ich rodovo špecifické implikácie v oblasti distribúcie príjmov, zárobkovej činnosti (rozsahu zamestnaneckého pomeru, pracovných podmienok), distribúcie platenej a neplatenej práce alebo využitia času.

3.4 Konjunktúrna politika

Ako sa to manifestuje aj v súčasnej krízovej politike, stabilizačná politika orientovaná na konjunktúru sa tradične zameriava najmä na infraštruktúrne investície a podporu firiem. Prednostne sa tak podporujú priemyselné odvetvia a stavebníctvo, zatiaľ čo stúpajúca nezamestnanosť žien a zvyšujúca sa prekerizácia pracovných pome-

rov žien ďalej vyostruje socioekonomické rodové hierarchie. Stúpajúci tlak na zásobovaciu ekonomiku domácností, na vyrovnanie úbytku príjmov vlastnou prácou navyše vedie k nárastu neplatennej práce v takzvanej súkromnej sfére a keďže sa táto práca naďalej prisudzuje primárne ženám, podporuje tým rodovú deľbu práce so všetkými nerovnosťami, ktoré ju sprevádzajú.

Takéto retradicionalizujúce dôsledky krízy a krízovej politiky sa vo verejnej diskusii takmer netematizujú. Pritom by sa dala politika zameraná na konjunktúru spojiť s politikou zameranou na rodovú rovnosť: A to v tom prípade, ak by sa sociálna spleť vzťahov – vzhľadom na poznatkovú ekonómiu – chápala ako cieľ a základ hospodárenia, následne ako stredno- a dlhodobá báza hospodárskej prosperity, a tým ako stelesnenie „investičného objektu“. Stabilizačné investície by sa mali zameriavať na inklúziu sociálne marginalizovaných skupín, na rozšírenie ekonomického potenciálu obyvateľstva cieleným odbúravaním mechanizmov vylúčenia.

Investície do vzdelávania, starostlivosti a opateru pritom zohrávajú kľúčovú rolu, ak sa v záujme podpory konjunktúry majú vytvoriť pracovné miesta, ale aj impulzy pre rodovú rovnosť. (Pozri Michalitsch, 2009) Investovať do kvality vzdelávania by znamenalo napríklad aj pôsobiť proti spoločenskej produkcii a utvrdzovaní stereotypov v celom systéme vzdelávania a následne proti rodovo špecifickým segregačným tendenciám v študijnom zameraní. S rozšírením verejných služieb poskytujúcich opateru a starostlivosť by sa nielen naplnil vzrastajúci dopyt, ale aj redukoval rozsah neplatennej, predovšetkým ženskej práce v „súkromí“.

4 Ekonomická politika a ekonomická teória

Skutočnosť, že takéto konjunktúrno-politické možnosti sa v aktuálnych diskusiách o kríze do veľkej miery negujú, sa v neposlednom rade spája s mainstreamovou ekonomickou teóriou, ktorá nielenže do veľkej miery vytesňuje rod ako analytickú kategóriu, ale zároveň je celá preniknutá prevažne implicitnými rodovými koncepciami. Reprodukujúci sa „mužský pohľad“¹¹ tak naďalej určuje formuláciu problémov a tvorbu pojmov, podobu výskumu a jeho záverov, a tým uznávaný predmet economickej teórie. Sociálne skúsenosti

žien sa pritom zväčša nezohľadňujú. Konštrukcia predmetu, vnímanie a výber problémov, ich vysvetľovanie a interpretácia – to všetko podlieha „mužskej“ perspektíve. Maskulinizmy sú však votkané aj do ekonomického systému myslenia a sveta pojmov: do diskurzívnych praktík, do pravidiel imanentných produkcií poznania, do tvorby významov, produkcie a aplikácie poznania a do nevedomých pravidiel formácií. Jeden zo zásadných impulzov feministickej ekonómie spočíva preto v zohľadnení rodovosti v ekonomických pojmoch za cieľom dekonštrukcie ekonomickej teoretickej stavby, ako aj jej rekonštrukcie. Tak sa napríklad definičné vylúčenie reprodukcie z ekonomickej oblasti prelína s etablovaním binárneho moderného rodového poriadku a redukuje ekonómiu do veľkej miery na trhový segment. Východiská feministickej ekonómie stavajú, naopak, do popredia prepojenia trhu orientovaného na zisk, neziskového sektora, štátnej ekonomiky služieb a oblasti reprodukcie a identifikujú v logike „starostlivosti o iných“, previazanej so sektorom reprodukcie, alternatívnu ekonomickú racionalitu. Práve v takomto chápaní ekonómie, ktoré zahŕňa celú oblasť ekonomických aktivít a zohľadňuje ekonomické logiky mimo maximalizácie zisku, by sa mohol skrývať kľúč k trvalo udržateľnému riešeniu krízy.

Lenže zmeny ekonomickej politiky sú tesne spojené so zmenami ekonomickej teórie. O túto sa však vedie zápas, zápolí sa „o moc na uchovanie alebo zmenu panujúceho sociálneho sveta prostredníctvom uchovania alebo zmeny panujúcich kategórií“ (Bourdieu, 1985, s. 18 a ď.), o monopol legitímneho pomenovania, o presadenie legitímneho spôsobu vnímania.

Z nemčiny preložila Jana Cviková

Poznámky

¹ Významnú rolu tu zohralo založenie medzinárodnej organizácie International Association for Feminist Economics (IAFFE) v roku 1991 a časopisu *Feminist Economics* v roku 1995. Dôležité orientačné body poskytli zborníky: Ferber – Nelson (1993), Humphries (1995), ako aj Kuiper – Sap (1995).

² Napríklad Barbara Bodichon sa vo Veľkej Británii zaoberala už v roku 1857 v práci *Women and Work* otázkami platenej práce žien, vyslovovala sa za ekonomickú nezávislosť žien a kritizovala ich obmedzovanie na manželstvo a rodinu. (Pozri Pujol, 1992, s. 37 a ď.)

³ Základ tvoria najväčšie firmy obchodované na burze v každej členskej krajine, ktoré sú uvedené v zozname „blue-chip-index“. V krajinách s nepatrným počtom

takýchto firiem (ako Luxembursko, Slovenská republika) sa započítalo aspoň desať najväčších firiem.

⁴ Práve na príklade najvyšších daňových sadzieb sa ukazujú ideologické posuny a zmena politických priorít. Ešte v osemdesiatych rokoch sa o najvyšších daňových sadzbách nad 50 %, ktoré boli zacielené na prerozdeľovanie, diskutovalo najmä v súvislosti so sociálnym vyrovnávaním, v deväťdesiatych rokoch sa tieto sadzby stále väčšími spochybňovali, považovali sa za nepriateľské voči výkonu a boli značne znížené.

⁵ Nemecký zákon o dani z príjmu ustanovuje právo manželských partnerov na výber medzi oddeleným a spoločným zdanením.

⁶ Závislosť konzumu od príjmu sa v ekonomii označuje ako „marginálny sklon k spotrebe“.

⁷ Koncept uplatňovania rodového hľadiska nezodpovedá len požiadavkám ženskej politiky, ktoré boli vznesené napríklad na 3. svetovej konferencii o ženách v Nairobi v roku 1985, ale je spojený aj s vývojom konceptu managing diversity ako stratégie personálneho a organizačného rozvoja, ktorá vyšla v osemdesiatych rokoch z USA. Managing diversity sa zameriava na rovnosť príležitostí všetkých zamestnancov vo vzťahu k firemným konkurenčným výhodám. Prítom sa majú podnikateľsky využiť etnické a rodové rozdiely personálu tak, že mnohotvárnosť perspektív heterogénneho personálu sa využije na podporenie kreativity, a tým zabezpečí firme konkurenčné výhody. Ako nástroj personálneho manažmentu ide o top-down stratégiu zameranú na optimálne využitie existujúcich personálnych zdrojov minimalizujúce náklady. Okrem toho má manažment rozmanitosti zabezpečiť zásobáreň kvalifikovaných pracovných síl tým, že zvýši atraktivitu firmy pre ženy a etnické menšiny. Na rozdiel od monokultúrnych organizácií, ktoré sa považujú za rezistentné voči zmenám, má organizačná kultúra charakterizovaná rozmanitosťou zaručiť flexibilitu firiem v časoch rýchlych zmien. Koncept manažmentu rozmanitosti sľuboval všetkým zúčastneným výhody bez toho, žeby sa zaoberal záujmovými antagonizmami medzi prácou a kapitálom. (Pozri Schunter-Kleemann, 2004)

⁸ Kritici a kritičky ako Susanne Schunter-Kleemann (2004) chápú gender mainstreaming ako reakciu na rastúcu skepsu žien voči európskej integračnej politike, ktorá sa prejavovala v anketách (EuroBarometer). Cieľom gender mainstreamingu je podľa Schunter-Kleemann inštalovať „nové partnerstvo“ s bázou ženskej politiky, aby sa tak kompenzovali integračné deficity vnímané najmä ženami. Na rozdiel od ženskej politiky sociálneho štátu s cieľmi ako ekonomická nezávislosť, autonómny spôsob života, sebaurčenie alebo samostatné sociálne zabezpečenie, ktoré si vyžadujú vysoké finančné náklady, má sa gender mainstreaming podľa Schunter-Kleemann presadzovať do veľkej miery z hľadiska nákladov neutrálne alebo ich má dokonca znížiť. Gender mainstreaming opakovane poslúžil na legitímovanie zrušenia špecifických opatrení na dosahovanie rodovej rovnosti a ich inštitucionálneho ukotvenia. Rušia sa napríklad ministerstvá pre záležitosti žien alebo príslušné referáty a potrebné finančné zdroje sa redukujú.

⁹ Napokon stojí proklamovanie uplatňovania rodového hľadiska v protiklade s dôsledkami zároveň s ním proklamovaných neoliberalných politík. Rodovo odlišné následky privatizácie verejných služieb, deregulácie trhov práce, etablovania sektorov s nízkymi mzdami a neformálnych trhov práce alebo decentralizácie tarifných vyjednávani sa prostredníctvom gender mainstreamingu v žiadnom prípade nevyrovnávajú.

¹⁰ Z iniciatívy referátu rodovej rovnosti naštartovala v roku 1984 austrálska vláda celosvetovo prvú aktivitu zameranú na rodové rozpočtovanie na celoštátnej úrovni aj na úrovni jednotlivých štátov. (Pozri Sharp – Broomhill, 2002) V Európe zohrala úlohu príkladu Veľká Británia: Od roku 1989 uverejňuje Women's Budget Group zložená z expertiek z univerzít, odborov a mimovládnych organizácií každoročné komentáre štátneho rozpočtu. Pravidelné kontakty s labouristickou vládou sa napokon odrazili v poradenskej funkcii tejto skupiny pri reformách daňového systému. (Pozri Elson, 1999) Hoci sa medzičasom vo viacerých krajinách – od Švédska po Tanzániu – etablovali iniciatívy zamerané na gender budgeting, v národných kontextoch dochádza k vzorovej implementácii. V praxi sa za pojmom rodové rozpočtovanie často skrývajú len veľmi rudimentárne náznaky skutočného gender budgetingu.

¹¹ Ekonomky ešte stále tvoria mizivú menšinu *scientific community*.

Literatúra

- BAKKER, Isabella (ed.): *The Strategic Silence. Gender and Economic Policy*. Londýn: Zed Books 1994.
- BOURDIEU, Pierre: *Sozialer Raum und „Klassen“*. *Leçon sur la Leçon*. Frankfurt n. M.: Suhrkamp 1985.
- Bundesministerium für Gesundheit und Frauen (BMGF) (ed.): *Qualifizierte Teilzeitbeschäftigung in Österreich. Bestandsaufnahme und Potentiale*. Viedeň 2004.
- Council of Europe (CoE): *Gender Budgeting. Final Report of the Group of Specialists on Gender Budgeting*. Štrasburg 2005.
- ELSON, Diane: *Gender Budget Initiative*. Londýn: Background Papers 1999.
- Europäische Kommission: *Bericht zur Gleichstellung von Frauen und Männern 2009*. Luxemburg 2009.
- FERBER, Marianne A. – NELSON, Julie A. (eds.): *Beyond Economic Man. Feminist Theory and Economics*. Chicago – Londýn: The University of Chicago Press 1993.
- HUMPHRIES, Jane (ed.): *Gender and Economics*. Aldershot: Edward Elgar 1995.
- KUIPER, Edith – SAP, Jolande (eds.): *Out of the Margin: Feminist Perspectives on Economics*. Londýn: Routledge 1995.
- MICHALITSCH, Gabriele: Umsteuern: Mit feministischer Politik der Finanz- und Wirtschaftskrise begegnen. In BIESECKER, Adelheid – MICHALITSCH, Gabriele – REINER, Sabine – STIEGLER, Barbara – YOUNG, Brigitte: *Antworten aus der feministischen Ökonomie auf die globale Wirtschafts- und Finanzkrise*. Tagungsdokumentation der Friedrich-Ebert-Stiftung. Bonn 2009, s. 49 – 55.
- PUJOL, Michèle A.: *Feminism and Anti-Feminism in Early Economic Thought*. Aldershot: Edward Elgar 1992.
- SHARP, Rhonda – BROOMHILL, Ray: Budgeting for Equality: The Australian Experience. In *Feminist Economics* 1/8, 2002, s. 25 – 47.
- SCHUBERTH, Helene: Fiskalische Strategien auf EU-Ebene – Implikationen für Gender Budgeting. In *Gender Budgeting. Theorie und Praxis im internationalen Vergleich*. Innsbruck – Viedeň – Bozen: Studien Verlag 2006, s. 49 – 60.
- SCHUNTER-KLEEMANN, Susanne: Gender Mainstreaming – Ein doppelbödiges Konzept. In Gubitzer, Luise – Trukeschitz, Birgit (eds.): *Frauen und Budgets*. Frankfurt – Viedeň – Berlín 2004 s. 85 – 113.
- YOUNG, Brigitte: Die Herrin und die Magd. Globalisierung und die Re-Konstruktion von ‚class, gender and race‘. In *Widerspruch*, č. 38, 1999/2000, s. 47 – 60.

Starostlivosť a ekonomika

Koncept starostlivosti v ekonomickom myslení

Anna Zachorowska-Mazurkiewicz

Starostlivosť je dôležitým zdrojom podpory a pohodlia v každodennom živote. Každá osoba sa v niektorom z období svojho života o niekoho stará, prípadne potrebuje starostlivosť iných. Ľudia by bez vzájomnej starostlivosti nemohli vôbec prežiť. Preto je dôležitá starostlivosť skúmať v kontexte všetkých spoločenských vied a analyzovať ju z rôznych hľadísk ako jednu z najdôležitejších tém. Napriek tomu je zrejmé, že v priebehu väčšej časti 20. storočia sa v oblasti spoločenských vied a politického rozhodovania starostlivosť a práca s ňou spojená zanedbávala. V súčasnosti sa tento trend mierne mení k lepšiemu, pričom v prípade ekonómie dochádza k takémuto posunu najmä vďaka feministicky orientovaným ekonómkam, ktoré starostlivosť považujú za zásadnú tému. Joyce P. Jacobsen (2003) považuje prácu súvisiacu so starostlivosťou za jednu z oblastí, ktorá je v rámci tejto nekonvenčnej školy ekonomického myslenia najprepracovanejšia.

Starostlivosť je pre ekonomiku dôležitá, ekonomika je od služieb starostlivosti závislá, nedokáže sa bez nich rozvíjať, dokonca vôbec fungovať. Na druhej strane ekonomické vzťahy v rámci spoločnosti ovplyvňujú množstvo a kvalitu starostlivosti, ktorú spoločnosť dokáže poskytnúť tým, čo ju potrebujú. Starostlivosť a ekonomika sú teda navzájom previazané. V tomto príspevku budem vzťahy medzi starostlivosťou a ekonomikou analyzovať z hľadiska ekonomickej teórie. V úvode uvediem starostlivosť do súvislosti so štandardným pojmom práce. Táto analýza následne vyústi do skúmania pojmu starostlivosti z pohľadu ekonomickej teórie, pričom budem prezentovať modely zastúpené v hlavnom prúde ekonomického myslenia, ďalej neoklasické modely, ako aj spôsob, akým tento pojem vo svojich teóriách rozvíjala feministická ekonómia. V závere príspevku sa budem venovať niektorým všeobecným návrhom na politické riešenia, ktoré by mali byť kľúčové pri úvahách o tom, ako prekonať rastúcu krízu v oblasti starostlivosti.

1 Konceptualizácia starostlivosti

V roku 1800 boli ženy, ktorých práca pozostávala najmä zo starostlivosti o rodinu, chápané ako výkonná pracovná sila. No už okolo roku 1900 boli ženy pracujúce v domácnosti pri sčítaní ľudu formálne degradované do kategórie „závislých“, do ktorej patrili

nemluvňatá a vôbec malé deti, ako aj chorí a starí ľudia. (Folbre, 1991, s. 464) Táto zmena sa odohrala v prvých rokoch industrializácie a spôsobil ju fakt, že rôzne druhy tovarov sa prestali vyrábať v domácnosti a ich výroba sa presunula do tovární. Spolu s relatívne strnulou deľbou práce medzi ženami a mužmi v domácnosti to spôsobilo dosť veľký zmätok v chápaní rolí ako vhodných pre ženy a pre mužov. V druhej polovici 19. storočia v najvyspelejších priemyselných ekonomikách vyústil ekonomický a ideologický zápas o tieto roly do normy, podľa ktorej mohli mať platené zamestnanie len muži. Pravdaže, platilo to len vtedy, keď si také niečo konkrétne domácnosť mohla dovoliť. Zarábanie peňazí sa stalo mužskou prácou, kým ženy si plnili povinnosti v domácnosti, pričom tieto ich povinnosti sa definovali skôr pojmami z oblasti morálky, než by sa inštrumentálne opisovali. (Himmelweit, 1995, s. 7)

Model rodiny z 19. storočia sa v 20. storočí stal normou. Tradičnú rodinu celé roky tvoril muž ako živiteľ rodiny a odkázané osoby, ku ktorým patrila aj manželka, ak nebola aktívna na trhu práce. Hodnoty, presvedčenia a normy, na základe ktorých sa posilnilo dominantné postavenie muža v rodine, sa rozšírili aj do ďalších spoločenských inštitúcií. (Dugger, 1996) Takéto delenie na ženy v domácnosti a mužov živateľov prinieslo so sebou znehodnotenie ženskej práce. Fakt, že ženy sú považované za „druhé pohlavie“¹, determinuje potom aj ich postavenie a aktivity mimo rodiny v oblasti formálnej ekonomiky. (Peterson, 1994) Postavenie manželky a matky, závislej na mužovi, malo za následok, že sa ženy uspokojovali s horším zamestnaním, a teda aj s nižšou odmenou za prácu, a boli ochotné prijímať slabo platené miesta. Prístup k lepšie plateným pozíciám sa začal podmieňovať takými pravidlami a tradíciami, ktoré zvyhodňujú mužov. Toto rozdelenie sa prejavilo aj v tom, ako sa pozície na pracovisku delili medzi mužov a ženy. (Dugger, 1996) Dokonca aj v súčasnosti sa rodina často chápe ako sféra súkromia, ktorá je oddelená a zreteľne odlišená od verejnej sféry a od trhovej ekonomiky. Na druhej strane sa trhová ekonomika chápe ako jediná legitímna oblasť ekonomickej aktivity. Preto „fakt, že ženy sú spájané s rodinou, súvisí s tým, že sú chápané ako tie, čo nepatria do oblasti ekonomiky“. (Peterson, 1994, s. 113)

Pri rozlišovaní ekonomických a neekonomických aktivít zohráva zásadnú úlohu definícia práce. Práca sa tak v teórii, ako aj v konvenčnej štatistike definuje ako platená ekonomická aktivita súvisiaca s trhom. (Beneria, 1999, s. 288) Starostlivosť možno široko definovať ako prácu, ktorá zahŕňa staranie sa o fyzické, sociálne, psy-

chologické, emocionálne a vývojové potreby jednej alebo viacerých osôb. (Standing, 2001, s. 17) Starostlivosť je práca, bez ktorej ľudstvo ako druh nemôže prežiť. Je to práca, pretože si vyžaduje isté konkrétne schopnosti a zručnosti, a ak ju konkrétna osoba chce vykonávať dobre, musí disponovať patričnými znalosťami. Starostlivosť je činnosť, ktorá si okrem iného vyžaduje čas a úsilie a obsahuje aj stres – vzhľadom na obavy zo zlyhania, teda z toho, že osoba prijímajúca opateru nebude spokojná. (Lynch a kol., 2009)

Pre koncept starostlivosti je charakteristická práca, ktorá si vyžaduje osobnú pozornosť, čiže služby poskytované priamo konkrétnej osobe, takpovediac zoči-voči, často aj ľuďom, ktorí nedokážu zreteľne vyjadriť svoje potreby, ako sú napríklad veľmi malé deti, chorí alebo starí ľudia. Prácu spojenú so starostlivosťou možno opísať aj ako prácu, ktorá si vyžaduje veľmi silnú vnútornú motiváciu – zmysel pre emocionálnu zaangažovanosť a vzťah k osobe vyžadujúcej starostlivosť. (Badgett – Folbre, 1999, s. 312) Práca súvisiaca so starostlivosťou je podľa Nancy Folbre (1975, s. 75) prácou, ktorú ľudia vykonávajú z náklonnosti alebo z pocitu zodpovednosti za iných ľudí a bez očakávania okamžitej finančnej odmeny. Starostlivosť je spojená s funkciami a činnosťami, na ktoré sa špecializujú skôr ženy, napríklad s materstvom. Celý tento koncept sa však výrazne líši od mnohých súvisiacich pojmov ako napríklad práca v rodine, neplatená práca, reprodukčná práca, sociálna reprodukcia, v ktorých sa zdôrazňuje ich lokalizácia, prípadne druh práce. Práve preto, že pojem práca súvisiaca so starostlivosťou upriamuje pozornosť na motiváciu, môže sa týkať rovnako mužov, ako aj žien, môže byť vykonávaná v rámci trhu i v rámci rodiny a môže súvisieť s produkciou i reprodukciou. (Folbre, 1995, s. 76)

Aktivity súvisiace so starostlivosťou môžu byť motivované veľmi rôzne, napríklad snahou zabezpečiť potreby inej osoby, morálnym zreteľom, náklonnosťou, pocitom zodpovednosti, zmyslom pre povinnosť, tieto aktivity môžu vyplývať aj z úprimnej radosti z vykonávania činností súvisiacich so starostlivosťou, prípadne z očakávania návratnosti v budúcnosti, môže ich motivovať aj dobre naformulovaná zmluva o odmene, ale aj obava z trestu, ak je práca vykonávaná z donútenia. Všetky tieto motivácie možno umiestniť v škále, ktorá plynule prechádza od najlepšie poskytovanej až po najhoršie poskytovanú starostlivosť. Ak sa sústredíme na motivácie dôležité pre poskytovanie starostlivosti, činnosti súvisiace so starostlivosťou budú pravdepodobne vyznievať ako individualizované, výluč-

ne súkromné a sentimentálne. (Jochimsen, 2003) Maren Jochimsen, ktorá zaviedla koncept situácie starostlivosti (tamže), je presvedčená, že motivácia je len jedným z aspektov starostlivosti. Situácia starostlivosti sa podľa nej skladá z troch zložiek: motivačná zložka, pre ktorú sa situácia starostlivosti začína a pokračuje, zložka práce, ktorá je dôvodom, že sa situácia starostlivosti vôbec vytvorí a že sa ďalej udržiava vzťah založený na starostlivosti, a napokon zložka zdrojov, ktorá vzťah založený na starostlivosti zabezpečuje a umožňuje mu pretrvávať v zmysle materiálnej podpory a trvania v čase. Úspech aktivít súvisiacich so starostlivosťou v zmysle uspokojovania a napĺňania potrieb závisí od všetkých troch zložiek. Len ich spoločné fungovanie zabezpečuje kvalitu vykonávanej starostlivosti. Ak sa kladie priveľký dôraz len na jednu zložku starostlivosti, najčastejšie na zložku motivácie, a zanedbávajú sa ďalšie, môže to viesť k pokrivenej analýze jednotlivých situácií starostlivosti. Je tiež vhodné, aby sa pri definovaní situácie starostlivosti brali do úvahy aj všetky ekonomické činitele súvisiace s aktivitami spojenými so starostlivosťou, a to: osobu, ktorá prijíma starostlivosť, i osobu, ktorá poskytuje starostlivosť, materiál a/alebo finančné zabezpečenie potrebné pre poskytovanie starostlivosti, ako aj inštitúcie, pôsobiace za hranicami vzťahu vytváranom starostlivosťou.

2 Konvenčné prístupy k starostlivosti v ekonomickom myslení

V súčasnej ekonómii prevažuje neoklasické hľadisko. Výskumníci a výskumníčky, ktoré vychádzajú z neoklasického (mikroekonomického) prístupu, musia vychádzať z predpokladu metodologického individualizmu. Zhodujú sa v tom, že ich hlavným problémom je výber a rozhodovanie. Vzhľadom na obmedzené zdroje, ktoré treba ustavične rozdeľovať, je naozaj nutné robiť výber a rozhodovať sa. Znamená to teda stále zhodnocovať ekonomické alternatívy (možnosti výdavkov), takže systém trhových cien je potom skutočne základom distribučného mechanizmu. Neoklasická ekonómia sústreďuje svoju pozornosť na koncepty ekvilibria (rovnováhy), na ekonomických agensov (domácnosti, firmy a vlády) a na efektívnosť. (Chmielewski, 1995, s. 22)

Neoklasická ekonómia pripisuje individualistické správanie zamerané na maximálnu prospešnosť, ktoré sa prejavuje v trhovom hospodárstve, aj aktivitám vykonávaným v domácnosti. (Albelda, 1997, s. 117) Starostlivosť si cez optiku maximálnej užitočnosti, ktorá sa má prejavíť v budúcnosti, najotvorenejšie všímajú ekonómovia a ekonómky zaoberajúce sa sférou domácnosti. (Jochimsen, 2003, s. 232) Je to príklad aplikácie celého súboru nástrojov štandardnej ekonomiky na oblasť rodiny. (Humphries, 1998, s. 225) Najznámejším a najcitovanejším príkladom neoklasického modelu rodiny je model, ktorý rozvinul Gary Becker (1981). Jeho ekonomické teórie manželstva (Becker, 1973; 1974) skombinované s teóriami distribúcie času (Becker, 1965) tvoria základ neoklasických interpretácií deľby práce na základe pohlavia. (Albelda, 1997) Beckerov model počíta s ekonomickou závislosťou žien, čiže s tým, že hlava rodiny sa postará o ostatných členov rodiny, pričom títo sú absolútne sebeckí. Ďalej vychádza zo skutočnosti, že rozhodnutia o chode domácnosti závisia od absolútneho príjmu bez ohľadu na to, kto ten príjem zabezpečí, ako aj zo skutočnosti, že práca vykonávaná mimo trhu práce sa klasifikuje ako voľnočasová aktivita. Starostlivosť ako práca, ktorá sa vykonáva doma, sa takto zneviditeľňuje a znehodnocuje. (Lynch a kol., 2009, s. 21) Tento model chápe manželstvo ako firmu s dvoma členmi, pričom obaja si ako „podnikatelia“ „najímajú“ toho druhého. (Becker, 1974, s. 11 - 12) Domácnosť podľa tohto konceptu pozostáva z altruistickej hlavy rodiny, v jej rozhodnutiach sa odráža starosť o blaho ostatných. Zvyšok rodiny je výlučne sebecký a zároveň racionálny. No aj títo členovia a členky rodiny sa správajú altruisticky, pretože ich k tomu vedie blaho rodiny ako celku. (Humphries, 1998, s. 228)

V takomto chápaní sa rodová deľba práce v domácnosti chápe predovšetkým cez model porovnávania výhod, pričom manželstvo podľa tohto modelu poskytuje ekonomické výhody obojmu partnerom. Domácnosť maximalizuje celý balík výhod a služieb, či už vytvorených v prostredí trhu práce alebo v domácnosti. V manželstve sa muži a ženy môžu špecializovať, navzájom si poskytovať služby, a tak fungovať na princípe výmeny. Neoklasická ekonómia takto ponúka vysvetlenie, prečo sa ženy špecializujú na služby ukotvené v domácom prostredí. (Albelda, 1997, s. 118; Humphries, 1998, s. 226) Členovia či členky rodiny sa špecializujú buď na trh platenej práce, alebo na domácu prácu, a to v súlade s tým, akú produktivitu v týchto oblastiach dosahujú. Na to, aby sa dalo určiť, kto sa bude realizovať na trhu platenej práce, čiže kto bude obetavou hlavou rodiny, treba

zaviesť kategóriu biologického pohlavia. Ženy sú potom definované ako tie, ktoré majú pre prácu v domácnosti lepšie predpoklady vzhľadom na svoju rolu v reprodukčnom procese. (Hewitson, 2003, s. 269)

Keď sa prednosti žien a mužov interpretujú ako prirodzené, nízky zárobok žien v platených zamestnaniach sa vysvetľuje ako prirodzený dôsledok rozhodnutia žien zostať doma. Ich rozhodnutie zostať doma sa zasa vysvetľuje ako dôsledok horšej možnosti zárobku. (Grapard, 1996, s. 109) Ženy v prostredí trhovej ekonomiky jednoducho zarobia menej než muži, a tak je rozumné, aby zostali doma. A menej zarobia v prostredí trhu preto, že sa rozhodli zostať doma a neinvestujú do svojich schopností produkovať zárobok. Ak sa v neoklasickom chápaní ekonómie osoba, ktorá sa usiluje o svoju maximálnu užitočnosť, rozhodne vzdať niektorých príjmov, čiže zapojí sa do práce, z ktorej neplynie žiadna finančná odmena, má sa uspokojiť s tým, že kompenzáciou jej je už samotná väčšia užitočnosť. Takúto argumentáciu použili Jacob Mincer a Solomon Polachek, ktorí navrhujú, aby sa ženy špecializovali na menej platené zamestnania, pretože to lepšie korešponduje s ich povinnosťami v rodine. Podobne argumentuje aj Victor Fuchs, ktorý tvrdí, že ženy vo väčšej miere ako muži odvodzujú svoju užitočnosť od detí, a preto aj častejšie preberajú zodpovednosť za deti. (Oba prístupy sú citované podľa Folbre, 1995) Inými slovami, aj keď majú muži a ženy rovnaké schopnosti vykonávať práce v domácnosti, väčšina žien si v tomto smere pripisuje väčšiu užitočnosť. (Albelda, 1997)

Vyššie uvedené modely sú založené na tradičných ekonomických predpokladoch. No aj v rámci neoklasickej ekonómie sa vyvinuli niektoré realistickejšie modely, ktoré berú do úvahy rozhodovacie procesy prebiehajúce vnútri domácností (Humphries, 1998), príkladom môžu byť rôzne modely vyjednávania. Predsa však podľa Albeldu (1997, s. 119) neoklasická ekonómia na tej najzákladnejšej úrovni tvrdí, že dôvodom pre skutočnosť, že ženy zarábajú menej než muži a vykonávajú viac neplatenej práce, je najmä ich racionálne rozhodnutie a vlastné želanie. Starostlivosť predpokladá aj reciprocitu, altruizmus a zodpovednosť za iných. Preto samotný koncept starostlivosti ohrozuje základy neoklasickej economickej teórie. Veď racionálne ekonomicky zmysľajúci človek maximalizuje svoju užitočnosť, a to bez ohľadu na blaho iných ľudí, predovšetkým tých, čo nepatria bezprostredne do jeho rodiny. (Folbre, 1995, s. 74) Keďže neoklasické modely nezohľadňujú pri konceptoch sociálnej inte-

rakcie rôzne asymetrie a závislosť rôznych osôb, sú tieto modely nekompletné, lebo v nich úplne chýba pojem závislej osoby. Takáto exkluzívna konceptualizácia starostlivosti ako intímnej súkromnej záležitosti, ktorá patrí výlučne do sféry domácnosti, zatláča starostlivosť do neoficiálnej, neplatenj, súkromnej sféry ekonomiky. (Jochimsen, 2003, s. 233)

3 Feministická ekonómia a starostlivosť

Feministickú ekonómiu možno predbežne definovať ako nezávislý výskumný program, ktorého prvoradým cieľom je lepšie porozumieť ekonomickému znevýhodneniu žien. (Hewitson, 1999, s. 6) „Feministická ekonómia je radikálny čin. V rámci tohto odboru (ekonómie), ktorý je stále ešte výrazne pozitivistický, feministická ekonómia spochybňuje celé chápanie objektivity a zastáva názor, že to, na čom sa konkrétna osoba rozhodne pracovať, a spôsob, akým sformuluje teórie a politické odporúčania, závisí od jej kultúry, od jej postavenia v spoločnosti a od jej životných skúseností. Feministické ekonómky a ekonómovia nielenže odhaľujú skryté politické agendy uznávanej ekonomickej doktríny, ale otvorene ponúkajú svoju vlastnú ekonomickú a politickú agendu: zlepšenie ekonomických podmienok žien.“ (Strober, 1994, s. 143) Feministická ekonómia spochybňuje ortodoxnú ekonomickú teóriu práve preto, že táto teória neberie do úvahy rod, teda tie aspekty ekonómie, ktoré súvisia so sociálne, ako aj biologicky determinovanou mužskosťou a ženskosťou. (Foldvary, 1996, s. 17)

Ako sme už uviedli v predchádzajúcej časti, tradičné ekonomické analýzy definujú prácu ako platené zamestnanie, hoci je zrejme, že ekonomický život závisí tak od platenej práce, ako aj od neplatených aktivít, vykonávaných v „súkromnom“, čiže v domácom sektore. Neplatený domáci sektor zabezpečuje služby starostlivosti priamo pre členov a členky domácnosti aj pre širšiu komunitu, čo prispieva k individuálnej socializácii a k produkcii a zachovaniu ľudského potenciálu a vytvára akúsi „sociálnu továreň, pocit spolupatričnosti, občianskej zodpovednosti a noriem, ktoré zabezpečujú dôveru, priazeň a dobré fungovanie spoločnosti“. (Himmelweit, 2002, podľa Lynch a kol. 2009, s. 19)

Sociálne využívanie sa deje prostredníctvom striktno rodovo rozdelených noriem, cez ktoré sa určujú rodinné povinnosti. Bez ohľadu na rozsah vrodených rozdielov medzi mužmi a ženami vytvárajú sociálne normy tlak na rodovú diferenciaciu rolí. (Badgett - Folbre, 1999, s. 316) Sociálne normy, podľa ktorých byť ženou znamená starať sa o iných, majú významné ekonomické dôsledky, ktoré prispievajú k rodovej nerovnosti tak v rámci domácnosti, ako aj na trhu práce. (Tamže, s. 323) Povinnosti súvisiace so starostlivosťou o deti a rodičov v staršom veku sú stále najdôležitejšou premennou ovplyvňujúcou účasť žien na trhu práce a dĺžku času, ktorý trávajú v platenom zamestnaní. (Gardiner, 1997, podľa Lynch a kol., 2009, s. 20; Himmelweit, 1995, s. 9; 2005) Povinnosti súvisiace so starostlivosťou v praxi často spôsobujú, že ľudia, ktorí sa takýmto povinnostiam venujú, sú chudobnejší, pretože im tieto povinnosti odoberajú z času, ktorý môžu venovať ekonomickým príležitostiam, predovšetkým redukovujú ich možnosti vstúpiť na trh práce. (Himmelweit, 2005, s. 16)

Hoci v minulých rokoch sa účasť žien na trhu práce výrazne zvýšila, v domácnosti sa deľba neplatennej práce v skutočnosti nezmenila. Najmä pre ženy je rozdelenie času na prácu v platennej verejnej sfére a v neplatennej domácej sfére veľmi náročné. Termín „druhá zmena“ označuje situáciu, keď je čoraz viac žien zárobkovo činných, pričom však tieto ženy aj naďalej zabezpečujú chod domácnosti a práce súvisiace so starostlivosťou. (Lynch a kol., 2009, s. 19) Ženy, ktoré žijú s mužmi, naďalej vo svojich domovoch preberajú v priemere dvojnásobné množstvo neplatennej práce v porovnaní so svojimi partnermi. V domácnosti s deťmi pomer neplatennej práce žien v porovnaní s neplatenou prácou mužov výrazne rastie bez ohľadu na počet hodín, ktoré ženy odpracujú v platenom zamestnaní. (Hewitson, 2003, s. 266; Folbre - Nelson, 2000, s. 125; Titkow - Duch-Krzysztofek - Budrowska, 2003)

Vo väčšine krajín sa činnosť osôb pracujúcich na plný úväzok v opatrovateľských službách v domácom prostredí nepovažuje za prácu. Aj keď je takáto práca vykonávaná na zmluvu, je slabo platená, nemá pevný právny rámec, je neistá a voči tým, čo ju vykonávajú, je vykorisťovateľská. Nízky status povolání zameraných na starostlivosť a nízke ohodnotenie osôb pracujúcich v takýchto povolaniach sú odrazom hlbokého zneuznania, ktoré v spoločnosti panuje voči starostlivosti ako takej. Osoby vykonávajúce činnosti spojené so starostlivosťou umožňujú ostatným (zväčša mužom) venovať sa aktivitám, s ktorými súvisí lepšie materiálne zabezpečenie,

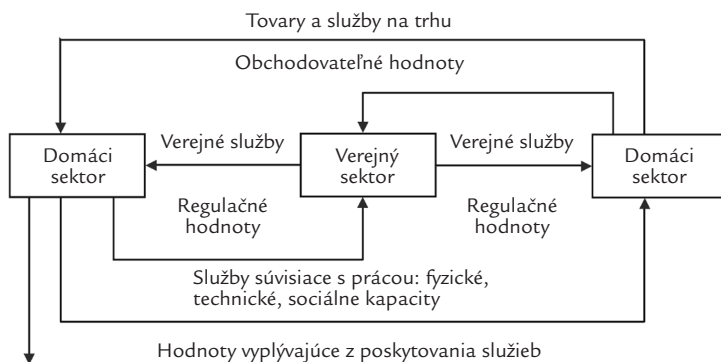
čiže predovšetkým platenej práci a voľnočasovým aktivitám. Keď osoby v rodine vykonávajú činnosti súvisiace so starostlivosťou v prospech osôb dlhodobo závislých od starostlivosti, často na to výrazne doplácajú, nemajú dostatočnú pomoc a podporu, prípadne nemajú prístup k službám, ktoré by im mohli situáciu uľahčiť, a tak sa ich postavenie ešte viac zhoršuje, sú ešte viac znevýhodňované a marginalizované. (Lynch a kol., 2009) Je dôležité uvedomiť si, že práca spojená so starostlivosťou je drahá bez ohľadu na to, kto ju vykonáva. Otec alebo matka, ktorá venuje svoj čas a energiu „rodinným“ činnostiam, bude určite konfrontovaná s veľmi výrazným znížením zárobku v priebehu celého života. Osoby, ktoré sa venujú starostlivosti a nie sú za túto prácu platené, môžu mať v živote obdobia, keď sú úplne bez zárobku, čo vedie nielen k ekonomickej závislosti, ale aj k iným budúcim znevýhodneniam v dôchodkovom a sociálnom zabezpečení, ktoré sa odvíjajú od platenej práce. (England - Folbre, 2001) Ľudský kapitál nadobúdaný v domácom prostredí je menej mobilný ako kapitál partnerky či partnera, ktorý sa špecializuje na trhu práce, a preto partner alebo partnerka, ktorá zabezpečuje prácu v domácnosti, je v rodine v horšej vyjednávacej pozícii, je ekonomicke zraniteľná a viac vystavená rizikám vyplývajúcim z odluky alebo rozvodu. (Badgett - Folbre, 1999, s. 311) Navyše, príliš nízky zárobok pravdepodobne neumožní jednotlivcovi venovať čas poskytovaniu neplatennej starostlivosti. Aj poskytovanie platenej starostlivosti je spojené s nízkym príjmom, pretože zamestnania súvisiace so starostlivosťou sú slabšie platené než zamestnania porovnateľné vzhľadom na potrebnú skúsenosť, ľudský kapitál a vyžadované zručnosti. (England - Folbre, 2001)

Spoločnosť nevyčleňuje dostatok finančných prostriedkov pre oblasť starostlivosti. Súvisí to aj so skutočnosťou, že priami prijímatelia intenzívnej starostlivosti sú buď maloletí, alebo starí či chorí, prípadne príliš chudobní na to, aby mohli svoje potreby formulovať ako efektívnu požiadavku adresovanú trhu. Okrem toho osoby prijímajúce priamu starostlivosť často nemajú možnosť vyjadriť svoju vôľu politicky. (Folbre, 2006, s. 186) Nízke ohodnotenie práce spojenej so starostlivosťou súvisí aj s niektorými zásadnými vlastnosťami takejto práce. Osoby venujúce sa starostlivosti o druhých prispievajú k rozvoju ľudského potenciálu, čo je hodnotou nielen pre prijímateľa starostlivosti, ale aj pre ďalších, ktorí sa s ním dostávajú do kontaktu. Veľmi veľa ľudí ťaží z výchovy detí k zodpovednosti, aby z nich raz vyrástli schopní a milujúci dospelí,

ktorí sa budú k sebe navzájom správať s úctou. Starostlivosť teda vytvára aj hodnoty, ktoré nepôsobia iba v rodine, ale aj mimo nej a pomáhajú vytvárať verejné blaho. Starostlivosť je nezvyčajnou prácou do tej miery, do akej sa výhody plynúce z jej výsledkov delia aj medzi ľuďmi, ktorí nie sú jej priamymi adresátmi. Práve preto, že dôsledky tejto práce sú tak ľahko využiteľné, spoločnosť si takpovediac príde na hotovú, využíva prínosy starostlivosti bez toho, aby platila náklady s ňou spojené.

Pretože veľkú časť starostlivosti zabezpečujú osoby v rodine a táto práca je neplatená, domáca sféra je mimoriadne významnou súčasťou ekonomiky, a to tak vzhľadom na výstupy, ako aj na čas, ktorý si táto práca vyžaduje. (Himmelweit, 2005, s. 10) Priame služby starostlivosti sú poskytované vo všetkých sektoroch hospodárstva, ktoré sa obvykle znázorňujú v makroekonomických grafoch toku peňazí a práce: v domácnostiach, vo sfére obchodu, vo verejnej správe, v neziskových organizáciách. Každá z týchto oblastí zohráva svoju rolu v podskupine činností, ktoré sa dajú označiť ako súčasť „ekonomiky starostlivosti“. (Folbre, 2006, s. 189 – 190) Napriek tomu, keď sa v učebniciach hovorí o modeloch zameraných na finančný obeh, prvok starostlivosti zväčša chýba. Revízie tohto modelu, ktorými sa zaoberá feministická ekonómia, zahŕňajú do ekonomiky aj starostlivosť (graf 1).

Graf 1 | Obeh peňazí v národnom hospodárstve z hľadiska žien

Vyčerpanie ľudských kapacít
a hodnôt vyplývajúcich
z poskytovania služieb

Model, ktorý vyvinula Diane Elson (1998), zahŕňa popri trhu a verejnom sektore aj ekonomiku starostlivosti, teda domáci sektor, čo je dokladom jeho dôležitosti pre ekonomické vzťahy. Oblasť emócií zohráva pri vytváraní rodovej nerovnosti v spoločnosti veľmi významnú úlohu. V mnohých industriálnych krajinách sa práca spojená so starostlivosťou výrazne posunula z tradičnej ženskej sféry domácnosti do verejnej sféry štátneho poskytovania pomoci. Táto zmena však so sebou nenesie zmenu rodovej štruktúry osôb, ktoré poskytujú starostlivosť a ani nepriniesla týmto osobám či ich práci väčšiu vážnosť.

Aspekty starostlivosti sú dôležité pre celé hospodárstvo, pre celú spoločnosť aj pre jednotlivcov. Keď berieme do úvahy význam starostlivosti, je zrejmé, že pozornosť, aká sa jej venuje, nie je dostatočná. Starostlivosť sa musí stať ústredným bodom analýz v sociálnych vedách i v ekonómii. Takéto analýzy by sa následne mali stať základom verejnej politiky, ktorá bude starostlivosť presadzovať, ako aj politiky, ktorá bude presadzovať väčšiu rovnosť v prijímaní i poskytovaní služieb súvisiacich so starostlivosťou.

4 Záver

Starostlivosť je pre ľudské bytosti veľmi podstatná, je dôležitá pre fungovanie spoločnosti aj pre fungovanie ekonomiky. Starostlivosť si vyžaduje úsilie, čas, prácu, vedomosti a zdroje, aby mohla byť vykonávaná primeraným spôsobom. Do istej miery ju možno presunúť do oblasti trhového hospodárstva, ale niektoré aspekty starostlivosti sa dajú vykonávať len v domácom prostredí. Starostlivosť znamená závislosť, asymetriu a vzťahovosť. Možno ju chápať ako prácu, ale takýto prístup by vylúčil niektoré vzťahové aspekty tohto konceptu. Je mimoriadne dôležité venovať pozornosť rodovému rozmeru starostlivosti. Sociálne inštitúcie, normy a hodnoty prisudzujú starostlivosť ženám, čím sa vytvára rodová nerovnosť. V súčasnosti sa táto nerovnosť vo svete ešte zväčšuje, pretože ženy vstúpili na pracovný trh, no túto ich ekonomickú aktivitu nesprievádza nijaká zmena v ich povinnostiach súvisiacich so starostlivosťou.

Vzhľadom na to, že starostlivosť sa stala faktorom, ktorý obmedzuje ekonomickú aktivitu žien, začala sa o tento problém zaují-

mať aj ekonómia. Ale štandardné ekonomické analytické nástroje založené na metodologickom individualizme, teórii racionálneho výberu a správaní zameranom na maximalizáciu užitočnosti nie sú adekvátnymi nástrojmi na skúmanie vzťahov závislosti a asymetrie ani vzťahov ako takých a neriešia spôsob, ako sa s týmito problémami vysporiadať. Práve feministická ekonómia rozvinula tento koncept spôsobom, ktorý umožňuje formulovať politické odporúčania. K najdôležitejším záverom feministických ekonomických analýz patrí napríklad to, že starostlivosť musí byť zahrnutá do všetkých modelov ekonomiky, pretože žiadne ekonomické vzťahy neexistujú bez starostlivosti. Naše chápanie ekonomiky sa nemôže obmedzovať len na trh, ale musí zahŕňať aj afektívnu zložku. Ak sa starostlivosť zahrnie do ekonomického myslenia, môžu sa tým zmeniť všetky kritériá politických riešení. Prvým krokom by potom bolo chápanie starostlivosti ako práce, ktorá je rovnako dôležitá a má byť rovnako cenená ako platená práca. Následne treba nanovo preskúpiť model plnej zamestnanosti takým spôsobom, ktorý umožní starostlivosť zabezpečovať.

Z angličtiny preložila Jana Juráňová

Poznámka

¹ Simone de Beauvoir vo svojom diele *Druhé pohlavie* (1949, slovenský preklad 1967, s. 10) vyjadruje túto odvodenosť ženy slovami: „On je Subjekt, on je Absolútne, Ona je to Druhé.“

Literatúra

- ALBELDA, Randy: *Economics and Feminism – Disturbances in the Field*. New York: Twayne Publishers 1997.
- BADGETT, M. V. Lee – FOLBRE, Nancy: Assigning Care. Gender Norms and Economic Outcomes. In *International Labour Review*, roč. 138, č. 3, 1999, s. 311 – 326.
- BEAUVOIR, Simone de: *The Second Sex*. New York: Vintage Books 1989. (V slovenčine vydal Obzor 1967)
- BECKER, Gary S.: A Theory of Marriage. Part I. In *Journal of Political Economy*, roč. 81, č. 4, 1973, s. 813 – 846.
- BECKER, Gary S.: A Theory of Marriage. Part II. In *Journal of Political Economy*, roč. 82, č. 2, 1974, s. 11 – 26.
- BECKER, Gary S.: A Theory of the Allocation of Time. In *The Economic Journal*, roč. 75, č. 299, 1965, s. 493 – 517. Dostupné na: <http://www.apec.umn.edu/grad/jdiaz/A%20theory%20of%20Allocation%20of%20Time%20-%20Becker.pdf>
- BECKER, Gary S.: *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press 1981.

- BENERIA, Lourdes: The Enduring Debate over Unpaid Labour. In *International Labour Review*, roč. 138, č. 3, 1999, s. 287 – 309.
- DUGGER, William M.: Four Modes of Inequality. In DUGGER, William M. (ed.): *Inequality – Radical Institutional Views on Race, Gender, Class, and Nation*. Westport: Greenwood Press 1996.
- ELSON, Diane: The Economic, the Political and the Domestic. Businesses, States and Households in the Organization of Production. In *New Political Economy*, roč. 3, č. 2, 1998, s. 189 – 208.
- ENGLAND, Paula – FOLBRE, Nancy: *Care, Inequality, and Policy*. New York: Routledge 2001.
- FOLBRE, Nancy: Holding Hands at Midnight. The Paradox of Caring Labour. In *Feminist Economics*, č. 1, 1995, s. 73 – 92.
- FOLBRE, Nancy: Measuring Care. Gender, Empowerment, and the Care Economy. In *Journal of Human Development*, roč. 7, č. 2, 2006, s. 183 – 199.
- FOLBRE, Nancy: The Unproductive Housewife. Her Evolution in Nineteenth-Century Economic Thought. In *Signs. Journal of Women in Culture and Society*, roč. 16, č. 3, 1991, s. 463 – 484.
- FOLBRE, Nancy – NELSON, Julie A.: For Love or Money – or Both? In *Journal of Economic Perspectives*, roč. 14, č. 4, 2000, s. 123 – 140.
- FOLDVARY, Fred E.: Comparative Economic Theory. In FOLDVARY, Fred E. (ed.): *Beyond Neoclassical Economics. Heterodox Approaches to Economic Theory*. Cheltenham: Edward Elgar 1996, s. 1 – 21.
- GARDINER, Jean: *Gender, Care, and Economics*. Londýn: MacMillan 1997.
- GRAPARD, Ulla: Feminist Economics. Let Me Count the Ways. In FOLDVARY, Fred E. (ed.): *Beyond Neoclassical Economics. Heterodox Approaches to Economic Theory*. Cheltenham: Edward Elgar 1996, s. 100 – 114.
- HIMMELWEIT, Susan: Can We Afford (not) to Care. Prospects and Policy. In *New Working Paper Series*, č. 15, 2005. Dostupné na: <http://www.genet.ac.uk/workpapers/GeNet2005p11.pdf>
- HIMMELWEIT, Susan: Making Visible the Hidden Economy. The Case for Gender-Impact Analysis of Economic Policy. In *Feminist Economics*, roč. 8, č. 1, 2002, s. 49 – 70.
- HIMMELWEIT, Susan: The Discovery of „Unpaid Work“. The Social Consequences of the Expansion of „Work“. In *Feminist Economics*, roč. 1, č. 2, 1995, s. 1 – 19.
- HEWITSON, Gillian J.: Domestic Labour and Gender Identity. Are All Women Carers? In BARKER, Drucilla K. – KUIPER, Edith (eds.): *Toward a Feminist Philosophy of Economics*. Londýn – New York: Routledge 2003.
- HEWITSON, Gillian J.: *Feminist Economics. Interrogating the Masculinity of Rational Economic Man*. Cheltenham: Edward Elgar 1999.
- HUMPHRIES, Jane: Towards a Family-Friendly Economics. In *New Political Economy*, roč. 3, č. 2, 1998, s. 223 – 240.
- CHMIELEWSKI, Piotr: *Ludzie i Instytucje. Z historii i teorii nowego instytucjonalizmu*. Vařava: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych 1995.
- JACOBSEN, Joyce P.: Some Implications of the Feminist Project in Economics for Empirical Methodology. In BARKER, Drucilla K. – KUIPER, Edith (eds.): *Toward a Feminist Philosophy of Economics*. Londýn – New York: Routledge 2003, s. 89 – 103.
- JOCHIMSEN, Maren A.: Integrating Vulnerability. On the Impact of Caring on Economic Theorizing. In BARKER, Drucilla K. – KUIPER, Edith (eds.): *Toward a Feminist Philosophy of Economics*. Londýn – New York: Routledge 2003, s. 231 – 246.

LYNCH, Kathleen – BAKER, John – LYONS, Maureen: *Affective Equality: Love, Care and Injustice*. Basingstoke: Palgrave MacMillan 2009.

PETERSON, Janice: Traditional Economic Theories and Issues of Gender. The Status of Women in the United States and the Former Soviet Union. In PETERSON, Janice – BROWN, Doug (eds.): *The Economic Status of Women under Capitalism. Institutional Economics and Feminist Theory*. Brookfield – Aldershot: Edward Elgar 1994, s. 113 – 127.

STANDING, Guy: Care Work. Overcoming Insecurity and Neglect. In DALY, Mary (ed.): *Care Work. The Quest for Security*. Ženeva: ILO 2001, s. 15 – 32.

STROBER, Myra H.: Rethinking Economics through a Feminist Lens. In *The American Economic Review*, roč. 84, č. 2, 1994, s. 143 – 147.

TITKOW, Anna – DUCH-KRZYSZTOFEK, Danuta – BUDZROWSKA, Bogusława: *Niepłatna praca kobiet – mity, realia, perspektywy*. Varšava: Wydawnictwo IFiS PAN 2003.

Starostlivosť o deti a trh práce

Súvislosti rodovo podmienenej komodifikácie
pracovnej sily

Daniel Gerbery

Text bol spracovaný v rámci riešenia projektu VEGA č. 1/0056/10 „Sociálna inklúzia: teoreticko-metodologické a sociálno-politické súvislosti v sociologickej perspektíve“ vedeckej grantovej agentúry MŠ SR a SAV.

Napriek meniacim sa formám a obsahu zostáva starostlivosť o „závislé“ osoby kľúčovým pilierom, od ktorého sa odvíja charakter aktivít mužov a žien v rôznych oblastiach spoločenského života. Téma starostlivosti o malé deti (o deti v predškolskom veku) je špecifická v tom, že spôsoby jej zabezpečovania a ich implikácie vyvolávajú diskusie, v ktorých sa stretávajú často veľmi rozdielne perspektívy sytené odlišnými hodnotovými základmi a odlišným vnímaním úlohy rodiny, jej členov, úlohy štátu a verejno-politických intervencií. Navyše sa otázka starostlivosti o malé deti v súčasnosti stala súčasťou diskusií o demografickom vývoji, formách podpory rodičov, predpokladoch úspešnosti detí počas povinnej školskej dochádzky a v neposlednom rade súčasťou diskusií o tom, čo je predmetom tejto knihy i tohto príspevku: o starostlivosti ako jednom z dôvodov asymetrického prístupu k určitým ekonomickým zdrojom a tiež asymetricky rozložených šancí na získanie ekonomickej a spoločenskej autonómie. V predkladanom texte sa budeme venovať hľadaniu súvislostí medzi existujúcimi formami starostlivosti o deti a alokáciou mužov a žien v rôznych oblastiach produktívnych činností s dôrazom na trh práce.¹ V prvej časti sa pokúsime o teoretickú konceptualizáciu pojmu starostlivosti na základe prác venujúcich sa analýzám sociálneho štátu či rodinnej politiky. V druhej časti sa pozrieme na výskyt foriem starostlivosti o deti v predškolskom veku, pričom si budeme všímať predovšetkým formálne kolektívne zariadenia pre malé deti. Ukážeme i kľúčové momenty vývoja inštitucionálno-regulačného rámca v danom sektore služieb, ktoré ovplyvnili jeho súčasnú podobu. V ďalšom kroku sa sústredíme na analýzu postavenia mužov a žien na trhu práce. Na úrovni agregovaných dát sa pokúsime ukázať rozdiely v miere zamestnanosti mužov a žien, ktoré je možné pripísať vplyvu rodovo špecifickej delby práce v oblasti starostlivosti. Následne sa pokúsime sformulovať niekoľko predbežných záverov o tomto vzťahu, ako aj o prioritách verejnej politiky.

1 Teoretické rámcovanie analýzy

Deľba práce medzi ženami a mužmi je historicky konštruovanou skutočnosťou, ktorá odráža i formuje podobu rodovej zmluvy dominujúcej v spoločnosti. Deľba práce zahŕňa nielen diferencované činnosti vykonávané v diferencovaných prostrediach, ale aj distribúciu zodpovednosti, povinností a očakávaní medzi tieto prostredia. Ako bolo už mnohokrát s určitou mierou zjednodušenia napísané, história nás „učí“, že muži dominujú verejnému priestoru zahŕňajúcemu platené zamestnanie i činnosti v súlade so zodpovednosťou za členov rodiny. Verejný priestor je miestom reprezentácie, získavania zdrojov, aktivity smerujúcej k určitému cieľu. Oproti tomu súkromný priestor domácnosti je vyhradený pre ženy, pričom činnosti s ním spojené sú považované za samozrejmy (a preto neviditeľný) predpoklad aktivít muža. Práce súvisiace s chodom domácnosti predstavujú reprodukčnú činnosť, ktorej hodnota sa nevyčísľuje, keďže spadá do sféry „neekonomických/intímnych“ vzťahov.

Ozveny takejto bipolarity v oblasti re-produkcie spoločnosti nájdeme najmä v mnohých oblastiach spoločenskovedného výskumu. Z hľadiska predmetu nášho skúmania považujeme za najrelevantnejšie analýzy fungovania sociálnych štátov, ktoré sa objavili v posledných dvoch desaťročiach a ktoré reagovali na to, že spôsoby poskytovania starostlivosti o malé deti neboli zaraďované medzi dôležité aspekty fungovania (kapitalistickej) ekonomiky. Problematizovali teda jeden zo základných predpokladov interpretácie povojnovnej expanzie sociálnych štátov, a to samozrejmosť rodovo špecifickej deľby práce, ktorá nebola dovtedy objektom pokusov o dekonštrukciu. Feministické analýzy upozornili na to, že prevaha žien v oblasti starostlivosti je dôsledkom patriarchálnych mocenských štruktúr. Upozorňovali na ekonomické a spoločenské implikácie interpretácie starostlivosti ako prirodzenej súčasť ženskej identity alebo ako výrazu lásky matky/partnerky. (Leira – Saraceno – Siim, 2004; Knijn – Ostner, 2004) Na jednej strane sa tu ignorovala skutočnosť, že ženy svojou neplatenou produkciou služieb a hodnôt podporujú komodifikovaný status iných členov domácnosti (mužov-otcov). Na druhej strane, výsledkom boli často obmedzené možnosti podieľať sa na benefitoch sociálno-politických intervencií pre určité skupiny, u ktorých vznikali len nároky odvodené od pracovného statusu a pracovnej histórie živateľa domácnosti. Do popredia sa

teda dostal dovtedy prehliadaný fakt, že jednotlivé programy sociálneho štátu majú rôzny dosah na mužov a ženy (Daly, 1992; Sainsbury, 1994, 1996; Knijn – Ostner, 2004), a to nie z dôvodu priamej/konkrétnej diskriminácie, ale ako výsledok špecifickej kultúrnej konštrukcie konceptu a praxe starostlivosti. Táto kritika mala aj metodologický podtón, pretože spochybňovala dovtedajšiu prax merania rozsahu a kvality sociálnych práv prostredníctvom úzkeho konceptu tzv. de-komodifikácie, teda na základe možnosti dočasného oslabenia vzťahu osôb k trhu práce (nemocenská, rôzne druhy dôchodkov, poisťné dávky v nezamestnanosti a pod.). Takéto meranie sociálnych práv totiž podľa týchto autoriek vylučovalo z analýz kategórie osôb, ktoré sa nachádzajú mimo trhu práce (najčastejšie matky malých detí, ženy v domácnosti) a ktoré preto nemôžu byť objektom de-komodifikačných opatrení – a ak áno, tak len sprostredkované. (Knijn – Ostner, 2004) Rozsah sociálnych práv sa vyčerpával len možnosťou zotrvať určitú dobu mimo trhu práce, pričom sa nebrali do úvahy možnosti oslabovania rôznych typov závislostí ako ekonomická závislosť od hlavného živiteľa, rodiny a pod.

Feministická kritika priniesla nové pohľady na predpoklady a výsledky sociálnych štátov. Priniesla i spochybnenie klasifikácií sociálnych štátov, ktoré pracovali s domácnosťou ako s čiernou skrinkou, kde nevidno, čo sa odohráva vo vnútri. Naopak, predstavila pokusy o typologizáciu sociálnych štátov z hľadiska ich príklonu k rôznym modelom deľby práce v domácnosti či k rôznym formám zabezpečovania starostlivosti. (Pozri napríklad Sainsbury, 1996) „Neviditeľná“ produktívna činnosť sa tak stala viditeľnou súčasťou uvažovania o sociálno-ekonomických procesoch.²

Oblasť starostlivosti sa, samozrejme, analyzovala aj v iných kontextoch. Do centra pozornosti sa dostal samotný pojem starostlivosti a otázky, čo všetko starostlivosť vlastne reprezentuje a v čom sa odlišujú rôzne prístupy ku konceptualizácii starostlivosti. Inšpiratívnu analýzu ponúka Carol Thomas, ktorá sa vo svojej štúdií kriticky stavia k spôsobom, akým sa v sociologických a – vo všeobecnosti – v spoločenskovedných výskumoch používa pojem starostlivosť. Podľa nej sa význam starostlivosti zvyčajne chápe ako daný, neproblematizuje sa, neskúmajú sa jeho potenciálne obsahy. Navyše, tento pojem sa často používa „totalizujúcim“ spôsobom – ako keby reprezentoval, resp. pokrýval všetky druhy aktivít, hoci v skutočnosti ide len o parciálne reprezentácie alebo segmenty. (1993, s. 649) Jedným z rizík fragmentárnych prístupov k starostlivosť-

ti, ktoré majú univerzálne nároky, je, že môžu zastierať dôležité skutočnosti, napríklad existujúcu deľbu práce, a tým bránia aj ich porozumeniu. (Tamže, s. 650)

Na základe analýzy teoretickej a empirickej literatúry Thomas (tamže, s. 651) identifikovala sedem dimenzií starostlivosti, ktoré majú podľa nej spoločné všetky koncepty (tieto dimenzie možno odlišiť analyticky, v realite sú vzájomne previazané).³ Starostlivosť sa tu chápe ako interpersonálny vzťah, ktorý môže byť založený na rôznych väzbách (ako príbuzenstvo, priateľstvo, ekonomický kontrakt), pričom autorka dáva do pozornosti skutočnosť, že rôzne koncepty starostlivosti pracujú (implicitne alebo explicitne) s rôznymi sociálnymi identitami účastníkov tohto vzťahu. Autorka tiež ukazuje, že konceptualizácie môžu vychádzať z rôzneho chápania povahy starostlivosti (ako výrazu emócií alebo práce) a jej sociálneho ukotvenia (v domácnosti či vo verejnej sfére), inštitucionálneho rámca, v ktorom sa starostlivosť poskytuje (v zmysle fyzického ukotvenia starostlivosti) či z odlišného chápania ekonomického charakteru vzťahu (ako platenej, resp. neplatenej práce). Ako sme už spomenuli, pri každej z dimenzií možno identifikovať viacero variantov. Napríklad pri sociálnej identite poskytovateľky alebo poskytovateľa starostlivosti to môžu byť charakteristiky vzťahujúce sa k nadobúdaným a očakávaným rolám v rodine (matka/otec, manžel/manželka, dcéra/syn) alebo k rolám pracovným (opatrovateľka alebo opatrovateľ). (Tamže) Rovnako to platí aj pre sociálnu identitu príjemcu alebo príjemkyne starostlivosti (dieťa, dospelý, staršia osoba) a aj pre ďalšie dimenzie. Nasledujúca tabuľka ukazuje konkrétne príklady naplnenia všetkých siedmich dimenzií v dvoch špecifických príkladoch – v rámci užšieho a širšieho konceptu starostlivosti. Spomíname ich preto, lebo nám pomáhajú uchopiť, čo považujeme v tomto texte za problémovú situáciu. Užší koncept starostlivosti vychádza z rodovo špecifickej deľby práce, ktorá predpokladá jasnú demarkačnú líniu medzi verejným a súkromným. Interpersonálny vzťah sa tu zakladá výlučne na rodinnej väzbe, starostlivosť je lokalizovaná v domácnosti (v bydlisku) a má charakter neplatenej práce. Naopak, širší koncept starostlivosti predpokladá väčšiu vnútornú heterogenitu pri jednotlivých dimenziách, čo v podstate znamená, že starostlivosť je koncipovaná univerzálnejšie.

Tabuľka 1 | Dva spôsoby konceptualizácie starostlivosti

Dimenzie	Užší koncept starostlivosti	Širší koncept starostlivosti
Sociálna identita poskytovateľa alebo poskytovateľky starostlivosti	Žena	Žena alebo muž
Sociálna identita príjemcu alebo príjemkyne starostlivosti	Závislá osoba	Závislá osoba
Interpersonálny vzťah	Rodinná väzba	Rodinná väzba, susedstvo, priateľstvo, zmluva
Povaha starostlivosti	Emocionálna starostlivosť	Práca a emocionálna starostlivosť
Sociálna doména	Domácnosť	Verejný alebo súkromný priestor Trh alebo domácnosť
Ekonomický charakter vzťahu	Neplatená práca	Neplatená alebo platená práca
Inštitucionálny rámec	Bydlisko	Rôzne

Zdroj: Thomas, 1993, s. 653 – 654

Pri uvedených príkladoch sa pohybujeme na úrovni reflexie teoretických predpokladov používania pojmu a konceptu starostlivosti. Vidíme, že užší koncept starostlivosti sa podobá tomu, čo bolo predmetom feministickej kritiky v prípade teórií sociálneho štátu. Možno však urobiť ešte jeden krok a toto rozlíšenie aplikovať na oblasť spoločenského poriadku a jeho nosných štruktúr (normy, inštitúcie a pod.). V tomto prípade sa dostávame k tomu, či a aká predstava o starostlivosti v spoločnosti dominuje, či a ako je podporovaná inštitucionálnou infraštruktúrou, či a aké výsledky takýchto nastavení možno identifikovať. Tento text si nekladie za cieľ vyčerpávajúco zodpovedať takýto typ otázok. Zameriava sa na empirické údaje o rôznych aspektoch starostlivosti o deti v predškolskom veku a o participácii mužov a žien na trhu práce z perspektívy širšieho konceptu starostlivosti. Cieľom je hľadanie (náznakov) súvislostí medzi inštitucionálnymi nastaveniami starostlivosti o malé deti na Slovensku a agregovaným obrazom o miere komodifikácie mužov a žien.

2 Starostlivosť o deti v predškolskom veku: inštitucionálne rámce

Starostlivosť o malé deti sa môže realizovať v rôznych prostrediach a rôznymi aktérmi. K hlavným formám starostlivosti na Slovensku patria domáca starostlivosť a zariadenia pre deti, najmä materské školy a jasle. Z hľadiska verejnej politiky sú regulované najmä úpravami materskej a rodičovskej dovolenky a budovaním siete predškolských zariadení. V našom texte sa zameriame na predškolské zariadenia, nevyhneme sa však v krátkosti ani úprave rodičovskej dovolenky a jej dôsledkom. Verejno-politické intervencie do oblasti predškolskej starostlivosti (v zmysle podpory rozvoja predškolských zariadení) sa legitimizujú niekoľkými spôsobmi, pričom vo všetkých prípadoch sa argumentuje dosahovaním spoločensky prospešných cieľov (rozvoj zručností detí a ich príprava na povinnú školskú dochádzku, podpora zosúladovania práce a rodinného života, zvyšovanie zamestnanosti žien, rodová rovnosť). V jednotlivých historických etapách nájdeme dôraz na rôzne zdôvodnenia, prípadne ich kombinácie. Ako ukázali Scheiwe a Willekens (2009, s. 6) v štúdiu mapujúcej vznik a vývoj verejných systémov predškolskej výchovy v západnej Európe, možno rozlíšiť dva základné dôvody, ktoré stáli za angažovaním sa štátu v tejto oblasti: edukačné ciele a snaha o zosúladovanie práce a rodiny. Ako upozorňujú autori, kým prvý dôvod viedol k vytvoreniu univerzálneho modelu verejnej predškolskej výchovy, druhý vyústil vo svojich začiatkoch v reziduálny model⁴, keďže sa spočiatku orientoval na nízkoprijemnú populáciu. S ďalším rozvojom sociálnych štátov došlo aj k zmene nazerania na starostlivosť o malé deti a k presunu dôrazu na iné/ďalšie zdôvodnenia. Situácia na Slovensku bola trochu odlišná, hoci (prinajmenšom) v poslednej dekáde možno – aj vďaka členstvu v EU a procesom politického učenia sa – pozorovať konvergenciu v nazeraní na dôvody, prečo treba venovať veľkú pozornosť práve podpore predškolských zariadení.

Služby starostlivosti o deti majú na Slovensku dlhú tradíciu. Pred rokom 1989 existovala vysoko rozvinutá sieť zariadení pre deti v predškolskom veku, zahŕňajúca jasle a materské školy. Jasle ako zariadenia preventívnej zdravotnej starostlivosti prináležali kompetenčne ministerstvu zdravotníctva, materské školy ministerstvu školstva. Niet pochýb o tom, že extenzívna ponuka predškolskej starostlivosti o deti bola motivovaná predovšetkým snahou o plnú

zamestnanosť mužov i žien v produktívnom veku. Často sa však zabúda ešte na jeden dôležitý rámec – významnú úlohu zohrával aj dôraz na vzdelávanie detí a ich výchovu (v materských školách). Učebné osnovy i metodika práce s deťmi boli objektom pravidelných diskusií a zmien, pričom sa postupne posilňovala ich nadväznosť na vzdelávací proces na základných školách. (Pajdlhauserová, 2009, s. 66 – 67) Po roku 1989 sa vývoj predškolských zariadení uberal dvoma smermi. Kým materské školy sa stali pevnou súčasťou verejnej politiky (tak v oblasti školstva, ako aj v oblasti rodiny), detské jasle sa takémuto záujmu netešili a po roku 1989 z verejnej politiky a verejného diskurzu viac menej zmizli.

Korene tohto stavu možno hľadať už v počiatkoch transformačného obdobia, keď v roku 1991 bola zákonom č. 419/1991 zrušená vyhláška č. 19/1975, v dôsledku čoho detské jasle vypadli zo systému klasifikácie zdravotníckych zariadení, pričom neboli zaradené do žiadneho iného systému (napríklad do systému predškolskej výchovy). V realite to znamená, že od roku 1991 neexistuje centrálny orgán (ministerstvo), ktorý by zodpovedal za fungovanie detských jaslí, stanovoval štandardy a pod. Zriaďovanie detských jaslí a zodpovednosť za ich fungovanie je dnes plne v kompetencii samosprávnych orgánov miest a obcí. (Gerbery – Kvapilová, 2003; Gerbery, 2010) Táto situácia má viacero vážnych implikácií. Po prvé, obmedzila sa možnosť využívať jeden dôležitý nástroj pre účely rodinnej politiky, ktorý sa používa v iných európskych krajinách. Starostlivosť o veľmi malé deti nemusí byť výlučne záležitosťou rodičov, existuje viacero životných situácií, v ktorých ponuka externých foriem starostlivosti (nielen v podobe detských jaslí, ako sme ich poznali pred rokom 1989) môže byť prijateľným riešením. Po druhé, absencia centrálného orgánu, ktorý by zodpovedal za vývoj v danej oblasti, limituje možnosť zbierať údaje o týchto zariadeniach, monitorovať ich výkon a kvalitu poskytovaných služieb. V súčasnosti nevieme, koľko a akých typov detských jaslí je na Slovensku v prevádzke, nemôžeme analyzovať ich parametre (počet personálu, kvalifikačná vybavenosť, pomer počtu detí a odborného personálu), čo spätne limituje potenciálne kroky rodinnej politiky v danej oblasti. Po tretie, slabý záujem verejnej politiky o zariadenia pre veľmi malé deti ponecháva veľkú voľnosť poskytovateľom starostlivosti (verejným i súkromným) bez dostatočnej pravidelnej kontroly, ale i bez pravidelnej aktualizácie regulácií, ktoré by reflektovali meniace sa spoločenské a ekonomické podmienky v krajine.

Materské školy prešli po roku 1989 iným vývojom. Materská škola (a špeciálna materská škola) bola zákonom č. 279/1993 definovaná ako súčasť výchovno-vzdelávacích zariadení, s dôrazom na svoje pedagogické pôsobenie. V prvých rokoch transformácie siete materské školy tiež čelili nezájmu tvorcov politik, ako aj zriaďovateľov, no najneskôr od druhej polovice deväťdesiatych rokov sa stali stabilným objektom verejno-politických intervencií, čo sa okrem iného prejavilo aj v zmenách učebných osnov a metodík. Predovšetkým sa rozšírila kategória zriaďovateľov, od roku 1994 mohli vzniknúť už aj cirkevné alebo súkromné materské školy (so súhlasom ministerstva školstva). V roku 1994 došlo k zníženiu vekovej hranice pre nástup dieťaťa do materskej školy na dva roky, čo bola reakcia na negatívny vývoj v sektore detských jasí. Zmeny priniesla aj reforma verejnej správy, ktorá posilnila úlohu obcí v tejto oblasti. Reforma však priniesla aj niektoré problémy, ako sa konštatuje v *Návrhu koncepcie v oblasti predškolskej výchovy*, ktorá bola schválená v roku 2007 vládou SR.⁵ Išlo o problémy spojené s neznalosťou alebo nerešpektovaním všeobecne záväzných právnych predpisov, s neodborným riadením materských škôl obcami, ale aj s tendenciou prijímať nekvalifikované učiteľky a učiteľov s cieľom ušetriť finančné prostriedky, či dokonca s tendenciou rušiť materské školy (s cieľom ušetriť finančné prostriedky či získať majetok na iné účely). Od druhej polovice deväťdesiatych rokov sa vypracovalo viacero strategických dokumentov, ktoré sa týkali rôznych aspektov fungovania materských škôl (obsahovej náplne vzdelávacích procesov, financovania a stabilizácie siete týchto zariadení, kvalifikačnej štruktúry zamestnankyň a zamestnancov a podobne). Medzi základné ciele výchovy a vzdelávania v súčasnosti patrí napĺňanie potrieb dieťaťa v oblasti sociálneho kontaktu s rovesníkmi, uľahčenie plynulej adaptácie na zmenené prostredie (vrátane základnej školy) a rozvoj osobnosti dieťaťa v oblasti psychomotorickej, poznávacej, sociálnej, emocionálnej a morálnej. (Podľa *Návrhu koncepcie v oblasti predškolskej výchovy*, 2007)

Odborná i politická diskusia v deväťdesiatych rokoch minulého storočia ukázali, že mimorodinnú predškolskú starostlivosť rámcovali predovšetkým pedagogické ciele. Pozornosť sa venovala hlavne vzdelávacej a výchovnej funkcii predškolských zariadení, iné perspektívy stáli v úzadí, resp. zásadne neovplyvňovali vývoj sektora predškolských zariadení. Aj v súčasnosti je vzdelávacia funkcia predškolských zariadení prioritou. Vzdelávací charakter predškol-

ských zariadení sa signifikantne posilnil zákonom č. 245/2008 o výchove a vzdelávaní a o zmene a doplnení niektorých zákonov, ktorým boli materské školy zaradené priamo do sústavy škôl. Podľa tohto „školského zákona“ materské školy poskytujú prostredníctvom školského vzdelávacieho programu predprimárne vzdelanie, o absolvovaní ktorého získava dieťa oficiálny doklad. V súlade s týmto krokom sa zabezpečilo bezplatné umiestnenie detí, ktorým sa o rok začína povinná školská dochádzka. Popri silnom dôraze na vzdelávaciu a výchovnú dimenziu predškolských zariadení dochádza aj k posilňovaniu iných aspektov ich pôsobenia. Spomínaný „školský zákon“ napríklad umožnil bezplatné využívanie služieb deťmi z rodín v hmotnej núdzi. Podporila sa tým inkluzívnosť týchto zariadení a ich schopnosť prispieť k vyrovnávaniu životných šancí, pretože práve kvalitná príprava na povinnú školskú dochádzku zohráva kľúčovú úlohu pri dosahovaní dobrých školských výsledkov. Podpora prístupu detí zo znevýhodneného sociálno-ekonomického prostredia k externým službám starostlivosti je dôležitá, pretože tu platí: čím skoršia intervencia v oblasti vyrovnávania životných šancí, tým vyššia pravdepodobnosť úspechu. (Esping-Andersen, 2009) Ďalším dôležitým rámcom súčasného verejnopolitického záujmu o predškolské zariadenia je už aj zosúladovanie pracovného a rodinného života. Okrem deklarovaných téz vo viacerých strategických dokumentoch to možno doložiť aj prijatím zákona č. 561/2008 o príspevku na starostlivosť o dieťa, ktorého cieľom je „pozitívne ovplyvniť rozhodovanie mladých ľudí založiť si rodinu a mať deti a zároveň vytvoriť priestor pre profesionálny rast rodičov a ich uplatnenie sa na trhu práce“. (Pozri *Predkladacia správa k zákonu*) Príspevok na starostlivosť je poskytovaný pracujúcemu rodičovi, ktorého dieťa je v starostlivosti niektorého z definovaných typov poskytovateľov starostlivosti (kam patria aj materské školy). Príspevok sa teda zaviedol s explicitným úmyslom prispieť k vytváraniu podmienok na zosúladenie pracovného a rodinného života. Relatívne krátke časové obdobie jeho aplikácie v praxi nedovoľuje zhodnotiť, či a do akej miery sa tieto zámery podarilo naplniť.

Ďalším dôležitým nástrojom v oblasti starostlivosti je rodičovská dovolenka. Jej parametre ovplyvňujú životné stratégie rodičov – nielen v tom, kto z rodičov bude pokračovať v pracovnej kariére a kto zostane doma⁶, ale aj v tom, či a kedy mať deti (prípadne s akým časovým odstupom). Od roku 1990 prešiel zákon o rodičovskom príspevku viacerými zmenami. (Pozri Filadelfiová, 2006) Menil sa napríklad

referenčný rámec definovania výšky dávky. Namiesto odvodzovania od súm životného minima, resp. súm pre účely štátnych sociálnych dávok sa úroveň dávky neskôr začala definovať v absolútnych hodnotách. Menila sa aj filozofia rodičovského príspevku. Na určitý čas sa vytvorili podmienky pre jeho poberanie aj počas zárobkovej činnosti, prípadne štúdia, pričom došlo k rozšíreniu aktérov, ktorí by mohli vykonávať „osobnú“ starostlivosť o dieťa. Neskôr sa táto možnosť pri poberaní rodičovského príspevku zrušila a bol zavedený nový typ dávky „príspevok na starostlivosť o dieťa“, ktorý – ako sme už spomenuli – má za cieľ uľahčiť rozhodovanie sa rodičov o návrate na trh práce. Navyše, výška rodičovského príspevku sa začala poskytovať na dvoch diferencovaných úrovniach. Pre rodičov, ktorí boli pred narodením dieťaťa nezamestnaní, resp. pracovali len krátkodobo, dočasne a nespĺnili podmienky nároku na materské, sa príspevok poskytuje na doterajšej úrovni (zachováva sa valorizácia vzťahujúca sa k zmenám v sumách životného minima). Pre rodičov, ktorí spĺňajú podmienky nároku na nemocenskú dávku materské, sa do dvoch rokov veku dieťaťa poskytuje príspevok na úrovni čistej minimálnej mzdy. Výsledkom je diferenciácia rodičov podľa pracovnej histórie. Na jednej strane došlo k zvýšeniu odmeny za prácu vykonávanú počas rodičovskej dovolenky (kde výraz dovolenka je mäťúcim pojmom). Na strane druhej tu ostáva stále významná skupina rodičov, ktorí sa k tejto sume nedostanú. Dôvodom nemusí byť len nezamestnanosť, ale aj dve – krátko – po sebe idúce narodenia dieťaťa, a to v prípade, že na rodičovskej dovolenke je v oboch prípadoch matka.⁷

Ako ukazuje nasledujúca tabuľka, z hľadiska trvania rodičovskej dovolenky patrí Slovensko ku krajinám s najdlhšou ponukou platennej starostlivosti o dieťa, spolu s Českou republikou, Francúzskom, Fínskom a Nemeckom. Na opačnom konci pomyselného rebríčka sa nachádza Írsko, Holandsko a Portugalsko. Okrem dĺžky poskytovania rodičovskej dovolenky tabuľka obsahuje ešte jeden ukazovateľ: nárok na rodičovskú dovolenku vyjadrený ako tzv. „full-time equivalent podielu trvania rodičovskej dovolenky, ak by bola platená na úrovni 100% predchádzajúceho zárobku“. (Podľa OECD Family Database) Tento ukazovateľ sa používa za účelom lepšej medzinárodnej komparácie systémov s rôznymi úrovňami dávok a rôznou dĺžkou. Full-time equivalent (FTE) je definovaný ako „dĺžka rodičovskej dovolenky v týždňoch * výška dávky (vyjadrenej ako percento priemernej mzdy)“. (Tamže)⁸ Do úvahy teda

neberie len trvanie, ale aj úroveň finančných transferov, ktoré sa počas rodičovskej dovolenky poskytujú. Ako ukazuje tabuľka, pri zohľadnení výšky dávky Slovensko už nepatrí medzi krajiny s najštedrejšou ponukou.

Tabuľka 2 | **Vybrané charakteristiky rodičovskej dovolenky v krajinách OECD (2006/2007)**

	Počet týždňov rodičovskej dovolenky	Rodičovská dovolenka ako „full time equivalent“
Česká republika	156	50,3
Francúzsko	156	31,1
Slovensko	156	30,7
Fínsko	156	35,8
Nemecko	156	34,8
Maďarsko	104	72,8
Švédsko	72	52,8
Slovinsko	37	37,0
Dánsko	32	32,0
Holandsko	13	9,8

Zdroj: OECD Family Database. Dostupné na: <http://www.oecd.org/dataoecd/50/18/42294218.xls>

Toľko teda inštitucionálny vývoj zariadení starostlivosti o deti v predškolskom veku v skratke. Je zrejmé, že vo verejnej politike na Slovensku je starostlivosť o veľmi malé deti (do dvoch rokov) stále vnímaná ako výsostná doména rodiny. Svedčí o tom nielen absencia akejkoľvek diskusie o zariadeniach pre túto vekovú skupinu⁹, ale aj úprava rodičovskej dovolenky. Na druhej strane nájdeme na Slovensku rozvinutú sieť zariadení pre deti od dvoch rokov, ktorá sa teší pretrvávajúcemu politickému záujmu. To všetko predstavuje inštitucionálny rámec, ktorý spoluformuje rozhodovanie sa rodín o tom, akým spôsobom zabezpečia starostlivosť o deti v predškolskom veku. Keďže pre získanie celkového obrazu treba analyzovať aj reálne správanie rodín (teda využívanie, resp. nevyužívanie externých služieb z ich strany), v nasledujúcej časti sa pozrieme na empirické údaje o službách starostlivosti.

3 Starostlivosť o deti v predškolskom veku: empirický obraz

Ako sme už spomenuli, disproportčný vývoj zariadení pre dve rôzne vekové kategórie (do dvoch rokov a od dvoch rokov) viedol v prípade detských jasí k absencii relevantných údajov o počtoch, typoch zariadení, prípadne o ich regionálnej distribúcii. Neskôr uvidíme, že tento nedostatok údajov možno čiastočne nahradiť využitím výberového štatistického zisťovania EU SILC¹⁰, ktoré obsahuje otázky týkajúce sa foriem starostlivosti o deti v predškolskom veku. Najprv sa však pozrieme na údaje o materských školách, kde na rozdiel od detských jasí existuje podstatne viac informácií, ktoré umožňujú zhodnotiť ich vývoj.¹¹ V roku 1990 bolo na Slovensku 4 025 materských škôl, v roku 1994 ich bolo 3 343, čo znamená, že v prvých štyroch rokoch transformácie sa ich počet znížil približne o 17%. V roku 2005 počet materských škôl klesol prvýkrát pod hodnotu 3 000 a v roku 2008 ich bolo 2 871. Ak porovnáme hodnoty z rokov 1990 a 2008, vidíme, že v priebehu osemnástich rokov došlo k redukcii počtu týchto zariadení o 28,7%. Pri porovnaní hodnôt z rokov 1994 a 2008 (ktoré ponúka tabuľka) pokles predstavuje 14%. Spolu s touto redukciou siete predškolských zariadení pre deti vo veku od dvoch rokov došlo aj k zníženiu počtu tried (hoci nejde o kontinuálny pokles). Indikátor „priemerný počet materských škôl na 100 000 obyvateľov“ určuje dostupnosť zariadení vo vzťahu k veľkosti populácie. Ako ukazuje tabuľka, aj pri tomto ukazovateli došlo k negatívnemu vývoju hodnôt.

Tento nepriaznivý vývoj možno pripísať niekoľkým faktorom, ktoré ovplyvňovali tak stranu ponuky, ako aj dopytu po službách. Na strane dopytu došlo po roku 1989 k prepadu počtu živonarodených detí (v zaokrúhlených číslach z 80 000 v roku 1990 na 50 800 v roku 2002). Po roku 2002 narástol počet živonarodených detí a v roku 2008 dosiahol hodnotu 57 360. Konzekventne klesala aj hodnota úhrnnej plodnosti: Kým v roku 1990 pripadalo na jednu ženu v priemere 2,1 dieťaťa, v roku 2002 úhrnná plodnosť klesla na historické minimum 1,18 dieťaťa na ženu. Po roku 2002 nasledoval nárast a v roku 2008 pripadalo na jednu ženu v priemere 1,32 dieťaťa.¹² (Potančoková, 2009, s. 31) V rokoch 1994 – 2008 došlo aj k poklesu počtu detí v predškolskom veku, a to vo všetkých vekových kategóriách. Napríklad počet trojročných detí poklesol o 30% – zo 77 408 na 54 121 detí, počet dvojročných sa znížil o 27% – zo 73 642 na 53 648 detí. Ak sa

pozrieme na širšiu vekovú kategóriu troj- až päťročných detí, aj tu vidno podobný trend (pokles počtu o viac než 30 %). K týmto procesom sa pridávala rastúca a pretrvávajúca vysoká nezamestnanosť, ktorá redukovala dopyt po službách materských škôl. Nepriaznivé trendy sa odohrali aj na strane ponuky, a to najmä v prvej polovici deväťdesiatych rokov. Ako sa konštatuje v jednej z príloh *Návrhu koncepcie v oblasti predškolskej výchovy* (2007), v rámci koncepcného uvažovania rezortu školstva sa presadzoval „útlm materských škôl“, ktorý sprevádzal aj nezáujem zriaďovateľov. Podľa tohto dokumentu sa sieť materských škôl inštitucionálne stabilizovala až v roku 1996.¹³

Tabuľka 3 | Vybrané indikátory vývoja materských škôl v SR

	Počet MŠ	Počet tried	Priemerný počet MŠ na 100 000 obyvateľov
1994	3 343	7 387	62,5
1995	3 322	7 445	61,9
1996	3 332	7 664	62,0
1997	3 330	7 781	61,9
1998	3 327	7 885	61,7
1999	3 310	7 821	61,3
2000	3 263	7 576	60,4
2001	3 243	7 491	60,3
2002	3 235	7 524	60,1
2003	3 210	7 488	59,7
2004	3 046	7 117	59,6
2005	2 945	6 795	54,7
2006	2 928	6 736	54,3
2007	2 910	6 739	53,9
2008	2 871	6 908	53,1

Zdroj: Ústav informácií a prognóz školstva. Dostupné na: www.uips.sk

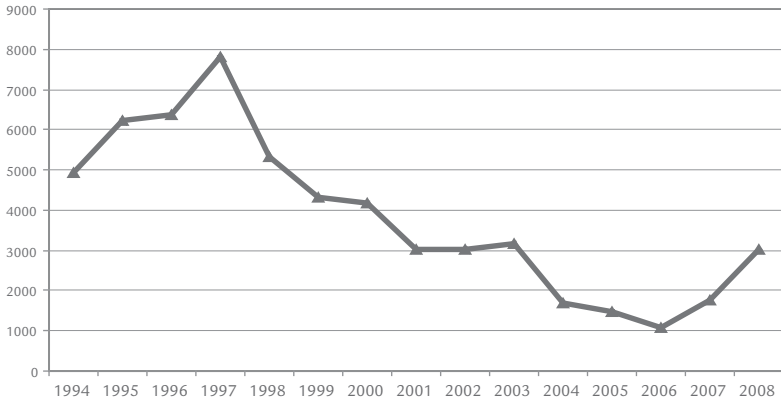
Najčastejšie používaným ukazovateľom v analýzach fungovania služieb pre deti v predškolskom veku je tzv. miera zaškolenosti, ktorá sa počíta ako podiel detí navštevujúcich zariadenia z celkového počtu detí v danej vekovej kategórii. Pre celé obdobie po roku 1994 platí, že

najvyššiu mieru zaškolenosti mali deti vo veku päť rokov. Tá medzi rokmi 1994 a 2008 vzrástla zo 75 % na 81 %, pričom od roku 2004 zaznamenávame kontinuálny pokles. Najvyššie hodnoty sa dosiahli v rokoch 1998 a 1999 (90 %). Pre mladšie vekové skupiny platí, že s klesajúcim vekom klesá aj podiel detí umiestnených v materských školách. Najnižší podiel detí v zariadeniach služieb starostlivosti nachádzame v kategórii dvojročných detí. Ide o zreteľne najnižšie zastúpenie spomedzi všetkých vekových skupín, čo samozrejme súvisí s úpravou rodičovskej dovolenky, ktorá môže trvať do tretieho roku veku dieťaťa. Podiel dvojročných detí v materských školách významne narástol medzi rokmi 1997 a 2004, keď sa dostal na úroveň takmer 21%. Odvtedy však možno pozorovať výrazný pokles – až na hodnotu 10% v roku 2008 (pokles o desať percentuálnych bodov za štyri roky). Nakoniec tabuľka ponúka pohľad na percentuálny podiel detí v materských školách vo veku tri až päť rokov. Uvádzame ho, pretože takýto údaj sa často vyskytuje v medzinárodných porovnaníach a zahŕňa vekové skupiny, ktoré najčastejšie navštevujú materské školy. Vývoj podielu týchto detí mal po roku 1994 kolísavý priebeh, ale počas celého sledovaného obdobia došlo vo všeobecnosti k nárastu zaškolenosti u tejto vekovej kategórie o desať percentuálnych bodov.

Tabuľka 4 | Podiel detí v materských školách ako percentuálny podiel všetkých detí v danej vekovej kategórii v SR

	2 roky	3 roky	4 roky	5 rokov	6 rokov	3 – 5 rokov
1994	12,52	47,51	61,82	74,59	29,74	61,30
1995	11,67	43,67	55,77	71,88	28,73	57,33
1996	11,90	46,66	59,09	78,06	33,70	61,65
1997	11,64	50,45	64,41	80,05	33,70	65,44
1998	12,45	52,96	67,52	90,05	37,56	70,61
1999	14,13	54,49	68,77	90,41	40,41	71,34
2000	14,55	54,19	68,12	85,24	38,69	69,26
2001	16,26	55,89	68,25	84,39	37,57	69,63
2002	17,73	57,33	69,71	85,75	39,00	70,99
2003	18,76	60,09	71,38	85,34	38,77	72,40
2004	20,58	60,59	73,65	87,41	39,39	74,14
2005	16,49	59,52	72,76	84,85	36,96	72,65
2006	15,15	61,96	73,78	83,94	37,62	73,19
2007	12,80	62,64	74,43	82,87	37,23	73,12
2008	10,05	60,93	73,01	81,78	37,20	71,73

Graf 1 | Počet nevybavených žiadostí o umiestnenie dieťaťa do MŠ

Zdroj: Ústav informácií a prognóz školstva.

Napriek relatívne silnému zastúpeniu hlavných vekových kategórií v materských školách, sieť predškolských zariadení nepokrýva všetky deti, ktorých rodičia prejavia záujem o umiestnenie v materskej škole. V roku 2008 bolo na Slovensku celkovo 3 010 nevybavených žiadostí o umiestnenie dieťaťa do materskej školy, čo bolo o 1 245 žiadostí viac než rok predtým. Ako ukazuje graf, počet nevybavených žiadostí stúpal predovšetkým medzi rokmi 1994 a 1997 (v roku 1997 bolo nevybavených 7 800 žiadostí), potom nasledoval dlhotrvajúci pokles. Môže sa zdať, že počet nevybavených žiadostí v posledných rokoch (napriek nárastu od roku 2006) nepredstavuje závažný problém, ktorý by mal byť v centre pozornosti decíznej sféry. Treba si však uvedomiť, že nepoznáme počet rodičov, ktorí sa rozhodli nežiadať o umiestnenie svojich detí do materských škôl. Ak zoberieme do úvahy nízke zastúpenie dvojročných detí v materských školách, zostáva otázka, čo by sa stalo v prípade zvýšeného záujmu ich rodičov o tieto služby starostlivosti. Možno predpokladať, že počet nevybavených žiadostí by narástol.

Pokrytie detskej populácie vo veku troch až piatich rokov materskými školami osciluje od druhej polovice deväťdesiatych rokov okolo 70%. Znamená to, že drvivá väčšina (takmer tri štvrtiny) detí v tomto veku navštevuje materské školy. Ako sme videli, toto agregované číslo zastiera vnútornú heterogenitu v pokrytí jednotlivých

vekových kategórií, s najmenším pokrytím v prípade dvojročných detí. Prirodzene sa potom natíska otázka, čo možno očakávať v prípade ešte mladších detí – teda detí mladších ako dva roky. Ako sme viackrát spomenuli, detské jasle sa vytratili z horných poschodí verejnej politiky, čo okrem iného znamenalo, že nedisponujeme administratívno-štatistickými údajmi o ich počte a štruktúre. Túto medzeru môžu čiastočne vyplniť údaje z EU SILC. Údaje o využívaní predškolských zariadení z EU SILC nie sú založené na administratívnych štatistikách, ale na odpovediach rodičov o aktuálne využívanom type starostlivosti (predškolské zariadenie, domáca starostlivosť matky alebo iného príbuzného, opatrovatelka a pod.). Keďže tu sú zahrnuté aj domácnosti s veľmi malými deťmi (do dvoch rokov veku), zisťovanie poskytuje cenné informácie. Žiaľ, v súčasnosti sú dostupné iba informácie za rok 2006, čo znemožňuje analýzu dynamiky vývoja daného sektora.

Podľa prvých zverejnených výsledkov (odkazujúcich na rok 2006) Slovensko patrí k členským krajinám EÚ s najnižším podielom detí do dvoch rokov, ktoré navštevujú zariadenia starostlivosti. Ak spočítame hodnoty v oboch stĺpcoch nasledujúcej tabuľky, zistíme, že len 5% detí z tejto vekovej skupiny využíva na Slovensku formálnu starostlivosť mimo rodiny. Podobnú situáciu nájdeme aj v iných stredo-európskych krajinách. V Českej republike a Poľsku je v zariadeniach starostlivosti ešte nižší podiel detí (len 2%). Na druhej strane tu sú štáty s výrazne vyššou mierou využívania služieb pre deti do dvoch rokov. Príkladom je Dánsko s najvyšším podielom detí v predškolských zariadeniach spomedzi členských krajín EÚ, ale aj Belgicko, Švédsko či Holandsko. Tabuľka uvádza rozlíšenie medzi krátkodobým a celodenným využívaním zariadení pre veľmi malé deti. Na Slovensku, pri danom nízkom pokrytí, ide častejšie o celodenné služby (4%). Podobnú situáciu (ale pri podstatne vyššom pokrytí) nájdeme opäť v Dánsku či Švédsku. Nie je prekvapením, že krátkodobá/poldenná starostlivosť v zariadeniach pre deti do dvoch rokov je najfrekventovanejšia v krajinách s vysokým podielom skrátených pracovných úväzkov, ako je Holandsko alebo Veľká Británia. V prípade Slovenska možno predbežne formulovať záver, že medzinárodné porovnanie ukazuje nepriaznivú situáciu na Slovensku, ktorá je výsledkom vývoja detských jasí po roku 1989. Pre autoritatívnejšie závery je potrebné počkať na údaje z ďalších vln zisťovania.

Tabuľka 5 | **Deti do dvoch rokov v zariadeniach starostlivosti ako percentuálny podiel zo všetkých detí v danej vekovej skupine**

	1 – 29 hodín týždenne (% všetkých detí vo veku 0 – 2 roky)	30 hodín a viac týždenne (% všetkých detí vo veku 0 – 2 roky)
Belgicko	17	23
Česká republika	1	1
Dánsko	7	66
Fínsko	5	21
Francúzsko	14	17
Holandsko	41	4
Írsko	13	5
Maďarsko	2	6
Nemecko	8	8
Poľsko	0	2
Portugalsko	1	32
Rakúsko	3	1
Slovensko	1	4
Švédsko	17	27
Veľká Británia	28	5

Zdroj: European Commission, 2009, s. 75

4 Muži a ženy na trhu práce: hľadanie súvislostí

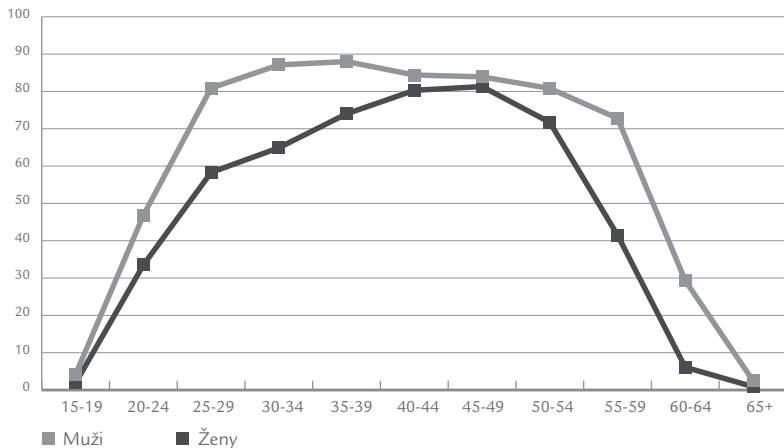
Rozdiely vo vzťahu mužov a žien k trhu práce možno na Slovensku pozorovať počas celého obdobia po roku 1994, a to v najrôznejších ohľadoch. Kým miera ekonomickej aktivity oscilovala v prípade celej populácie okolo 60% počas celého sledovaného obdobia, u žien bola výrazne nižšia než u mužov: V roku 1994 rozdiel medzi nimi predstavoval 17,7 percentuálnych bodov, v roku 2008 bola jeho hodnota len nepatrne nižšia (miera ekonomickej aktivity mužov 68,3%, žien 51,1%). Existuje viacero dôvodov tohto pretrvávajúceho signifikantného rozdielu. Medzi ženami je viac dôchodkýň než medzi mužmi (57% žien, 54,5% mužov v roku 2008), ženy sú

častejšie osobami v domácnosti (9,4% žien, 2,1% mužov) a v neposlednom rade sú ženy dominantnými poskytovateľkami starostlivosti o deti do troch rokov veku (5,9% ekonomicky neaktívnych žien na rodičovskej dovolenke, v porovnaní s 0,01% mužov).¹⁴ Navyše, ako dodáva Filadelfiová (2007, s. 37), ženy sa v priemere dlhšie pripravujú na povolanie. Výsledkom je, že na agregovanej úrovni vykazujú „slabšiu“ väzbu k trhu práce než muži, a to počas celého transformačného obdobia. Podobnú situáciu nájdeme aj v prípade miery zamestnanosti. Kým medzi ženami vo veku 15 – 64 rokov sa podiel pracujúcich pohyboval od roku 1994 vždy pod úrovňou 55%, medzi mužmi osciloval medzi 67,2% (v roku 1994) a 70% (v roku 2008).

Tieto údaje podávajú príliš všeobecný obraz. Lepšiu perspektívu získame, ak sa na zamestnanosť mužov a žien pozrieme z hľadiska životného cyklu. Nasledujúci graf 2 ukazuje mieru zamestnanosti jednotlivých vekových skupín mužov a žien, máme tu možnosť vidieť, ako sa mení zamestnanosť s rastúcim vekom. Trajektórie žien a mužov sú si v niečom podobné a v niečom (podstatnom) sa líšia. V oboch prípadoch sa zamestnanosť zvyšuje do určitého veku a potom – ku koncu produktívneho veku – výrazne klesá. Z hľadiska zamerania nášho textu považujeme za dôležité rozdiely v zamestnanosti mužov a žien vo veku 25 – 39 rokov. Keďže priemerný vek žien pri narodení dieťaťa sa od roku 2007 pohybuje nad hranicou 28 rokov a priemerný vek matiek pri narodení prvého dieťaťa nad úrovňou 26 rokov (Potančoková, 2009, s. 23), ide o vek, v ktorom sa často realizujú reprodukčné zámery a v ktorom je zabezpečenie starostlivosti o malé deti (ak sú v domácnosti prítomné) aktuálnou otázkou. Vidíme, že najmä v intervale 25 – 34 rokov dochádza k výraznému zväčšovaniu rozdielu, keď sa zamestnanosť mužov zvyšuje rýchlejšie než zamestnanosť žien. A práve túto medzeru možno označiť za predmet nášho záujmu. Dáta indikujú, že dopyt po starostlivosti o malé deti je stále vo veľkej miere saturovaný starostlivosťou žien, ktorá sa realizuje v domácnosti.

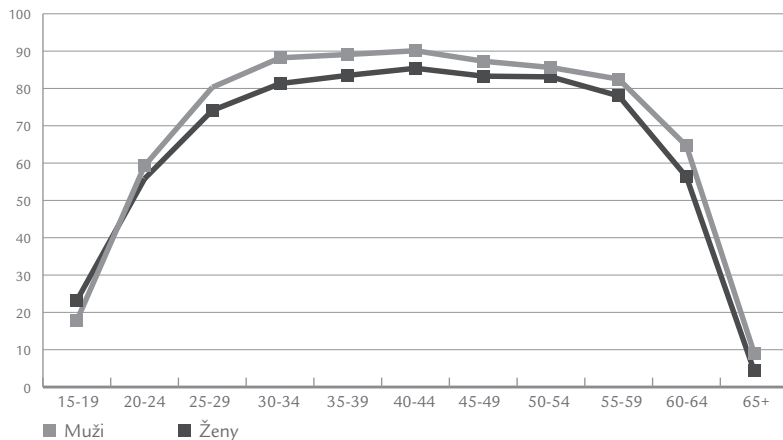
Povaha týchto rozdielov vystúpi ešte viac na povrch, ak údaje o Slovensku porovnáme s údajmi z inej krajiny. Ako referenčnú krajinu sme v tomto prípade vybrali Švédsko, známe dôrazom, ktorý kladie na extenzívnu sieť služieb starostlivosti o deti.¹⁵ Považujeme za dôležité zdôrazniť, že nám v žiadnom prípade nejde o prvoplánové dosahovanie lacného efektu plynúceho z porovnania Slovenska s krajinou patriacou medzi najrozvinutejšie demokracie

Graf 2 | Zamestnanosť mužov a žien na Slovensku z hľadiska životného cyklu (2009, v %)

Zdroj: Slovstat. Dostupné na: www.statistics.sk

Graf 3 | Zamestnanosť mužov a žien vo Švédsku z hľadiska životného cyklu (2009, v %)

Zdroj: Eurostat. Dostupné na: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_ifs/data/database

vo svete. Týmto porovnaním chceme ukázať, že výrazné rozdiely v zamestnanosti mužov a žien v danej fáze životného cyklu nemusia byť ničím prirodzeným, ale že sa možno snažiť o ich redukcii. Porovnanie priebehu grafov jasne ukazuje, že čiary v grafe týkajúceho sa Švédska kopírujú rovnakú trajektóriu, hoci na mierne odlišných úrovniach. Rozdiel medzi zamestnanosťou mužov a žien v „kritickom“ období je vo Švédsku výrazne menší. Medzeru vyvolanú rodičovskými povinnosťami sa darí zužovať predovšetkým rozvinutým sektorom služieb, ale netreba zabúdať ani na silný dôraz na politiky podporujúce zaangažovanosť otcov na povinnostiach súvisiacich s rodičovstvom.¹⁶

Špecifická miera zamestnanosti viažuca sa na vek ukazuje, že vo fázach životného cyklu, v ktorých dochádza k realizácii reprodukčných plánov, sa (agregované) cesty mužov a žien rozchádzajú viac než v hociktorých iných častiach životného cyklu. Tieto indície možno potvrdiť údajmi o miere zamestnanosti mužov a žien podľa ich rodičovského statusu, ktoré pochádzajú zo špeciálneho modulu výberového štatistického zisťovania LSF¹⁷, realizovaného vo všetkých členských štátoch EÚ. Nasledujúca tabuľka ukazuje mieru zamestnanosti mužov a žien v dvoch životných situáciách – s deťmi a bez detí (je dôležité upozorniť, že uvedené údaje sa týkajú špecifickej vekovej kategórie – osôb vo veku 25 – 49 rokov). Vidíme jasné pôsobenie rodičovského statusu na zamestnanosť, avšak s opačnými znamienkami pre mužov a pre ženy. Kým miera zamestnanosti žien s deťmi je nižšia ako u bezdetných žien, miera zamestnanosti mužov s deťmi je v porovnaní s bezdetnými mužmi vyššia. Platí to pre drvivú väčšinu členských krajín EÚ s výnimkou Slovinska a Portugalska, ktoré v tabuľke nie sú zahrnuté (miera zamestnanosti matiek s deťmi tu bola v roku 2006 mierne vyššia než u žien bez detí). Platí to aj pre Slovensko, kde rozdiel medzi zamestnanosťou matiek a žien bez detí predstavoval v roku 2006 viac než dvanásť percentuálnych bodov. Vyšší rozdiel nájdeme v Českej republike, Maďarsku alebo vo Veľkej Británii.

Možnosť rodičov pracovať sa mení s vekom detí. Kým začiatok povinnej školskej dochádzky znamená pre mnohých rodičov plnohodnotný návrat do zamestnania, prítomnosť detí v predškolskom veku prináša rozhodovanie sa medzi inými možnosťami. V nasledujúcej tabuľke ponúkame pohľad na mieru zamestnanosti mužov a žien podľa veku najmladšieho dieťaťa. Aj tu sa zameriavame na špecifickú vekovú skupinu – vo vekovom intervale 25 – 49 rokov.

Tabuľka 6 | Miera zamestnanosti mužov a žien (25 – 49 rokov) podľa toho, či majú deti (2006, v %)

	Muži		Ženy	
	Bez detí	S deťmi	Bez detí	S deťmi
EU 27	82,4	90,0	78,3	67,0
BE	81,4	91,4	75,8	72,4
CZ	87,8	93,7	84,8	68,3
DE	81,6	91,6	82,3	68,5
FI	80,4	92,5	81,8	76,8
FR	81,1	91,3	79,9	72,0
HU	80,5	85,4	79,2	62,2
NL	87,7	94,2	85,1	73,8
PL	72,6	84,6	74,1	66,2
SK	79,0	88,6	79,3	66,7
UK	85,5	90,9	85,6	68,4

Zdroj: European Commission, 2009, s. 32

Do pozornosti dávame dva momenty. Po prvé, vo väčšine krajín možno pozorovať, že miera zamestnanosti je vyššia v prípade matiek starších detí než u matiek s mladšími deťmi. Platí to predovšetkým pre matky detí v predškolskom veku a špeciálne na Slovensku: Kým miera zamestnanosti matiek s deťmi vo veku 0 – 5 rokov predstavovala v roku 2006 37,9%, matky so staršími deťmi participovali na trhu práce v podstatne vyššej miere. V tejto súvislosti je zaujímavé, že takýto vzorec neplatí v prípade mužov. Ako ilustruje tabuľka 7, lineárne zvyšovanie zamestnanosti s rastúcim vekom najmladšieho dieťaťa tu vôbec nie je pravidlom. Po druhé, existuje významný prepád v miere zamestnanosti matiek s deťmi v predškolskom veku v porovnaní s mierou zamestnanosti mužov, ktorí žijú v domácnostiach s deťmi rovnakého veku. Ak porovnáme hodnoty v prvom stĺpci u mužov a žien, narazíme vždy na určitý rozdiel. Na úrovni EÚ 27 tento rozdiel reprezentoval v roku 2006 viac než 30 percentuálnych bodov, na Slovensku bol výrazne vyšší (približne 48 percentuálnych bodov). Podobnú situáciu nájdeme aj v Českej republike alebo Maďarsku, teda v postkomunistických krajinách strednej Európy, ktoré mali pred rokom 1990 – podobne

ako Slovensko – vybudovanú hustú sieť predškolských zariadení. Veľká medzera medzi mierou zamestnanosti mužov a žien, ktorých najmladšie dieťa má menej než 6 rokov, je výrazom zreteľnej rodovo špecifickej delby práce v oblasti starostlivosti. Údaje v takomto triedení máme k dispozícii síce len za jeden rok, avšak výrazné rozdiely indikujú štrukturálne napätia, ktoré sa v krátkodobom časovom horizonte zásadne nemenia.

Tabuľka 7 | Miera zamestnanosti mužov a žien (25 – 49 rokov) podľa veku najmladšieho dieťaťa vo vybraných krajinách EÚ (2006, v %)

	Muži			Ženy		
	dieťa 0 – 5 r.	dieťa 6 – 11 r.	dieťa 12 – 14 r.	dieťa 0 – 5 r.	dieťa 6 – 11 r.	dieťa 12 – 14 r.
EU 27	91,2	90,8	87,3	59,7	69,8	73,5
BE	90,7	92,5	91,5	70,3	72,8	74,5
CZ	93,3	94,9	93,5	35,1	81,5	89,4
DE	90,6	92,0	88,9	59,2	70,3	77,1
FI	92,5	93,0	91,8	62,7	85,9	89,5
FR	91,7	91,3	90,6	64,7	76,4	80,0
HU	85,8	86,1	84,3	36,4	70,4	79,7
NL	94,4	94,6	93,4	72,8	74,1	75,2
PL	88,2	85,4	80,3	56,9	67,7	73,4
SK	86,2	89,4	90,4	37,9	78,3	83,3
UK	91,1	90,8	90,7	60,3	72,4	77,8

Zdroj: European Commission, 2009, s. 34

Spomenuli sme tri indikátory vzťahujúce sa na situáciu mužov a žien na trhu práce: mieru zamestnanosti podľa veku, mieru zamestnanosti podľa rodičovského statusu a mieru zamestnanosti podľa veku najmladšieho dieťaťa. Hodnoty všetkých troch indikátorov na Slovensku ukazujú, že rodičovské povinnosti oslabujú postavenie žien na trhu práce, čo platí predovšetkým pre matky s deťmi v predškolskom veku. Medzi kľúčové faktory tu patrí spôsob, akým je nastavená rodičovská dovolenka, a spôsob formovania ponuky predškolských zariadení. Videli sme, že pokrytie službami

starostlivosti je nízke najmä u mladších detí predškolského veku (vo veku 2 a 3 rokov). Netreba zabúdať ani na hodnotové preferencie populácie, ktoré môžu vstupovať do rozhodovania o forme starostlivosti bez ohľadu na verejno-politické intervencie. Dostupné údaje tu ponúkajú nejednoznačnú evidenciu. Na jednej strane, pohľad verejnosti na to, že matka s dieťaťom v predškolskom veku pracuje, sa od počiatku deväťdesiatych rokov zmenil. Podľa údajov z Výskumu európskych hodnôt¹⁸ podiel respondentov, ktorí súhlasili¹⁹ s výrokom, že „dieťa v predškolskom veku pravdepodobne trpí, ak jeho matka pracuje“, po roku výrazne klesal. Kým v roku 1991 s ním vyjadrilo súhlas 71,8% respondentov, v roku 1999 to bolo 63,2% a v roku 2008 tento podiel predstavoval 40,9%. (Gerbery, 2010) Zároveň v tomto období došlo k nárastu podielu tých, ktorí súhlasili s výrokom „pracujúca matka môže vytvoriť rovnako vrúcny vzťah a pocit bezpečia ako matka, ktorá nie je zamestnaná“. Kým v roku 1991 s týmto výrokom súhlasilo 58% opýtaných, o sedemdesiat rokov to bolo už 85,8% respondentov. Zároveň vieme, že existuje silný dopyt mladých rodín po zariadeniach predškolskej starostlivosti. (Bodnárová – Filadelfiová – Gerbery, 2005) Na strane druhej, niektoré výsledky výskumov ukazujú, že starostlivosť o veľmi malé deti (do troch rokov) je stále nezanedbateľnou časťou verejnosti vnímaná ako úloha rodiny, resp. matky. (Marošiová – Šumšalová – Kadlečíková – Kriegligerová, 2006) Platí tu však, že názory verejnosti sú spolu-formované existujúcimi inštitucionálnymi rámcami. Znamená to, že preferencie v oblasti starostlivosti sa môžu meniť v závislosti od toho, či existujú dostupné a kvalitné alternatívy, z ktorých je možné si reálne vybrať.

5 Záver

V tomto texte sme sa snažili analyzovať situáciu v dvoch oblastiach spoločenského života – v oblasti predškolskej starostlivosti a v oblasti participácie mužov a žien na trhu práce. Výsledkom je síce známe konštatovanie o potrebe rozvíjania nástrojov zosúladovania práce a rodinného života, možno ho však podprieť niekoľkými empirickými argumentmi. Údaje naznačujú, že matky na Slovensku sa musia vyrovnávať s pôsobením akejsi pokuty, tzv. *child penal-*

ty, teda s nákladmi vyplývajúcimi zo stratených príležitostí. Podľa Esping-Andersena (2009, s. 83 – 84) *child penalty* pozostáva z dvoch komponentov. Po prvé, ide o krátkodobú stratu príjmu/mzdy počas prerušenia pracovnej kariéry. Tento efekt možno minimalizovať priamymi politickými opatreniami – nastavením dostatočnej úrovne náhrady príjmu počas prerušenia zamestnania. Výška nákladov stratených príležitostí potom závisí od parametrov finančných transferov, vrátane doby ich poskytovania. Po druhé, ide o dlhodobý negatívny vplyv na budúcu mzdu v dôsledku znižovania úrovne ľudského kapitálu a pracovných skúseností (ako výsledku dlhého alebo častého narušenia pracovnej kariéry). Ako konštatuje Esping-Andersen (2009, s. 84), v tomto prípade sociálne transfery nemajú želaný efekt, dôležitejšie sú nástroje, ktoré umožnia matkám vrátiť sa na trh práce a/alebo nestratiť kontakt so svetom práce. V tomto prípade ide najmä o nástroje podporujúce zosúlaďovanie práce a rodinného života. Tie však majú ešte jeden, málo viditeľný efekt. Samy osebe síce môžu prispieť k zvýšeniu zamestnanosti matiek, no v prípade existujúcej nerovnakej deľby práce v domácnosti môžu viesť k zvýšeniu záťaže matiek, ktoré sa tak vlastne pohyujú v dvoch svetoch práce.

Väčšina existujúcich politických opatrení v oblasti zosúlaďovania práce a rodinného života sa snaží o maskulinizáciu životných cyklov žien. Málo skúšaná možnosť, ktorá však v sebe skrýva veľký inovačný potenciál, spočíva v obrátení pozornosti na feminizáciu životných cyklov mužov. (Tamže) V niektorých členských štátoch EÚ už možno nájsť náznaky takéhoto prístupu, napríklad zavedením tzv. otcovskej dovolenky, prípadne pevnej, neprevoditeľnej časti rodičovskej dovolenky len pre otca a podobne. Feminizácia mužského životného cyklu má potenciál ovplyvniť aj ďalšie veľké témy, ktoré so starostlivosťou o malé deti úzko súvisia (demografický vývoj, rovnosť príležitostí, rodová rovnosť). Rozhodne však znamená explicitný posun od užšieho k širšiemu, pluralitnejšiemu a spravodlivejšiemu konceptu starostlivosti.

Poznámky

¹ Hovoríme o rôznych oblastiach produktívnych činností, pretože produkcia spoločensky prijateľných (a želaných) hodnôt sa nevyčerpáva len participáciou na trhu práce, ale zahŕňa aj prácu v domácnosti, platenú/neplatenú starostlivosť o členov domácností a pod. Samozrejme, finančné ohodnotenie a ďalšie súvisiace benefity sú rozdelené asymetricky v prospech aktivít na trhu práce.

² Na tomto mieste považujeme za dôležité spomenúť, že uvedené (a mnohé iné) práce narábali s rodom ako analytickou kategóriou, ktorá v sebe mala určitú výbušnosť, schopnosť naštříbiť existujúce štruktúry poznania. To všetko v protiklade k dnešnému, často technokratickému používaniu tohto pojmu, ktorý nezriedka slúži na holú deskripciu údajov o mužoch a ženách bez toho, aby odkrýval štruktúrne napätia.

³ Pri každej dimenzii možno odlíšiť viacero možných variantov. Rôznou kombináciou ich variantov potom vznikajú rôzne koncepty starostlivosti.

⁴ V oboch prípadoch hovoríme, samozrejme, o ideálnych typoch, ku ktorým sa systémy v jednotlivých krajinách viac či menej približovali.

⁵ Dostupné na: <http://www.rokovanie.sk/appl/material.nsf/0/4235685BE79A2D61C12572750030D751?OpenDocument>

⁶ Ide o zjednodušenie, ktoré sa týka priamo dvojpríjmových rodín. Situácia jednorodičovských rodín alebo rodín s jedným alebo dvoma nezamestnanými dospelými je, samozrejme, iná.

⁷ Od vzniku textu sa situácia zmenila.

⁸ Ak dve krajiny poskytujú rodičovskú dovolenku rovnaký počet týždňov (napríklad 80), avšak s rôznou úrovňou dávok (napríklad 100 % a 50 % priemernej mzdy), tak výsledná hodnota rodičovskej dovolenky vo FTE sa bude líšiť (80 v prvom prípade, 40 v druhom).

⁹ Tým nemáme na mysli len jasle v tej podobe ako pred rokom 1989.

¹⁰ European Union Survey on Income and Living Conditions. Ide o štatistické zisťovanie, ktorého cieľom je zber informácií o príjmovej situácii obyvateľstva a o jeho životných podmienkach. Predstavuje kľúčový zdroj údajov pre analýzu príjmových nerovností, chudoby, sociálneho vylúčenia či materiálnej deprivácie. Realizuje sa vo všetkých členských štátoch EÚ, v SR pod gesciou Štatistického úradu SR.

¹¹ Ak neuvádzame inak, údaje pochádzajú zo štatistik Ústavu informácií a prognóz školstva (www.uips.sk). Za podrobnejšie informácie a vysvetlenie niektorých postupov sa chceme poďakovať Mgr. Lipskej z ÚIPŠ.

¹² Podľa Potančokovej (2009, s. 31) bol výrazný pokles úhrnnej plodnosti a jej následný vzostup spôsobený predovšetkým odkladom rodičovstva do neskoršieho veku.

¹³ Viac v prílohe 1, strana 2 *Návrhu koncepcie predškolskej výchovy*.

¹⁴ Tieto údaje pochádzajú z databázy Štatistického úradu Slovstat a vzťahujú sa k roku 2008. Dostupné na: http://www.statistics.sk/pls/elisw/objekt.send?uic=1050&m_sso=2&m_so=15&ic=62

¹⁵ Nejde pritom len o jasle a materské školy v takej podobe, ako ich poznáme u nás. Švédsky systém služieb starostlivosti sa vyznačuje vyšším stupňom rôznorodosti foriem i aktérov.

¹⁶ Samozrejme, takéto porovnanie je trochu vytrhnuté z kontextu, keďže porovnáваме len jeden aspekt rôznych systémov. Svoju úlohu tu nezohrávajú len politické opatrenia, ale aj odlišnosti v kultúre a pod.

¹⁷ Ide o výberové zisťovanie Labour Force Survey (na Slovensku pod názvom Výberové zisťovanie pracovných síl), ktoré prebieha každý štvrtrok a ktorého cieľom je získavanie údajov o procesoch súvisiacich s trhom práce. Na Slovensku ho realizuje Štatistický úrad SR. Každý rok sa k LFS pridávajú špecifické moduly zamerané na rôzne otázky týkajúce sa trhu práce.

¹⁸ Výskum European Values Survey realizoval na Slovensku Sociologický ústav

SAV v rokoch 1991, 1999 a 2008. Údaje z výskumu sú dostupné prostredníctvom Slovenského archívu sociálnych dát (<http://sasd.sav.sk>). Vo všetkých troch vlnách respondenti o. i. hodnotili aj výrok o vplyve zamestnania matky na dieťa v predškolskom veku: „Dieťa v predškolskom veku pravdepodobne trpí, ak jeho matka pracuje.“ Formulácia výroku je štandardizovaná a používa sa ako súčasť celej batérie otázok, ktorých cieľom je identifikovať názory verejnosti na úlohu žien a mužov v domácnosti a na trhu práce.

¹⁹ Zahrnuté sú odpovede „úplne súhlasím“ a „skôr súhlasím“.

Literatúra

BODNÁROVÁ, Bernardína – FILADELFIOVÁ, Jarmila – GERBERY, Daniel: *Výskum potrieb a poskytovania služieb pre rodiny zabezpečujúce starostlivosť o závislých členov*. Záverečná správa z výskumu. Bratislava: Stredisko pre štúdium práce a rodiny 2005.

DALY, Mary: *The Gender Division of Welfare: The Impact of the British and German Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press 1992.

ESPING-ANDERSEN, Gøsta: *The Incomplete Revolution. Adapting to Women's New Roles*. Bristol: Polity Press 2009.

EUROPEAN COMMISSION: *Reconciliation between Work, Private and Family Life in the European Union*. Luxemburg: Office for Official Publications of European Communities 2009.

Eurostat. Dostupné na: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_lfs/data/database

FILADELFIOVÁ, Jarmila: Zmeny v rodinnej politike. In BODNÁROVÁ, Bernardína a kol.: *Premeny sociálnej politiky*. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny 2006, s. 39 – 108.

FILADELFIOVÁ, Jarmila: *Ženy, muži a vek v štatistikách trhu práce*. Bratislava: Inštitút pre verejnú otázku 2007.

GERBERY, Daniel – KVAPILOVÁ, Erika: *Zariadenia dennej starostlivosti o deti predškolského veku vo vybraných krajinách EÚ a na Slovensku*. Bratislava: Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny 2003.

GERBERY, Daniel: Public Childcare in the Slovak Republic: Development, Outcomes and Public Attitudes. In SCHARLE, Ágota (ed.): *Public Childcare in the Visegrad Countries 1989-2009*. Budapešť: Budapest Institute for Policy Analysis 2010, s. 107 – 123.

KNIJN, Trudie – OSTNER, Ilona: Commodification and De-commodification. In HOBSON, Barbara – LEWIS, Jane – SIIM, Birte (eds.): *Contested Concepts in Gender and Social Policies*. Northampton: Edward Elgar 2004, s. 141 – 169.

LEIRA, Arnlaug – SARACENO, Chiara – SIIM, Birte: Care: Actors, Relationships and Context. In HOBSON, Barbara – LEWIS, Jane – SIIM, Birte (eds.): *Contested Concepts in Gender and Social Policies*. Northampton: Edward Elgar 2004, s. 55 – 83.

MAROŠIOVÁ, Lýdia – ŠUMŠALOVÁ, Sylvia – KADLEČÍKOVÁ, Jana – GALLOVÁ-KRIEGLEROVÁ, Elena: Názory verejnosti na situáciu matiek a otcov v priesečníku rodinnej a pracovnej sféry. In MAROŠIOVÁ, Lýdia – ŠUMŠALOVÁ, Sylvia (ed.): *Matky na trhu (práce a života)*. Bratislava: Inštitút pre verejnú otázku 2006, s. 7 – 18. *Návrh koncepcie v oblasti predškolskej výchovy*. 2007. Dostupné na:

<http://www.rokovanie.sk/appl/material.nsf/0/4235685BE79A2D61C12572750030D751?OpenDocument>

- OECD Family Database. Dostupné na: <http://www.oecd.org/dataoecd/50/18/42294218.xls>
- PAJDLHAUSEROVÁ, Elena: Od detských opatrovní k materským školám v sústave škôl. In GAŠPAROVÁ, Eva – MIŇOVÁ, Monika (ed.): *Od detskej opatrovne k materskej škole. Zborník príspevkov z odborno-vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou*. Banská Bystrica: Slovenský výbor Svetovej organizácie pre predškolskú výchovu – Spoločnosť pre predškolskú výchovu 2009, s. 65 – 71.
- POTANČOKOVÁ, Michaela: Plodnosť. In VAŇO, Boris (ed.): *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: Infostat 2009, s. 21 – 32.
- Predkladacia správa k zákonu*. Dostupné na: [http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/94905613010AF471C12574CF0037394E/\\$FILE/Zdroj.html](http://www.rokovania.sk/appl/material.nsf/0/94905613010AF471C12574CF0037394E/$FILE/Zdroj.html)
- SAINSBURY, Diane: *Gendering Welfare States*. Londýn: Sage Publications 1994.
- SAINSBURY, Diane: *Gender, Equality and Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press 1996.
- SCHEIWE, Kirsten – WILLEKENS, Harry (eds.): *Child Care and Preschool Development in Europe. Institutional Perspective*. Hampshire: Palgrave Macmillan 2009.
- Slovstat. Bratislava: Štatistický úrad. Dostupné na: http://www.statistics.sk/pls/elisw/objekt.send?uic=1050&m_sso=2&m_so=15&ic=62
- THOMAS, Carol: De-constructing Concepts of Care. In: *Sociology*, roč. 27, č. 4, 1993, s. 649 – 669.
- Ústav informácií a prognóz školstva.

Ženy a muži v práci a v rodině

Prečo je užitočná rodová perspektíva
v ekonómii

Jarmila Filadelfiová

10 prieniku rodovej perspektívy do ekonómie

Existuje množstvo štúdií (žiaľ, stále iba na západ od nás), ktoré potvrdzujú vplyv feministických teórií a východísk na ekonómiu a ekonomický výskum (Beneria, 1995; England – Forbe, 1999, 2003; Smelser – Swedberg, 2005; Chant – Pedwell, 2008; Nelson, 2008). Už v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch 20. storočia sa tu začínalo s ekonomickými analýzami reflektujúcimi situáciu žien, ktoré predstavovali istý alternatívny prístup k existujúcim teoretickým úvahám a hodnoteniam. Počas osemdesiatych a deväťdesiatych rokov došlo postupne ku kvalitatívnej zmene – *rod* sa v stále širšom rozsahu začal využívať ako ústredná kategória ekonomických analýz. Zároveň sa v tomto období feministické ekonomické analýzy posunuli od svojho hlavného zamerania na mikroekonomiku k diskusii o makroekonómike. Feministická ekonómka Lourdes Beneria identifikovala bázu pre posun k premene ekonómie a uplatňovaniu rodového hľadiska v ekonomickej teórii i politike vo vplyvoch postmodernizmu a v rozvoji feministickej teórie. (1995, s. 1839) Podľa jej názoru sa od konca sedemdesiatych rokov zaznamenal najvýraznejší pokrok smerom k uplatňovaniu rodového hľadiska v ekonomických analýzach v dvoch oblastiach: vo zviditeľnení práce žien a v ich začlenení do trhu práce i do národných štatistík, ako aj v makroekonomických otázkach týkajúcich sa rodu a spoločenského rozvoja a v štrukturálnom nastavení politík (ako alternatívneho modelu k ortodoxným ekonomickým balíčkom).

Feministické myslenie ovplyvnilo v období po búrlivých a pre vratných šesťdesiatych rokoch viacero vedných disciplín. Feministické odborníčky vnášali do verejnej diskusie množstvo závažných otázok, ktoré sa často vnímali ako problémové, nemiestne, riskantné alebo iritujúce – či už to bola napríklad otázka násilia páchaného na ženách, vylúčenia žien z riadiacích a rozhodovacích pozícií, feminizácie tých segmentov trhu práce, ktoré sú najnižšie odmeňované, otázka celkovo nižšieho odmeňovania žien za prácu a pod. Feministické teoretičky nielenže otvárali nové témy, ale zároveň spochybňovali pôvodné definície a rozširovali hranice poznania konfrontáciou s predchádzajúcim vylúčením rodových otázok z akceptovaného poznania.¹ Skrátka v mnohých smeroch menili výskumné otázky, ako aj vedné odbory a kurikulá – vrátane ekonómie (Beneria, 1995, s. 1839). Slovaní inej teoretičky – staré omyly

a zjednodušenia sa neodkrývali len v konceptuálnej rovine, ale pokračovali pomenúvaním hierarchií vo vzdelávaní či v sociálnych a politických vzťahoch. (Minnich, 1990, s. 160) Feministické analýzy postupne odhalili, ako viedla absencia rodového hľadiska v ekonómii k výhradnému zameraniu iba na formálne organizácie a k vylúčeniu správania domácností z hlavných prúdov uvažovania, resp. k nedoceneniu sektora platenej starostlivosti v celkovom systéme ekonomiky. Tieto analýzy prispeli k širšiemu pohľadu na ekonomiku – takému, ktorý zahŕňa nielen organizácie, kde ľudia pracujú pre zárobok a získavajú potrebné tovary a služby (podnikateľské subjekty a trhy), ale aj domácnosti. Krok za krokom sa presadzoval väčší integrujúci pohľad, ktorý poukazoval na rodové rozdiely a nerovnosti v platenom zamestnaní i v domácnosti. Ekonómia si začala všímať rodovú segregáciu profesií a rodovú priepasť v odmeňovaní za prácu, v rámci domácností sa pozornosť venovala deľbe práce medzi ženami a mužmi, ako aj mocenským vzťahom, v ekonomickom uvažovaní sa udomácnil sektor starostlivosti, v ktorom sa rovina rodiny prelína s rovinou plateného zamestnania a štátu. Veľká pozornosť sa začala venovať vzťahu platenej práce a domácich činností, pretože korene „celkového rodového obrazu“ (na spoločenskej, skupinovej či rodinnej úrovni) spočívajú v interakcii týchto dvoch sfér. Viacerí ekonómovia či ekonomickí sociológovia a sociologičky presadzovali v tejto súvislosti širšiu definíciu ekonomiky, ktorá by do „súboru činností spojených s výrobou, rozdeľovaním, výmenou a spotrebou tovarov a služieb“ zahŕňala aj výrobu v domácnosti – ako je príprava jedla, upratovanie, starostlivosť o deti a ich vzdelávanie a pod. (Smelser – Swedberg, 1994, s. 6) Takéto širšie chápanie má zahŕňať aj deľbu zdrojov (financií a času) medzi manželskými partnermi, členmi širšej rodiny a medzi rodičmi a deťmi. (England – Folbre, 2003)

Z historických prehľadov vyplýva (Beneria, 1995; England – Folbre, 2003), že začleňovanie otázok týkajúcich sa postavenia žien do ekonomických analýz siaha pomerne ďaleko do minulosti (hoci ešte nešlo o rodové analýzy v pravom zmysle slova, ale o prvú etapu skúmania rodu, ktorá sa usilovala o alternatívny ekonomický prístup). Tieto otázky sa objavovali už v tridsiatych rokoch minulého storočia, keď sa ekonómovia pokúšali pochopiť príčiny rozdielov v mzdách žien a mužov. Prvé analýzy ženskej pracovnej sily sa však zaznamenali až v päťdesiatych rokoch, súviseli s hľadaním odpovede na otázku, prečo vzrástla účasť žien na trhu práce práve v čase, keď sa zvyšoval

rodinný príjem v súvislosti s ekonomickým rastom.² O desaťročie neskôr (v šesťdesiatych rokoch) sa rozšíril záujem o využívanie ekonomických analýz na pochopenie fungovania domácnosti. Teoretici ľudského kapitálu (napr. Gary Becker a iní) vysvetľovali nevyváženosť v deľbe práce a nerovnosť v rozdelení domácich prác individuálnou voľbou a preferenciami jednotlivých členov a členiek domácnosti, pričom táto voľba sa podľa nich zakladala na predpoklade maximalizácie spoločného prospechu a harmonickej domácnosti.³ V tomto období sa otvárali aj nové teoretické a empirické otázky súvisiace s ďalšími problémami ako ekonomika manželstva a faktory rozhodujúce o plodnosti, analyzovala sa diskriminácia na trhu práce či segregácia a segmentácia, ktoré majú za následok rozdielny status žien a mužov na trhu práce.

Ako uvádza Lourdes Beneria, v čase silnejúceho hnutia žien na prelome šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov sa ekonómovia a ekonómky, ktoré venovali pozornosť problémom žien, vybrali dvoma smermi. Väčšia časť pokračovala vo využívaní existujúceho neoklasického modelu (modelov), ktorý sa zakladal na spomínanom predpoklade harmonických domácností a maximalizácie spoločného prospechu. No objavila sa aj menšia skupina ekonómok, ktoré vychádzali z feministických pozícií a kladli štandardným ekonomickým modelom mnohé kľúčové otázky: Kritizovali ich za to, že predpokladali u každého jednotlivca prítomnosť osobných preferencií a dispozície na rozhodovanie, že nedokázali odpovedať na otázky o konfliktných záujmoch a asymetrických mocenských vzťahoch z rodového hľadiska, ako aj za predpoklad, že trh je schopný garantovať optimálne riešenia pre každého. Nové modely vysvetľovania rodovej nerovnosti na trhu práce sa ale naplno rozvinuli až v osemdesiatych rokoch 20. storočia, najčastejšie sa v tejto súvislosti uvádzajú práce Barbary Bergmann (1974) a hlavne Amartyu Sena (1987), ktorý skonštruoval model vyjednávania založený na predpoklade kooperatívnych konfliktov medzi členmi domácnosti. Tento model znamenal odklon od predchádzajúceho modelu harmonickej racionálnej voľby. Niektoré ekonómky v tomto období využívali ako alternatívu neoklasického modelu marxistický alebo inštitucionalistický teoretický rámec a zameriavali sa na podstatu domácej práce a jej funkcie v rámci celkového ekonomického systému – v domácej práci videli zdroj udržiavania a reprodukcie pracovnej sily.⁴ Diskutovali aj o otázke koncentrácie žien v neplatených produktívnych a reprodukčných aktivitách (v domácej sfére)

v porovnaní s väčšinovým angažovaním mužov vo verejnej sfére. Analýzy zdôrazňovali príspevok ženskej neplatennej práce k sociálnej reprodukcii, ako aj to, že ženy predstavujú zdroj lacnej pracovnej sily pre rôzne sektory ekonomiky.⁵ Silný vplyv mali v tomto období interpretácie Ester Boserup z roku 1970, ktorá poukázala na úlohu žien v celkovom ekonomickom rozvoji: Zdôrazňovala, že problémom pre ženy nie je ani tak nedostatočná integrácia do rozvojového procesu, ako skôr ich primárna koncentrácia či zameranie na domácu sféru a ich účasť na trhu práce za neistých a rodovo zaťažených podmienok.⁶

Rodové aspekty postupne prenikali aj do ekonomických analýz v oblasti zamestnanosti, demografického vývoja, migrácie, vývoja domácností, neformálneho trhu, feminizácie pracovnej sily a ďalších. Do väčšiny analýz sa však ženy iba „pridávali“ s cieľom opísať ich miesto a podmienky účasti na trhu práce, kategória rodu sa nevyužívala na vysvetľovanie príčin rodovo štruktúrovanej segmentácie.⁷ No podľa ekonómky Lourdes Beneria postmodernizmus a ďalší rozvoj feministickej teórie viedli v posledných dvoch desaťročiach minulého storočia k tomu, že sa v ekonomických analýzach postupne posilňoval rod ako analytická kategória a spájala sa aj s kritikou „veľkých univerzalistických teórií“ (i s kritikou pozitivizmu). Najprv sa rod uplatňoval na mikro a mezo úrovni, neskôr sa začal uplatňovať aj v rovine makroekonomickej. (Beneria, 1995)

Súhrnne teda môžeme povedať, že tradičné ekonomické analýzy neplatenú ženskú prácu zneviditeľňovali, lebo ekonomická aktivita sa obmedzovala iba na trh, viazala sa iba s trhom. Teda ako práca sa konceptualizovali len činnosti prinášajúce zárobok (prípadne ešte poľnohospodárska „rodinná“ práca, ktorá produkovala tovary pre trh), ale široká škála neplatených činností, ktoré produkovali tovary a služby pre vlastnú rodinnú spotrebu, sa v ekonomike ako práca nevnímali. Keďže sa práve v nich koncentroval veľký podiel žien, výsledkom bola ekonomická neviditeľnosť ich práce a jej štatistické podhodnotenie. Ekonomická aktivita žien tak bola (a stále je) podhodnocovaná v dôsledku toho, že sa na trh nazerá ako na hlavné kritérium definovania toho, čo sa považuje za „ekonomické“, teda za súčasť ekonomiky.

Obrovské úsilie žien pôsobiacich na rôznych úrovniach (akademický výskum, štruktúry OSN a pod.) však viedlo v posledných dvadsiatich až dvadsiatich piatich rokoch k postupnej zmene situácie – práca žien sa stáva čoraz viditeľnejšou, a to tak v teoretickej

rovine, ako aj v rovine empirickej. Významná úloha sa tu prisudzuje novému modelu „ekonomiky domácností“, ktorý pri pohľade na časové možnosti, rozdelenie práce a individuálne voľby členov a členiek domácnosti týkajúcich sa ich účasti na trhu práce využíva trhovo orientované kritériá, čím zdôrazňuje ekonomický význam domácich činností a ženskej práce. Tento koncept inicioval množstvo teoretických i empirických prác o rodových nerovnostiach v rámci domácnosti v súvislosti s časovým vkladom rôznych členov rodiny, ktoré majú významné demografické i makroekonomické dôsledky. Nové možnosti pre pochopenie roly žien v sociálnej reprodukcii otvorilo aj konceptuálne rozlíšenie medzi produkciou a reprodukciou a analýza ich vzájomných väzieb, ktoré sa využívali pri skúmaní pracovných rolí žien a pri analýzach a diskusiách o rodinnej a sociálnej politike.⁸ Vplyv sa prejavil aj v praktickej rovine – na zlepšení štatistík o pracovnej sile, ako aj v pokusoch o započítavanie neplatennej práce do výslednej hodnoty hrubého domáceho produktu v niektorých krajinách. V súvislosti s tým sa zaviedlo viacero pravidelných štatistických zisťovaní s novými ukazovateľmi a možnosťami spracovania či medzinárodného porovnávania (spomeňme zjednotenie metodiky Výberového zisťovania pracovných síl či Informačného systému o priemerných zárobkoch a cene práce, EU-SILC, Time Use Survey, ale aj European Social Survey, Európsky výskum hodnôt a pod.⁹). Existencia takýchto dát umožňuje zdokonaľovať meranie práce žien, a tým ju väčšmi zviditeľňovať a zároveň zdokonaľovať analýzu rodových nerovností v rozložení voľného času a domácej práce, sledovanie zmien v produkcii domácností (tovary a služby, ktoré sú produktom neplatennej práce), sledovanie posunov v domácej práci a v blahobyte rodín ako výsledok zmien v rodinnom príjme a zamestnaneckom statu-se členov domácnosti aj sledovanie posunov produkcie tovarov – a hlavne služieb – z domácnosti do sféry trhu. Navyše prispieva ku konštrukcii rodovo korektných indikátorov sociálnych a ekonomických podmienok života a môže poslúžiť ako základ pre tvorbu rodovo kompetentných sociálnych programov a politík.

2 Reprodukcia, produkcia a ich rodová deľba na Slovensku

V úvodnej časti sme načrtli viacero cieľov tohto príspevku: Ukazuje rodový pohľad na demografický vývoj, deľbu práce a segregáciu na trhu práce v Slovenskej republike. Pokúša sa načrtnúť, aké sú zmeny v reprodukčnom správaní (špecifikované vo vzťahu k trhu práce), kto udržiava domácnosť a náklady spojené s budúcou pracovnou silou (i budúcimi konzumentmi) a ako sa riešenie domácich povinností empiricky i symbolicky odráža na situácii na trhu práce z rodového hľadiska. Približuje teda trendy v reprodukčnom správaní a zmeny v štruktúre rodín a populácie, následne presúva pozornosť na domácu sféru – predstavuje situáciu z hľadiska rozdelenia domácich prác a rodinnej starostlivosti medzi mužov a ženy, tretí okruh sa venuje priblíženiu sféry platenej práce s dôrazom na rodovú dimenziu a prezentáciu rozdielov v účasti žien a mužov na trhu práce. Budeme teda hovoriť o tlaku trhu na domácu sféru, o nákladoch na budúcu pracovnú silu a o tom, kto ich znáša, o ich deľbe medzi ženy a mužov a aké to má dôsledky pre postavenie žien na trhu práce.

Na túto analýzu využívame dostupné štatistické a výskumné údaje z posledných rokov. Vo vzťahu k ekonomickému prostrediu predstavené údaje jednak zdôrazňujú vzájomnosť sveta platenej práce a domácej sféry, jednak približujú rodový pohľad na potrebu pracovnej sily. Svet platenej práce nemôže existovať bez pracovníkov „produkovaných“ v súkromnej sfére, na druhej strane súkromná sféra zasa nemôže existovať bez tovarov a služieb produkovaných vo svete platenej práce, ale ani bez prostriedkov a zdrojov získavaných vo svete platenej práce. Potreba pracovnej sily sa prejavuje v dvoch perspektívach: vo vzťahu k budúcnosti (deti) a ako aktuálna potreba (participácia rodičov detí na trhu práce, najmä matiek).

2.1 Zmeny v reprodukčných trendoch a trh práce

Pred rokom 1990 sa Slovensko v porovnaní so západoeurópskymi štátmi vyznačovalo tzv. tradičnejším rodinným správaním a formami. Bolo krajinou „na polceste“ – s predpokladmi pre modernú spoločnosť,¹⁰ ale s „tradičnými rodinnými systémami“. Tie charak-

terizuje univerzálnosť manželstiev, uzatváranie manželstva v nízkom veku, krátka etapa samostatného života mladých ľudí, silné vzťahy vzájomnej závislosti a rozdelenie povinností medzi členmi rodiny, autorita v rukách rodičov, silná medzigeneračná podpora a znevýhodnené postavenie žien. (Možný, 2006; Thornton - Philipov, 2009) K pretrvávaniu tradičného rodinného správania prispievali také faktory ako malá možnosť výberu životnej dráhy a rodičovstva, podriadenie práva na dôstojný život udržaniu rodiny, ako aj nerovnosť medzi mužmi a ženami v deľbe práce v rodine i mimo nej. Významnú úlohu zohrávala tiež uzavretosť spoločnosti so všetkými jej známymi dôsledkami, materiálny nedostatok v rodinách a deficity vo vzdelávaní, predovšetkým vo vzdelávaní o ľudských právach. (Filadelfiová, 2010)

Tabuľka 1 | **Základné ukazovatele reprodukčného správania na Slovensku (1990 až 2009)**

	1990	1995	2000	2008	2009
Sobášnosť	7,6	5,1	4,7	5,2	4,9
Rozvodovosť	1,7	1,7	1,7	2,3	2,3
Potratovosť	9,1	6,7	4,4	3,4	3,3
Pôrodnosť	15,1	11,4	10,2	10,6	11,3
Úhrnná plodnosť	2,1	1,5	1,1	1,2	1,2
Podiel detí narodených mimo manželstva	7,5	12,6	18,3	30,0	32,0
Priemerný vek žien pri 1. dieťati	22,0	23,0	23,9	26,6	27,0
Priemerný vek žien pri 1. sobáši	21,5	22,3	23,6	26,3	26,6
Priemerný vek mužov pri 1. sobáši	23,6	24,7	26,1	28,9	29,2

Zdroj: Slovstat, 2010. Dostupné na: www.statistics.sk/pls/elsiw/vbd

Po roku 1990 sa trendy partnerského a rodičovského správania začali meniť, najstručnejšie sa dá zmena charakterizovať ako odklon od modelu „skorej a vysokej plodnosti koncentrovanej do úzkeho časového intervalu“ a nárast rozmanitosti reprodukčných (i pracovných) stratégií. (Filadelfiová, 2010, s. 483) K najvýraznejším zmenám patrí pokles pôrodnosti a plodnosti.¹¹ Hrubá miera pôrodnosti sa znížila o 5 bodov (z viac ako 15 živonarodených detí pripadajúcich

na 1 000 obyvateľov v roku 1990 na 10,2 v roku 2000 a 11,3 v roku 2009) a úhrnná plodnosť o celý 1 bod (z 2,1 detí pripadajúcich na jednu ženu v roku 1990 na 1,2 detí v roku 2009). Klesajúci trend pôrodnosti a plodnosti sprevádzal nárast podielu detí narodených mimo manželstva (zo 7,5 % v roku 1990 na 32 % v roku 2009) a výrazný posun rodičovstva do vyššieho veku (priemerný vek žien pri narodení prvého dieťaťa sa zvýšil z 22 rokov v roku 1990 na 27 rokov v roku 2009). Zároveň sa prejavuje na znižovaní rodín (menej detí v rodinách), podporením poklesom sobášnosti a zvýšením rozvodovosti (menej párových domácností).

Z ekonomického hľadiska, resp. vo vzťahu k trhu práce treba zdôrazniť minimálne tri dôsledky takéhoto vývoja:

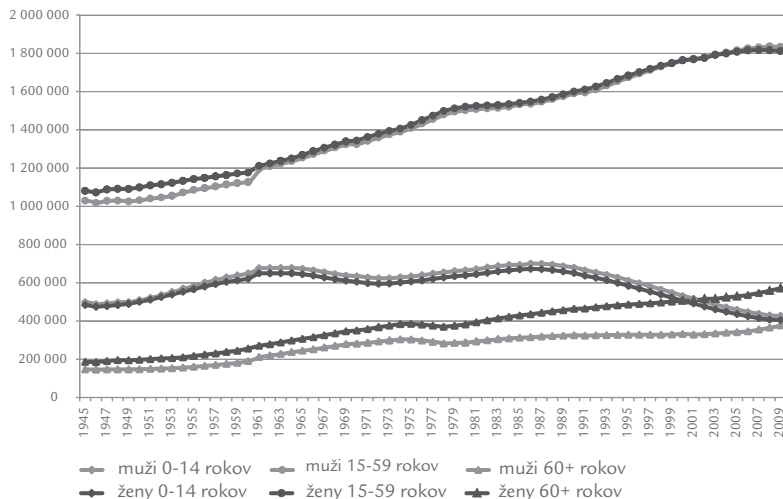
1. zmeny v štruktúre populácie (celkovej aj produktívnej),
2. zmeny v rozsahu a nastavení starostlivosti o starších ľudí,
3. zmeny v individuálnych modeloch zosúladenia pracovnej a domácej sféry vo vzťahu k starostlivosti o deti.

Pokles pôrodnosti a znižujúci sa podiel detskej zložky populácie sa takmer po celé porevolučné obdobie prejavoval na početnom raste skupiny ľudí v produktívnom veku. Až v posledných piatich – šiestich rokoch došlo k stabilizácii ich počtu tesne nad hranicou 1,8 milióna pre každé z pohlaví (mužov i ženy) a začala sa intenzívnejšie zväčšovať skupina najstarších (presnejšie skupina vo veku 60 rokov a viac). Možno povedať, že kým do polovice tohto desaťročia populácia Slovenska dospievala, od druhej polovice začína naozaj starnúť.

Pritom súčasne narastal aj rozdiel v procese starnutia žien a mužov – v skupine žien je starnutie výraznejšie. Naznačuje to nielen priemerný vek žien, ktorý je o viac ako tri roky vyšší než priemerný vek mužov, ale aj index starnutia. Kým na 100 dievčat vo veku 0 – 14 rokov pripadá takmer 103 poproduktívnych žien, na 100 chlapcov je to iba 80 poproduktívnych mužov.

Jedným z najvýznamnejších dôsledkov takéhoto demografického zloženia je starnutie pracovnej sily, čo pre trh práce bude znamenať¹² potrebu hľadať dostupné domáce zdroje pracovných síl, a to aj medzi rodičmi, ktorí sa starajú o deti (čo sú predovšetkým ženy). Celkové starnutie má zasa dôsledky pre starostlivosť o starších – rastúci počet starších ľudí rozšíri okruh tých, čo budú odkázaní na starostlivosť. Na Slovensku sa poskytovanie starostlivosti starším stále vykonáva primárne v rodinách a vníma sa ako úloha

Graf 1 | Počty žien a mužov v SR podľa základných vekových skupín (1945 – 2009, abs. počty)

Zdroj: Slovstat, 2010. Dostupné na: www.statistics.sk/pls/elsiw/vbd

Tabuľka 2 | Základné ukazovatele veku populácie podľa pohlavia (2005 a 2009)

Ukazovateľ	2005	2009
Podiel žien na celku populácie (v %)	51,5	51,4
Priemerný vek žien (v rokoch)	39,0	40,1
Priemerný vek mužov (v rokoch)	35,8	36,8
Index starnutia – ženy*	90,8	102,9
Index starnutia – muži*	70,7	80,0

* Index starnutia = počet osôb vo veku 65 rokov a viac na 100 detí vo veku 0 – 14 rokov.

Zdroj: Slovstat, 2010. Dostupné na: <http://www.statistics.sk/pls/elsiw/metainfo.explorer>

„rodín“, podľa výskumov opäť hlavne žien.¹³ Starostlivosť o starších zostáva na Slovensku prevažne familizovaná (ako opak defamilizácie, teda presunu medzi verejnými či trhovými službami), zároveň sa

spolu s trendom zmenšovania rodín znižuje rodinný potenciál pre túto starostlivosť. A do tretice, vekový posun narodenia prvého dieťaťa napovedá, že sa menia aj dlhodobé vzory načasovania rodičovstva, presnejšie materstva, keďže starostlivosť o deti je tiež úloha, ktorú vykonávajú prevažne ženy. V minulosti u väčšiny mladých žien nasledovala po ukončení prípravy na povolanie realizácia materstva – prevažne sa narodili dve deti s menším časovým odstupom medzi pôrodmi. Dnes mladé ženy po ukončení vzdelania najprv dlhšie pôsobia na trhu práce a materstvo pre ne znamená prerušenie rozbehnutej pracovnej kariéry.

Ak hovoríme o trendoch v plodnosti, z ekonomického pohľadu treba poukázať ešte na ďalšiu zmenu – na vzájomnú súvislosť medzi plodnosťou a zamestnanosťou žien. V minulosti sa tieto dva procesy navzájom vylučovali, s rastom jedného druhý klesal. Ak mala krajina vysokú pôrodnosť, sprevádzala ju nízka zamestnanosť žien, a, naopak, vyššia zamestnanosť žien sa viazala s nižšou pôrodnosťou a plodnosťou. Moderné spoločnosti deklarujú svoj záujem o zvýšenie plodnosti a zároveň o zvýšenie zamestnanosti žien¹⁴ a štatistiky naznačujú, že sa im darí k tomuto cieľu približovať. Medzinárodné komparácie ukazujú posun od vzájomného vylučovania týchto dvoch ukazovateľov k ich súladu. V rámci EÚ sa vytvorila skupina krajín, ktoré sa vyznačujú vyššou mierou zamestnanosti žien (i žien s deťmi) a zároveň vyššou plodnosťou – patrí sem napríklad Dánsko a ostatné severské krajiny, ale aj Veľká Británia či Holandsko. Slovensko spolu s mnohými stredo európskymi krajinami (hlavne Poľsko a Maďarsko, ale aj Česká republika) sa nachádza v opačnej pozícii – má jednu z najnižších mier plodnosti i zamestnanosti žien.

Priemer za krajiny OECD dosiahol (za rok 2006) zamestnanosť žien približujúcu sa k 60% a plodnosť prekračujúcu 1,6 dieťaťa na jednu ženu. Slovensko malo v porovnanom roku zamestnanosť žien iba málo nad 50% a plodnosť 1,2 dieťaťa na jednu ženu¹⁵. Komparácia poukázala ešte na jeden trend: Kým krajiny s vyššou celkovou zamestnanosťou žien a s vyššou plodnosťou majú aj vyššiu mieru zamestnanosti matiek (s najmladším dieťaťom vo veku od 3 do 5 rokov), v krajinách V4 je zamestnanosť matiek nižšia než celková priemerná zamestnanosť žien. Ženy na Slovensku, hlavne matky po ukončení rodičovskej dovolenky (po 3 rokoch veku dieťaťa), participujú na trhu práce výrazne menej, ako je priemer OECD (46,6% ku 61,3%). Nechcú alebo nemôžu, je to ich vlastná voľba

Tabuľka 3 | Zamestnanosť žien a plodnosť vo vybraných krajinách OECD (2005/2006)

	Miera zamestnanosti žien vo veku 15 – 64 rokov (v %)	Zamestnanosť matiek s najmladším dieťaťom vo veku 3 – 5 rokov (v %)	Úhrnná plodnosť
Dánsko	73,2	77,8	1,80
Nórsko	72,3	-	1,84
Švédsko	72,1	81,3	1,77
Fínsko	67,3	80,7	1,80
Veľká Británia	66,8	58,3	1,80
Holandsko	66,0	68,3	1,73
Priemer OECD	56,8	61,3	1,63
Poľsko	48,2	-	1,24
Maďarsko	51,2	49,9	1,32
Slovensko	51,9	46,6	1,25
Česká republika	56,8	50,9	1,28

Poznámka: Krajiny s vyššou mierou zamestnanosti žien a vyššou plodnosťou majú zároveň vysoký podiel zamestnanosti žien na čiastočný úväzok (pohybuje sa od 15% vo Fínsku po takmer 60% v Holandsku). V krajinách s nízkou mierou zamestnanosti žien je podiel čiastočných úväzkov veľmi nízky – 5% a menej.

Zdroj: *Babies and Bosses*, 2007

alebo sú k tomu donútené – či už domácimi povinnosťami alebo zamestnávateľskými praktikami? Výskumy naznačujú veľký podiel donútenia na takomto výsledku, opakovane prinášajú informácie o problémoch matiek malých detí so zamestnaním, s opätovným návratom do práce po ukončení materskej či rodičovskej dovolenky, ako aj o zaostávaní mnohých regiónov Slovenska v dostupnosti služieb poskytujúcich starostlivosť o deti¹⁶ (Gerbery, 2003, 2010; Gerbery – Kvapilová, 2003; Bodnárová a kol., 2004; Marošiová – Šumšalová /ed./, 2006; *Práca verzus...*, 2007; Marošiová /ed./, 2008; Bodnárová – Gerbery – Fico – Holubová – Porubánová, 2010).

V súvislosti s poklesom plodnosti a pôrodnosti sa často diskutuje aj o tom, či a nakoľko je reálny počet detí slobodnou voľbou žien a mužov. Mnohé výskumy potvrdzujú, že aj na Slovensku sú roztvorené nožnice medzi reálnym počtom detí a ideálnou predstavou o ich počte. Medzi príčinami nenaplnenia ideálu sa objavujú

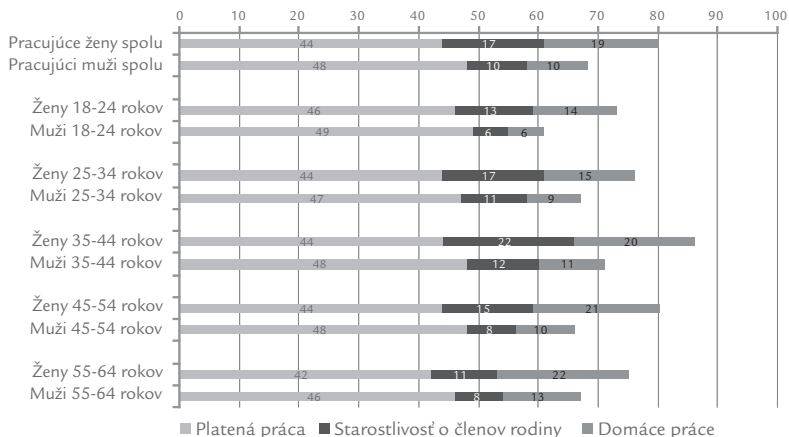
prevažne ekonomické dôvody, ako je finančné zabezpečenie rodiny viazané na sféru platenej práce (potreba pracovať), vysoké náklady na dieťa a dostupnosť bývania (Bodnárová a kol., 2004; Eurobarometer, 2003; Filadelfiová, 2010). Výsledky naznačujú, kde je potrebná intervencia politiky: podporiť možnosť participácie na trhu práce, podeliť sa o náklady na dieťa, pomôcť s bývaním a pod. Nie sú to ale jediné potrebné intervencie, načrtnutá situácia je výsledkom rodovej deľby práce a podpisuje sa na nerovnosti žien a mužov na trhu práce.

2.2 Deľba práce v domácnosti - ideál vzdialený od skutočnosti

Ako sme už uviedli, na Slovensku zatiaľ chýba podrobnejšie meranie využívania času (Time Use Survey), ktoré by dokázalo monitorovať rodové rozdiely v detailnejších triedeniach a v časových porovnaníach. Realizované sociologické výskumy ale potvrdzujú, že väčšinu zodpovednosti za starostlivosť - o deti i starších členov, ako aj o chod domácnosti - nesú stále prevažne ženy. Ženy vykonávajú nielen väčšiu časť domácich prác a rodičovských povinností, ale neproporčne viac sa ich týka aj nárast počtu starších ľudí vyžadujúcich opateru. V súvislosti s diskusiou o väčšom podiele žien na svete platenej práce to znamená, že ženy sú čoraz viac konfrontované s dvojitým bremenom.

Výskum Inštitútu pre verejné otázky z roku 2006 ukázal, že muži síce vynakladajú na platenu prácu v priemere o 4 hodiny týždenne viac ako ženy, ale ich účasť na prácach v domácej sfére výrazne zaostáva. (Bútorová a kol., 2008) Kým pracujúce ženy vynaložili na domáce práce v priemere 19 hodín za týždeň, muži takmer o polovicu menej, v prípade starostlivosti o členov rodiny týždenný rozdiel znamenal o 7 hodín vyššiu záťaž žien. Podľa uvádzaného výskumu bola celková pracovná zaťaženosť žien na Slovensku vyššia o 12 hodín za týždeň než zaťaženosť mužov: Priemerné zaťaženie pracujúcich žien je 80 hodín (44 hodín venovaných platenej práci a 36 hodín neplatenej práci v domácnosti), pracujúcich mužov 68 hodín (48 v platenej práci a 20 hodín neplatená práca v domácnosti). Zamestnané ženy na Slovensku trávajú v porovnaní so Západoeurópankami omnoho viac času na pracovisku¹⁷ (prevažuje zamestnanosť na plný pracovný čas) a po návrate domov poskytujú ešte väčšinu starostlivosti deťom a zabezpečujú chod domácnosti.

Graf 2 | Priemerný počet hodín za týždeň, ktoré vynakladajú ženy a muži na platenú prácu a neplatenú prácu v domácej sfére podľa veku

Zdroj: Bútorová a kol., 2008

Tiež rozloženie jednotlivých domácich činností medzi ženy a mužov vykazuje dosť veľké rozdiely. Ak sa muži v domácnosti angažujú, je to skôr v činnostiach tradične vnímaných ako mužské (napríklad opravy v domácnosti alebo starostlivosť o hospodárstvo). Ak sa zapájajú aj do činností, ktoré sa tradične považujú za ženské, potom vo väčšom rozsahu do tých, ktoré nemajú charakter pravidelnej či časovo náročnej dennej starostlivosti (napríklad hry a prechádzky s deťmi, vodenie detí do škôlky a školy alebo nakupovanie). Bežná každodenná opatera malých detí, dozeranie na školské povinnosti, bežné upratovanie, varenie alebo pranie a žehlenie sú činnosti, ktoré sú aj v domácnostiach založených na partnerskom vzťahu primárne neplatenou ženskou prácou. (Úloha mužov..., 2006; Filadelfiová, 2008; *Participácia...*, 2008) Pri porovnávaní toho, ako sú domácimi prácami zaťažení muži a ženy žijúce v partnerstve a muži a ženy bez partnerstva sa ukázalo, že vstup do partnerstva znamená pre každé z pohlaví iný výsledok – mužov od zodpovednosti za bežné domáce práce oslobodzuje, ženám vyšší rozsah neplatenej práce zostáva, dokonca sa u niektorých činností zvyšuje. (Filadelfiová, 2008, s. 236 – 237)

Tabuľka 4 | **Spoločné vykonávanie domácich činností a ideálna predstava o spoločnom vykonávaní podľa pohlavia** (reprezentatívny výskum z roku 1995 a 2006, v %)

		Pohľad žien		Pohľad mužov	
		Realita	Ideál	Realita	Ideál
Pranie a žehlenie	1995	6	6	6	10
	2006	6	15	7	9
Varenie	1995	16	28	17	23
	2006	19	31	23	24
Bežné upratovanie	1995	21	44	25	37
	2006	26	45	33	37
Umývanie riadu	1995	23	50	27	31
	2006	27	55	28	38
Nákupy potravín	1995	30	60	40	48
	2006	44	74	43	64
Učenie sa s deťmi	1995	33	81	46	67
	2006	39	75	32	56
Vodenie detí do škôlky, školy, krúžkov	1995	49	79	52	69
	2006	49	79	51	68

Poznámka: V uvedených výskumoch sa spoločné vykonávanie činnosti vymedzilo ako „obaja približne rovnako“. Takmer celý zvyšok do 100% za každú činnosť tvorili odpovede „zásadne/prevažne žena“ (odpovede „zásadne/prevažne muž“ boli zastúpené len minimálne – 0 až 5%; len v prípade nákupov potravín to bolo 10 %).

Zdroj: Bútorová a kol., 2008 (výskum FOCUS, jún 1995)

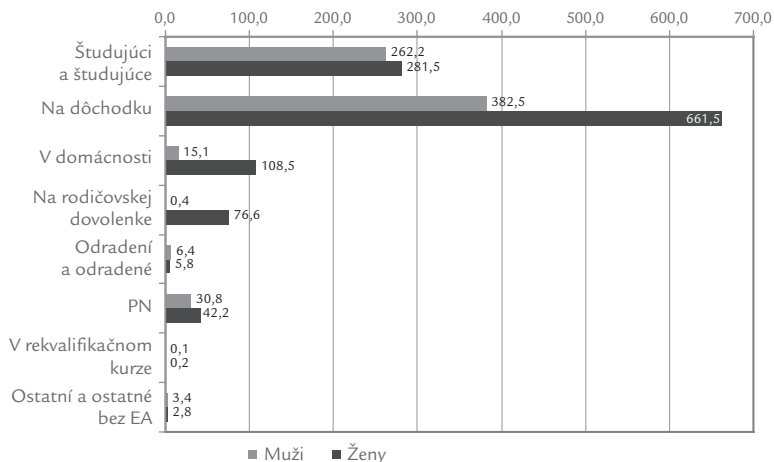
Uvádzané údaje zároveň naznačujú, že opísaný stav v rozdelení neplatenej domácej práce bol v priebehu posledného desaťročia pomerne stabilný, v porovnaní s rokom 1995 sa v reálnej delbe práce v domácnosti zmenilo dosť málo. Udržalo sa stereotypné rozdelenie domácich prác na ženské a mužské, ako aj výrazne vyšší podiel žien na domácich prácach a na starostlivosti. A udržal sa aj rozdielny pohľad žien a mužov na ideálne usporiadanie aktivít v rámci domácnosti. Ženy vo svojich ideálnych predstavách kladú oveľa väčší dôraz na spoločné vykonávanie domácich prác než muži, tí kladú v porovnaní so ženami väčší dôraz na tradičné usporiadanie, kde hlavná ťarcha povinností leží na ženách. Porovnanie na základe veku odhalilo, že názory mladších žien sa od žien vyšších vekových

skupín odlišujú – majú vyššie očakávania na spoločné vykonávanie domácich činností, medzi vekovými skupinami mužov sa podobný názorový rozdiel nepreukázal. (Filadelfiová, 2008, s. 238) Znamená to, že normatívne predstavy mladších žien a mladších mužov sa rozchádzajú väčšími než názory žien a mužov v staršej generácii.

Vyššie zaťaženie žien neplatenou prácou v domácnosti potvrdzuje aj pohľad na štruktúru žien a mužov mimo ekonomickej aktivity. Ženy sú tie, ktoré zostávajú niekoľkonásobne častejšie na rodičovskej dovolenke a v domácnosti. Napriek legislatívnej dostupnosti rodičovskej dovolenky pre obidvoch rodičov dieťaťa je v jej čerpaní veľký rozdiel: V roku 2009 bolo na rodičovskej dovolenke 76,6 tis. žien a iba 0,4 tis. mužov, čo je len 0,5% zo všetkých osôb čerpajúcich tento druh pracovného voľna. Dlhodobu obrovskú je aj nepomer medzi mužmi a ženami v kategórii osôb v domácnosti: V roku 2009 bolo v domácnosti 108,5 tis. žien a iba 15,1 tis. mužov (podiel žien dosiahol 87,8 %). Z pracovnej sily Slovenska, resp. spo medzi ekonomicky aktívnych vyradujú ženy vo veľkej miere práve rodinné povinnosti.¹⁸

Doložená vyššia zaťaženosť žien v Slovenskej republike povinnosťami v domácnosti je nespravodlivá sama osebe, ďalšou negatívnou skutočnosťou je, že má nepriaznivé dôsledky pre ich pracovnú

Graf 3 | Ekonomicky neaktívne ženy a muži podľa typu (2009, v tis.)

kariéru a postavenie na trhu práce. Rodinné povinnosti vstupujú do sveta platenej práce rôznym spôsobom. Môžu ovplyvňovať každodenný pracovný život pracovníčky či pracovníka (meškanie do práce v dôsledku domácich povinností, problémy so zosúladením starostlivosti o dieťa s povinnosťami na pracovisku a pod.), môžu viesť k rozdielnemu zaobchádzaniu s ľuďmi s rodinnými povinnosťami pri prijímaní do práce a pri pracovnom postupe a k ich diskriminácii, no môžu tiež vyvolať radikálnejšie zmeny v pracovnej kariére, ako je zmena pracovného miesta či zamestnania (často smerom k zamestnaniu pod úrovňou dosiahnutej kvalifikácie) alebo úplné prerušenie pracovnej aktivity a odchod z trhu práce.¹⁹

Tabuľka 5 | **Skúsenosti s prispôbovaním zamestnania požiadavkám starostlivosti o rodinu v priebehu pracovnej kariéry** (odpovede „áno“, v %)

	Muži	Ženy
Museli ste sa kvôli rodine dať preradiť na menej zodpovednú prácu?	3	11
Museli ste si nájsť zamestnanie, ktoré by umožnilo starostlivosť o deti alebo o iných členov rodiny?	4	28
Museli ste kvôli rodine na určitý čas úplne opustiť zamestnanie?	2	17

Poznámka: V tabuľke sa uvádzajú percentuálne podiely v skupine tých respondentov a respondentiek, čo mali skúsenosť s trhom práce a narodilo sa im aspoň jedno dieťa.

Zdroj: Bútorová a kol., 2008

Z výsledkov výskumu Inštitútu pre verejné otázky z roku 2006 vyplýva, že s prípadmi prispôsobenia pracovnej participácie vo sfére platenej práce požiadavkám starostlivosti o rodinu majú nepomerne viac skúseností práve ženy. V priemere približne štyrikrát viac žien ako mužov sa muselo dať z dôvodu rodinných povinností preradiť na menej zodpovednú prácu (3% mužov ku 11% žien), sedemkrát častejšie sa u žien vyskytovala situácia, keď z dôvodu starostlivosti o členov rodiny museli zmeniť zamestnanie (4% mužov a 28% žien), a dokonca až deväťkrát častejšie museli ženy z dôvodu rodinných povinností úplne odísť zo zamestnania (2% mužov ku 17% žien). Najčastejšie sa vyskytovala situácia, že si ženy museli z dôvodu rodinnej starostlivosti nájsť iné zamestnanie, a potom prerušenie pracovnej kariéry. Prerušovaná pracovná kariéra z dôvodu starostlivosti o deti a iných členov rodiny sa odráža na kariérnom postupe žien, ktorý je v porovnaní s mužmi oveľa pomalší a kratší. (Sirovátka, 2003; Filadelfiová,

2007a) Ženy musia často využívať aj iné vzory hľadania si práce. V záujme zosúladenia pracovných povinností s povinnosťami súvisiacimi so starostlivosťou preferujú prácu v mieste bydliska, priestorovo dostupné pracovné miesta a pod. Všetky uvedené situácie môžu znamenať regres v kariérnom raste žien (prechod na horšie pracovné miesto alebo do horšieho zamestnania) a môžu mať vážne dôsledky pre ich postavenie na trhu práce i výšku pracovnej odmeny.

2.3 Pretrvávajúce rodové rozdiely na trhu práce

Štatistiky o postavení žien a mužov na trhu práce plne potvrdzujú znevýhodnenú pozíciu žien, navyše porovnanie v čase vypovedá o pretrvávaní alebo dokonca o prehľbovaní niektorých rodových rozdielov. Nerovnosť medzi ženami a mužmi zostáva stabilnou súčasťou našej reality, a to aj napriek dynamickému nárastu celkovej vzdelanostnej úrovne žien²⁰.

Tabuľka 6 | **Štruktúra pracujúcich žien a mužov podľa dosiahnutého vzdelania** (2000 – 2009, v %)

Stupeň vzdelania		2000	2005	2009
Základné vzdelanie	Ženy	9,1	6,0	4,4
	Muži	5,1	3,5	3,5
Učňovská škola	Ženy	26,5	24,0	23,7
	Muži	42,4	37,7	37,2
Stredné vzdelanie	Ženy	3,2	2,2	2,0
	Muži	4,9	2,8	2,7
Učňovská škola s maturitou	Ženy	3,3	3,7	3,6
	Muži	5,8	6,4	5,2
Úplné stredné všeobecné	Ženy	7,4	6,5	5,8
	Muži	3,6	2,7	3,0
Úplné stredné odborné	Ženy	37,8	40,5	39,9
	Muži	26,2	30,8	32,2
Vysokoškolské	Ženy	12,6	15,5	19,4
	Muži	12,1	15,5	15,5

Celkový rast vzdelanostnej úrovne sa prejavuje aj na vzdelanostnej štruktúre pracujúcich. Jej porovnanie v čase zachytáva výrazný úbytok osôb so základným vzdelaním a vyučených bez maturity a nárast stredoškolského vzdelania s maturitou a vysokoškolského vzdelania. Na trhu práce v Slovenskej republike sú jednoznačne úspešnejší ľudia s vyššími stupňami vzdelania.²¹ Porovnanie pracujúcich žien a mužov ukazuje, že vzdelanostná štruktúra žien zapojených do trhu práce je vyššia. V rámci pracujúcich mužov tvoria dlhodobo najpočetnejšiu skupinu vyučení bez maturity, ktorí v roku 2009 dosahovali 37,3 % (z pracujúcich žien to bolo iba 23,7 %). Medzi pracujúcimi ženami tvorili najpočetnejšiu skupinu stredoškolačky s maturitou so 49,3 % (z mužov to bolo 40,4 %). Rovnako aj podiel vysokoškolského vzdelania bol v skupine žien vyšší: 19,4 % k 15,5 % pracujúcich mužov. Podiel základného vzdelania sa v priebehu rokov takmer vyrovnal: 4,4 % z pracujúcich žien a 3,5 % z pracujúcich mužov. Súhrnne malo až 68,7 % žien stredoškolské vzdelanie s maturitou alebo vyššie (31,3 % pracujúcich žien skončilo svoje vzdelávanie bez maturity), z pracujúcich mužov to bolo iba 55,9 % (maturitu nemalo až 44,1 % mužov). Údaje o zložení pracujúcich podľa vzdelania naznačujú, akoby muži s nižším vzdelaním boli pri hľadaní zamestnania úspešnejší ako ženy s nižším vzdelaním. Inými slovami, zdá sa, že trh práce v Slovenskej republike má vyššie nároky na vzdelanie žien (musia mať vyššie vzdelanie ako muži, aby sa uplatnili), resp. pre aktívnu účasť na trhu práce sa rozhodujú častejšie práve ženy s vyšším vzdelaním.

Vzdelanie pracujúcich žien je teda na Slovensku vyššie ako vzdelanie mužov. Prejavuje sa táto skutočnosť na ich umiestnení na trhu práce? Zo štatistických údajov vyplýva skôr záporná odpoveď. V porovnaní s mužmi je nižšia už samotná miera ekonomickej aktivity žien, mimo trhu práce je stále oveľa viac žien ako mužov, zamestnanosť žien je v porovnaní s mužmi taktiež nižšia a, naopak, nezamestnanosť za posledné roky zasa vyššia.

Hoci ženy tvoria viac ako polovicu z celkovej populácie Slovenska aj z populácie v produktívnom veku, miera ich ekonomickej aktivity je výrazne nižšia než u mužov (50,3 % k 68,1 %). Mimo trhu práce totiž stále zostáva viac žien ako mužov²² (žien 1 179,0 tis. a mužov 700,7 tis.). Miera ekonomickej aktivity za posledných päť rokov v prípade žien poklesla, čím sa rodový rozdiel zvýšil až na 18 percentuálnych bodov. Čo sa týka zamestnanosti, tá je stále podstatne nižšia u žien ako u mužov (miera zamestnanosti žien je 52,8 % a mužov 67,6 %). Rozdiel v nepros-

Tabuľka 7 | **Základné ukazovatele ekonomickej aktivity podľa pohlavia**
(2005 a 2009, v tis. a v %)

Ukazovateľ	2005	2009
Počet ekonomicke aktívnych – ženy	1 186,9	1 192,9
Počet ekonomicke aktívnych – muži	1 458,8	1 497,1
Počet ekonomicke neaktívnych – ženy	1 128,7	1 179,0
Počet ekonomicke neaktívnych – muži	676,4	700,7
Počet pracujúcich – ženy	983,1	1 039,4
Počet pracujúcich – muži	1 233,0	1 326,4
Miera ekonomickej aktivity – ženy	51,3	50,3
Miera ekonomickej aktivity – muži	68,4	68,1
Miera zamestnanosti (15 – 64) – ženy	50,9	52,8
Miera zamestnanosti (15 – 64) – muži	64,6	67,6
Miera nezamestnanosti – ženy	17,2	12,9
Miera nezamestnanosti – muži	15,3	11,4

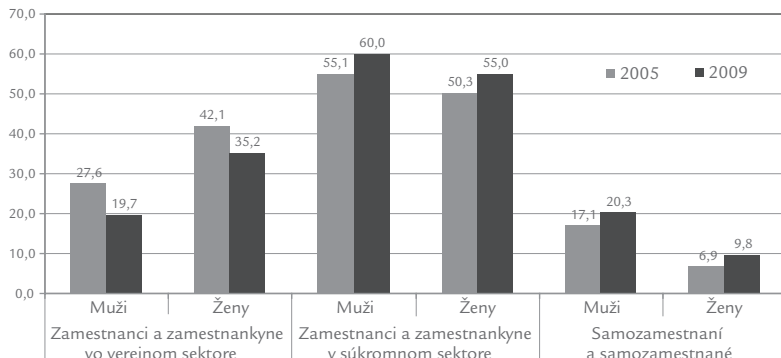
Zdroj: Slovstat, 2010. Dostupné na: <http://www.statistics.sk/pls/elisw/metainfo.explorer>

pech žien vykazuje za posledné roky aj miera nezamestnanosti – v roku 2009 sa líšila o 1,5% (12,9% za ženy a 11,4% za mužov).

Na dlhodobé rodové rozdiely v ekonomickej aktivite a zamestnanosti opakovane upozorňujú rôzne komparatívne správy o postavení žien a mužov na trhu práce, ktoré vypracúvajú európske inštitúcie alebo inštitúcie OSN. (*The Social Situation...*, 2004; *The Story...*, 2006; *Working Conditions...*, 2007) Štatistické údaje aj analytické či hodnotiace správy zároveň potvrdzujú silnú feminizáciu mnohých odvetví či profesií a silnú horizontálnu i vertikálnu segregáciu. Dokumentujú tiež previazanosť pracovných miest s prevahou žien s nízkym ohodnotením a menšími príležitosťami – či už príležitosťami kariérneho rastu alebo ďalšieho vzdelávania a pod.

Štatistické údaje vypovedajú nielen o pretrvávajúcom, ale v niektorých aspektoch dokonca o zvyšovaní rodovej segregácie na Sloven-

Graf 4 | Štruktúra pracujúcich žien a mužov podľa sektora národného hospodárstva (2005 a 2009, v %)

Zdroj: Slovstat, 2010. Dostupné na: <http://www.statistics.sk/pls/elisw/metainfo.explorer>

sku v jej horizontálnej i vertikálnej dimenzii. K pretrvávajúcim rozdielom patrí menší podiel žien v podnikateľskom sektore, výrazne menší podiel žien v najvyššej triede profesií a v riadení a pretrváva aj rozdelenie na „ženské“ a „mužské“ odvetvia a profesie.

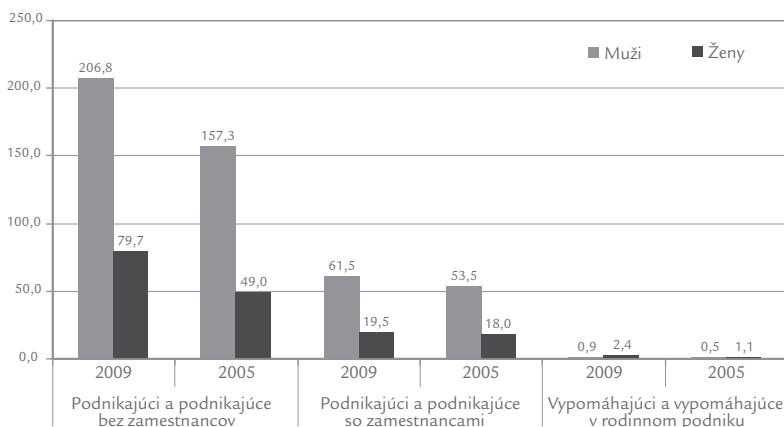
Výrazne viac žien ako mužov je zamestnaných vo verejnom sektore – z pracujúcich žien je to až 35,2%, z pracujúcich mužov iba 19,7%. V skupine pracujúcich mužov prevažujú zamestnanci v súkromnom sektore (o 5%) a vyšší podiel majú aj samozamestnaní muži (o viac ako 10%). Hoci sa v porovnaní rokov celkovo znížilo zastúpenie verejného sektora a posilnil sa súkromný sektor, rodový rozdiel pretrváva naďalej – predovšetkým v skupine podnikajúcich osôb.

V roku 2009 podnikalo spolu 268,3 tis. mužov, ale iba 99,2 tis. žien. A zastúpenie žien je nižšie tak medzi podnikajúcimi bez zamestnancov, ako aj v rámci podnikajúcich so zamestnancami. Kým počet mužov pôsobiacich ako samostatne zárobkovo činná osoba (SZČO) bez zamestnancov dosiahol 206,8 tis., zo žien to bolo len 79,7 tis. Podnikateľky bez zamestnancov teda tvorili 27,8% celej tejto skupiny. Čo sa týka podnikajúcich so zamestnancami, rozdiel v neprospech žien bol ešte vyšší – ženy tu tvorili 24,1% (61,5 tis. podnikateľov k 19,5 tis. podnikateľiek). V priebehu porovnávaných piatich rokov vzrástol počet podnikateľov so zamestnancami o 8 tis., no počet podnikateľiek len o 1,5 tis. Rýchlejší trend rastu

početnosti zaznamenali muži aj v prípade SZČO bez zamestnancov – počet mužov sa tu zvýšil o 50 tis., kým počet žien o 30 tis. Formy podnikania teda zostávajú na Slovensku stále doménou mužov, inak je to ale v skupine osôb vypomáhajúcich v rodinnom podniku – v rámci nich ženy prevažujú (0,9 tis. mužov a 2,4 tis. žien). Z uvedených údajov vyplýva, že počas celého porevolučného obdobia až do súčasnosti sú ženy menej zastúpené nielen medzi zamestnanými v súkromnom sektore, ktorý sa vyznačuje vyššou priemernou mzdou, ale aj v skupine samozamestnaných je ekonomická aktivita s vyšším statusom (podnikatelia so zamestnancami) maskulinizovaná, pozície s nižším statusom (ako vypomáhanie v rodinnom podniku) vykazujú zasa prevahu žien.

Rodové rozdiely sú dlhodobým výsledkom komparácií aj pri sledovaní pomyselného rebríčka profesií. Napriek celkovo vyššej úrovni vzdelania pracujúcich žien v porovnaní s mužmi, ich zastúpenie v najvyššej skupine profesií – medzi zákonodarcami a zákonodarkyňami a vedúcimi a riadiacimi pracovníkmi a pracovníčkami – je menšie ako tretina²³ (32,2 %). V skupine vedeckých a odborných duševných zamestnancov a zamestnankyň v roku 2009 tvorili ženy 56,9% a v skupine technických, zdravotníckych a pedagogických pracovníkov a pracovníčok 60,2%. Úplne najvyšší podiel dosiahli

Graf 5 | Zloženie samozamestnaných žien a mužov v SR (2005 a 2009, v tis.)

ženy v rámci administratívnych zamestnaní (až 68,5%) a v rámci prevádzkových zamestnancov, resp. zamestnankýň v službách a obchode (68,1 %). Zostávajúce štyri kategórie zamestnaní vykazujú prevahu mužov (skupina profesií 6 – 9, ženy v nich tvoria 43% a menej). Trh práce na Slovensku je teda z hľadiska štatistickej klasifikácie zamestnaní (KZAM) rodovo segregovaný. Aj keď sa v porovnaní s rokom 2000 prejavili isté posuny, základné proporcie zastúpenia žien a mužov sa uchovávaajú nezmenené.

V porovnaní s priemerným podielom žien na celku pracujúcich, ktorý v roku 2009 dosiahol 43,9%, je podiel žien vyšší v štyroch kategóriách profesií, a to v kategóriách 2 až 5. Keďže minimálne dve z nich vyžadujú vyššie stupne vzdelania (vedeckí a odborní duševní, ako aj technickí, zdravotnícki, pedagogickí zamestnanci a zamestnankyne), dá sa konštatovať, že ženy s vyšším vzdelaním sú pri hľadaní zamestnania úspešnejšie ako ženy s nižším stupňom dosiahnutého vzdelania. Koncentráciu žien na vyšších priečkach rebríčka profesií, ktoré predpokladajú vyššiu úroveň vzdelania a kvalifikácie, potvrdzujú aj absolútne počty. Na základe takejto kvantifikácie sa na prvej priečke umiestnili technické, zdravotnícke a pedagogické zamestnankyne (viac ako 275 tis.), na druhej prevádzkové zamestnankyne v službách a obchode (236,2 tis.), na tretej vedecké a odborné duševné zamestnankyne (so 144,2 tis.). Zo všetkých pracujúcich žien až 63,1% pôsobilo v týchto troch kategóriách profesií.

Spolu v prvých troch kategóriách rebríčka profesií (1 až 3) pracovalo v roku 2009 až 463,7 tis. žien, čo tvorilo 44,7% všetkých pracujúcich žien na Slovensku. Zo všetkých pracujúcich mužov pracovalo v týchto troch najvyšších kategóriách menej ako 30%. Opäť to potvrdzuje, že vzdelanie žien hrá pri uplatnení sa na trhu práce silnejšiu úlohu, než je to v prípade mužov. Spomedzi žien sa uplatňujú lepšie tie s vyšším vzdelaním, spomedzi mužov nachádzajú uplatnenie aj tí s nižším vzdelaním.

Počas posledných rokov sa rodová segregácia trhu práce podľa klasifikácie zamestnaní ešte posilnila – podiel žien sa v porovnaní s rokom 2000 najvýraznejšie znížil práve v dlhodobomaskulinizovaných skupinách profesií. Feminizácia tried zamestnaní sa udržala (napriek istému zníženiu podielu žien), maskulinizácia sa ešte prehĺbila. Bolo to možné preto, lebo sa znížil celkový podiel žien medzi pracujúcimi – zo 45,9% v roku 2000 na 43,9% v roku 2009. Otázka, či k tomuto úbytku došlo v dôsledku ekonomickej krízy alebo z iných dôvodov, by si zasluhovala podrobnejšiu analýzu.²⁴

Tabuľka 8 | Podiel žien na celku pracujúcich v rámci jednotlivých skupín profesií a štruktúra pracujúcich žien (2000 a 2009, v tis. a v %)

	2000	2009		
	Podiel žien v %	Podiel žien v %	Ženy v tis.	Ženy v %
1 Zákonnodarcovia, vedúci a riadiaci pracovníci a pracovníčky	30,8	32,2	44,2	4,3
2 Vedeckí a odborní duševní zamestnanci a zamestnankyne	62,1	56,9	144,2	13,9
3 Technickí, zdravotníckí, pedagogickí zamestnanci a zamestnankyne	61,2	60,2	275,3	26,5
4 Nižší administratívni zamestnanci a zamestnankyne (úradníci a úradníčky)	77,3	68,5	102,8	9,9
5 Prevádzkoví zamestnanci a zamestnankyne v službách a obchode	66,5	68,1	236,2	22,7
6 Kvalifikovaní robotníci a robotníčky v poľnohospodárstve a lesníctve	48,7	35,5	7,5	0,7
7 Remeselníci a remeselníčky a kvalifikovaní robotníci a robotníčky	19,4	12,5	52,1	5,0
8 Obsluha strojov a zariadení	20,1	22,4	76,5	7,4
9 Pomocní a nekvalifikovaní zamestnanci a zamestnankyne	49,7	43,9	99,3	9,6
Spolu	45,9	43,9	1 039,4	100,0

Zdroj: Slovstat, 2010. Dostupné na: <http://www.statistics.sk/pls/elisw/metainfo.explorer>

V porovnaní rokov sa nezmenila ani rodová segregácia podľa odvetví národného hospodárstva. Aj v tejto horizontálnej perspektíve sa naďalej znižovalo zastúpenie žien v maskulinizovaných odvetviach (stavebníctvo, ťažba nerastných surovín, rozvod elektriny, plynu a vody alebo doprava a skladovanie či priemyselná výroba), vo feminizovaných odvetviach sa podiel žien udržal približne na rovnakej úrovni.

Tabuľka 9 | Podiel žien na celku pracujúcich v jednotlivých odvetviach národného hospodárstva a štruktúra pracujúcich žien (2000 a 2008)

Odvetvia podľa OKEČ	2000	2008		
	Podiel žien v %	Podiel žien v %	Ženy v tis.	Ženy v %
Poľnohospodárstvo a lesné hospodárstvo	27,5	24,0	23,5	2,2
Ťažba nerastných surovín	12,5	9,9	1,4	0,1
Priemyselná výroba	40,7	33,4	235,4	22,0
Výroba a rozvod elektriny, plynu a vody	17,6	16,4	6,9	0,6
Stavebníctvo	8,2	5,5	14,1	1,3
Obchod	58,9	58,2	174,1	16,3
Hotely a reštaurácie	61,1	60,0	64,6	6,0
Doprava, skladovanie, pošta a telekomunikácie	30,8	26,8	47,7	4,5
Finančné sprostredkovanie	68,5	68,3	37,7	3,5
Nehnuteľnosti, prenájom a obchodné činnosti	39,3	47,1	74,3	6,9
Verejná správa, obrana	51,5	51,0	85,2	8,0
Školstvo	78,3	78,6	128,8	12,0
Zdravotníctvo a sociálna pomoc	82,1	81,7	125,9	11,8
Ostatné verejné služby	47,5	51,5	44,5	4,2
Spolu	45,9	44,0	1 070,0	100,0

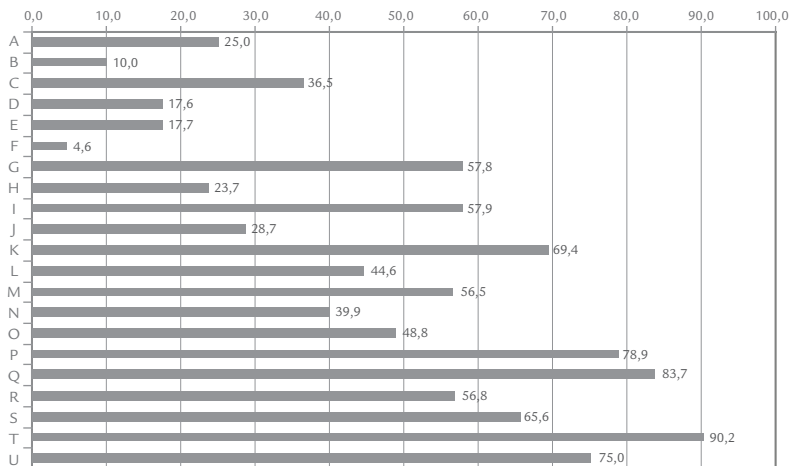
Poznámka: Od roku 2008 sa zmenili vykazované kategórie odvetví národného hospodárstva (z OKEČ na SK NACE), preto je do historického porovnania najnovší údaj za rok 2008. Rok 2009 prezentujeme samostatne v nasledujúcom grafe (graf 6).

Poznámka: Zostávajúcich 6,3 tis. pracujúcich žien (0,6%) pripadá spolu na činnosti domácností, exteritoriálne organizácie a nezistené.

Zdroj: Slovstat, 2009. Dostupné na: <http://www.statistics.sk/pls/elisw/metainfo.explorer>

Odvetvím s výraznou koncentráciou žien je predovšetkým zdravotníctvo a sociálna pomoc, kde sa podiel žien pohybuje na úrovni 83,7%, a tiež vzdelávanie so 78,9% žien. K feminizovaným odvetviam sa zaradili aj finančné a poisťovacie činnosti so 69,4% žien a k tejto skupine sa priblížil aj rezort ubytovacie a stravovacie služby alebo obchod (takmer 60% žien). Podiel žien medzi pracujúcimi prekračujúci priemer Slovenskej republiky (43,9%) nachádzame

Graf 6 | Podiel žien v rámci pracujúcich podľa odvetvia – SK NACE (2009, v %)

A Poľnohospodárstvo, lesníctvo, rybolov _ B Ťažba a dobývanie _ C Priemyselná výroba _ D Dodávka elektriny, plynu a vzduchu _ E Dodávka vody, čistenie a odvod vôd _ F Stavebníctvo _ G Obchod, oprava motor. vozidiel _ H Doprava a skladovanie _ I Ubytovacie a stravovacie služby _ J Informácie a komunikácia _ K Finančné a poisťovacie činnosti _ L Činnosti v oblasti nehnuteľností _ M Odborné, vedecké a technické činnosti _ N Administratívne a podporné služby _ O Verejná správa a obrana, soc. zabezpečenie _ P Vzdelávanie _ Q Zdravotníctvo a sociálna pomoc _ R Umenie, zábava a rekreácia _ S Ostatné činnosti _ T Činnosti domácností _ U Činnosti extrater. organizácií

Zdroj: Slovstat, 2010. Dostupné na: <http://www.statistics.sk/pls/elisw/metainfo.explorer>

ešte v týchto štyroch odvetviach: umenie, zábava a rekreácia (56,8% žien), odborné, vedecké a technické činnosti (56,5%), verejná správa a obrana, sociálne zabezpečenie (48,8%) a činnosti v oblasti nehnuteľností (44,6%); všetky ostatné odvetvia sú maskulinizované²⁵.

Trh práce v Slovenskej republike sa teda v celkovom pohľade vyznačuje výraznou vertikálnou, ale aj horizontálnou rodovou segregáciou. Podľa kvantitatívneho rodového zloženia pracujúcich za jednotlivé kategórie profesií a odvetví by sa mohlo zdať, že ženy majú na trhu práce výhodnejšie postavenie, ktoré zodpovedá ich vyššej vzdelanostnej úrovni. Pohľad na mzdy žien a mužov za jednotlivé skupiny zamestnaní to ale nepotvrdzuje. Väčšina feminizovaných odvetví vykazuje v priemere najnižšiu mzdu v rámci národného hospodárstva. (Viac pozri Barošová, 2006; Filadelfiová, 2007b)

Tabuľka 10 | Porovnanie priemernej hrubej mesačnej mzdy žien a mužov za jednotlivé skupiny profesií (2008, v Sk)

Skupina profesií	Muži	Ženy
1 Zákonnodarcovia, vedúci a riadiaci pracovníci a pracovníčky	58 028	39 800
2 Vedeckí a odborní duševní zamestnanci a zamestnankyne	35 139	26 125
3 Technickí, zdravotníckí, pedagogickí zamestnanci a zamestnankyne	29 642	22 219
4 Nižší administratívni zamestnanci a zamestnankyne (úradníci a úradníčky)	22 233	18 034
5 Prevádzkoví zamestnanci a zamestnankyne v službách a obchode	17 387	13 139
6 Kvalifikovaní robotníci a robotníčky v poľnohospodárstve, lesníctve	16 294	14 129
7 Remeselníci a remeselníčky a kvalifikovaní robotníci a robotníčky v príbuzných odboroch	21 814	13 986
8 Obsluha strojov a zariadení	21 212	16 195
9 Pomocní a nekvalifikovaní zamestnanci a zamestnankyne	15 082	11 415
Spolu	26 318	20 010

Zdroj: Slovstat, 2009. Dostupné na: <http://www.statistics.sk/pls/elisw/metainfo.explorer>

V najpočetnejšej skupine zamestnaní žien na Slovensku (technickí, zdravotníckí, pedagogickí zamestnanci a zamestnankyne) je priemerná mzda žien o viac ako 7 tis. Sk nižšia než priemerná mzda mužov: 29 642 Sk mzda mužov a 22 219 Sk mzda žien. V rámci kategórie vedeckých a odborných duševných zamestnancov a zamestnankýň zarábali v roku 2008 muži v priemere 35 139 Sk a ženy 26 125 Sk, teda o cca 9 tis. korún menej. No a najväčší rozdiel je v rámci najvyššej kategórie, ktorá zahŕňa zákonodarcov, resp. zákonodarkyne a vedúcich a riadiacich pracovníkov, resp. pracovníčky. Muži vykonávajúci takýto typ profesie zarábali v priemere o 18 tis. korún viac: 58 028 Sk predstavovala mzda mužov a 39 800 Sk mzda žien. Rozdiel v zárobku žien a mužov sa prejavuje vo všetkých skupinách profesií, aj medzi kvalifikovanými či nekvalifikovanými robotníkmi a robotníčkami. V celom hospodárstve bola v roku 2008 mzda žien o 24 % nižšia ako mzda mužov: 20 010 Sk predstavovala mzda žien a 26 318 Sk mzda mužov. Ženy teda pracujú v profesiách, sektoroch, odvetviach či pozíciách, ktoré sú ohodnotené menej ako tie, v ktorých pracujú muži, a to napriek tomu, že majú

vyššie dosiahnuté vzdelanie. A rodová diferenciácia v mzdách pokračuje aj vo vnútri skupín profesií – dokonca aj v zamestnaniach s prevahou žien vychádza priemerná mzda žien nižšia ako priemerná mzda mužov.

Rozdiel v mzdách sa neprejavuje pri porovnávaní pracujúcich žien a mužov len podľa druhov profesií či rebríčka zamestnaní, ale aj podľa súkromného a verejného sektora, skupín vzdelania, veku, atď.²⁶ Nie je teda výsledkom len samotnej rodovej segregácie, premieta sa do nej množstvo ďalších činiteľov, ako je systém tvorby miezd, podiel skrátených úväzkov, odlišná kariéra žien a mužov a vzory hľadania si práce (u žien často určované rodinnými povinnosťami), ale aj priama a nepriama diskriminácia založená na pretrvávajúcej rodovo stereotypných predstáv o rolách mužov a žien v spoločnosti. (Barošová, 2006; Cviková /ed./, 2007; Filadelfiová, 2007a; Bútorová a kol., 2008)

Analýzy naznačujú, že mnohé formy nerovnosti medzi mužmi a ženami na trhu práce (vrátane prípravy na povolanie) i v domácej sfére pretrvávajú. Hoci údaje poukázali na niektoré pozitívne trendy (napríklad významný podiel žien v rámci vedeckej obce či mierne zvýšenie spoločného vykonávania niektorých domácich činností), rodové rozdiely a nerovnosti v mnohých oblastiach zostávajú obrovské.

O čom tieto nerovnosti vypovedajú? V súvislosti s nimi možno hovoriť o všeobecnej nespravodlivosti, ktorá jednej skupine populácie „kráti“ niektoré práva a obmedzuje jej príležitosti. Z ekonomického hľadiska sa dá hovoriť aj o tom, že spoločnosť necháva ženy niest' podstatnú časť nákladov spojených s udržiavaním a reprodukciou pracovnej sily spoločnosti (bezplatne), ako aj o nevyužitom potenciáli žien (najmä nevyužitú vzdelanie a pod.). Nespravodlivá je tiež menšia možnosť žien rozhodovať o zdrojoch a politikách (na lokálnej, regionálnej, národnej úrovni alebo na úrovni jednotlivých firiem a inštitúcií, na úrovni nadnárodných firiem a organizácií, na úrovni politického rozhodovania alebo ekonomického riadenia a i.), čo je podmienené už ich nedostatočným zastúpením v rozhodovacích a riadiacich pozíciách. Rodové rozdiely a nerovnosti na trhu práce výrazne vplývajú na ohrozenie chudobou²⁷ a na dôchodkové či vôbec sociálne zabezpečenie – z ekonomického hľadiska horšie postavenie a neistejšie zabezpečenie žien. Dôsledky chudoby sú pre ženy veľmi široké a rôznorodé, byť chudobná môže zároveň znamenať nedostatočnú ochranu pred násilím a nevyhod-

nejšiu pozíciu pri rozhodovaní – v domácnosti i v spoločnosti. Nespravodlivé sú aj rôzne formy diskriminácie, ktoré sa viažu na nižšie platy žien (resp. na neplatenú prácu), ženy napríklad zažívajú diskrimináciu, keď žiadajú o pôžičku na podnikanie alebo živnosť. A nespravodlivé je tiež, že sú často koncentrované na pracovných miestach so slabým sociálnym zabezpečením a ochranou, že často pracujú pod svoju kvalifikáciu a v neformálnom sektore (neštandardné formy zamestnávania).²⁸

Napriek týmto dôsledkom a problémom sú ešte stále ekonomické inštitúcie a politiky vzdialené tomu, aby brali do úvahy rodové rozdiely a nerovnosti. Vzhľadom na zastúpenie žien v rozhodovacích a riadiacich pozíciách (málo žien v politike i v ekonomickom riadení) možno konštatovať, že ženy samotné majú obmedzené možnosti ovplyvniť túto politiku.

3 Záverečné zhrnutie

V prvej polovici 20. storočia bolo na Slovensku iba málo žien zapojených do formálneho trhu práce, miesto ženy bolo doma pri starostlivosti o rodinu a pri riadení domáceho sveta. Na zamestnanie žien sa nazeralo ako na nevhodné a väčšina žien nepracovala a starala sa o bežný chod domácnosti a hospodárstva. Model rodiny so ženou v domácnosti a pracujúcim mužom bol v druhej polovici minulého storočia nahradený prevahou dvojkariérových rodín – stále viac žien sa zapájalo do trhu práce a zamestnanosť žien postupne dosiahla masovejší charakter. Vstup žien na trh práce nesprevádzalo ich výraznejšie oslobodenie od rodinných povinností. Domáce práce a starostlivosť zostali na ženách, muži svoju účasť na nich výraznejšie nezvýšili. Participáciu žien na trhu práce sprevádzala defamilizácia starostlivosti o deti (presun časti tejto starostlivosti počas výkonu zamestnania do verejnej sféry a rozvoj zariadení pre deti), ako aj postupná zmena modelu rodičovstva (krátko po ukončení vzdelávania dve deti rýchlo za sebou a návrat na trh práce). So vstupom žien na trh práce sa od samého začiatku začala formovať jeho rodová segmentácia a segregácia, ktorá sa postupne prehľbovala, o. i. aj rodovo špecifickým výberom študijných odborov. (Cviková – Filadelfiová, 2008)

Po roku 1990 sa mnohé trendy i vzorce zmenili. Slovensko zažívalo výraznejší pokles plodnosti, ktorý bol sprevádzaný znižovaním zamestnanosti žien. Do akej miery sa na tom podpísalo rušenie predškolských zariadení a smerovanie k re-familizácii starostlivosti o deti (jej opätovný návrat do rodín – čo znamenalo do zodpovednosti žien) je predmetom diskusie. (Gerbery, 2010; Gerbery – Kvapilová, 2003) Formy rodiny sa stále viac diverzifikujú. Realizácii rodičovstva predchádza dlhodobějšía participácia mladých mužov a žien na trhu práce a až následné prerušenie pracovnej kariéry – väčšinou kariéry žien. Domáca sféra zostáva z hľadiska rozdelenia prác a povinností rodovo nevyvážená. Rodové rozdiely pretrvali alebo sa ešte prehĺbili aj na trhu práce. Verejnosť si rodové nerovnosti stále viac uvedomuje, oveľa pomalšie sa však vzdáva stereotypných rodových predstáv a očakávaní. (Bútorová a kol., 2008)

Z hľadiska záujmu verejnej politiky o riešenie rodových nerovností vývoj sprevádzali viaceré nevyužité príležitosti. Slovensko napríklad stratilo výhodu, ktorú malo v oblasti služieb pre deti do roku 1989 (vybudovaná sieť zariadení s kvalifikovaným personálom), namiesto riešenia ich kvalitatívnej stránky a šandardizácie pristúpilo k ich rušeniu, namiesto podpory a zlepšovania ich dostupnosti sa tieto služby pre mnohých rodičov stali nedostupnými – hlavne na vidieku a finančne. Nevyužilo ani obdobie „dospievania“ populácie a nepripravilo sa na jej skutočné starnutie intenzívnejším rozvojom šandardizovaných služieb pre starších ľudí. „Zvýhodnené“ obdobie vo vývoji populácie sa nevyužilo ani na to, aby sa trh práce stal ústretovejším k ženskej a staršej pracovnej sile (flexibilita foriem práce a skutočné potlačanie diskriminácie).²⁹

Prezentované údaje jednoznačne potvrdili pretrvávajúce výrazne vyššej angažovanosti žien v domácej sfére, ako aj rodovú segmentáciu či segregáciu trhu práce. Rodová segregácia trhu práce je vysoká a je výsledkom tak rodovej socializácie a profesijnej orientácie, ako aj diskriminačných praktík a stereotypných predstáv či predpokladov. Ústrednou charakteristikou rodovej nerovnosti – či už v zmysle ekonomických nerovností alebo v zmysle sociálnej konštrukcie rodových identít – je rodová deľba práce. Deľba práce podľa rodu predpokladá, že ženy sú primárne zodpovedné za odlišný typ úloh ako muži, a tvorí základ všetkých systémov rodovej stratifikácie. (Chafetz, 1991, s. 77; Cohen, 2004, s. 239) Ako sme sa usilovali ukázať, deľba práce medzi ženami a mužmi sa odohráva vo viacerých rovinách: ako deľba platenej a neplatenej práce, v rámci domácnosti i na tr-

hu práce (rodová segregácia odvetví a profesií). Všetky tieto roviny sú vzájomne previazané – zmena rodových pomerov na trhu práce do značnej miery vyplýva z rodových pomerov v rámci domácností, jednu z významných síl pre zmenu podstaty rodových nerovností predstavuje posun neplatenej ženskej práce z domácnosti na trh práce (starostlivosť ako sektor ekonomiky). Európa si uvedomuje, že deklarovaný záujem spoločností o zvýšenie plodnosti a demografický rast nemôžu niesť len ženy, že náklady na budúcu pracovnú silu takisto nemôžu disproporčne viac zaťažovať ženy, že ženy nemôžu byť na trhu práce „pokutované“ za plnenie reprodukčných (a neplatených produktívnych) úloh.

Uzná aj Slovensko neplatenú prácu žien v domácnosti a starostlivosť ako formálny segment trhu práce? Priestorov pre intervenciu politiky je veľa: posilňovanie účasti mužov v domácej sfére, ponuka opatrení podporujúcich zosúladienie práce a súkromného života (voľno na starostlivosť, služby starostlivosti), priama podpora rovných príležitostí na trhu práce, deľba nákladov na deti – aj s trhom a štátom, podpora možností kombinácie neformálnej a formálnej starostlivosti, podpora modelov starostlivosti s priaznivým dosahom na zamestnanosť žien i plodnosť a veľa ďalších.

Problém je, že na Slovensku rodová perspektíva stále vo veľkej miere v ekonomickom myslení a výskume absentuje (dokonca často chýba aj zjednodušené „pridávanie“ žien do analýz). Mnohí študenti a študentky ukončia vysokoškolské štúdium bez akýchkoľvek vedomostí o aktuálnej úrovni nezamestnanosti žien a mužov, o rodovom rozdiel v odmeňovaní či o existencii atypického zamestnávania a jeho silnejšom prepojení so ženami. Opäť si vypožičiame otázku od feministickej ekonómky Lourdes Beneria (1995) spomínanej v úvode: Prečo je ekonómia taká rezistentná voči zmene? Autorka vidí dôvody v tom, že uplatňovanie rodového hľadiska sa hlboko dotýka základných východísk ekonomie a spochybňuje existujúce spôsoby poznávania či „robenia vedy“. No na západe sa feministické analýzy napokon dostali do pozornosti mainstreamových ekonomických teórií: Vďaka viacerým feministickým ekonómkam, ktorých otázky týkajúce sa základných definícií a pojmov ekonomie bolo stále viac počuť, ako aj vďaka tomu, že mnohé problémy postavenia žien sú s ekonomikou priamo previazané a ekonómovia sa im nevyhli, hoci nevyhádzali z feministických pozícií.

Premena principiálnych východísk ekonomie ako celku je ťažká úloha, lebo jej hlavné prúdy si privykli na svoje hegemonické

postavenie. (Tamže) V takej situácii je ťažké uznať dôležitosť rodu ako kultúrneho konštruktú s vplyvom na tvorbu poznania. Medzi dôvodmi rezistencie voči zmene sa v literatúre objavuje aj presvedčenie ekonómov, že sú vedeckejší ako ostatní sociálni vedci, lebo používajú matematiku. Matematika vytvára dojem, že ekonómia je vedecká, a preto sa o nej nedá pochybovať. Ako však hovoria viaceré feministické autorky (Minnich, 1990; Beneria, 1995), treba načrieť do východiskových predpokladov ekonómie. Dobrým príkladom je v úvode spomínaná ekonomika domácnosti. Zatiaľ čo sa neoklasický model zakladá na predpoklade, že ženy a muži sú slobodní a rovnoprávni jedinci, ktorí vyjednávajú racionálne to, čo je najlepšie pre domácnosť, iné modely predpokladajú, že rozhodovanie robí „benevolentný patriarcha“, ktorý chápe, čo je pre domácnosť a každého jej člena najlepšie, a že city a láska do rozhodovania založeného na ekonomickej racionalite nevstupujú. Feministické autorky zasa upozornili, že v realite môžu byť muži a ženy veľmi nerovnoprávnymi jedincami (muži majú často lepšie príležitosti na vzdelávanie, môžu vlastniť pôdu a majetok, môžu kontrolovať financie, obyčajne majú väčšiu moc) a že rozhodnutia nie sú len racionálne. Obraz reality podľa neoklasických modelov sa začal vnímať ako príliš androcentrický a naklonený mužom a politiky vychádzajúce z takýchto modelov sa považovali za neschopné zohľadniť rozdielny vplyv svojho pôsobenia na ženy a mužov. (Lewis, 1992; Orloff, 1993; Folbre, 1994) Základný problém spočíva v tom, že zaoberať sa rodovými vzťahmi zároveň znamená, že do analýz treba zahrnúť problematiku moci.³⁰

A napokon – v poslednom období sa v súvislosti s ekonómiou poukazuje aj na problém maximalizácie. Ekonómia je do značnej miery maximalizujúca disciplína. Chce maximalizovať úžitok, maximalizovať rast, príjem, výrobu, predpokladá záujem o maximalizáciu zisku atď. Po dlhé obdobie nebrala do úvahy ekonomické náklady generované všetkými týmito maximalizáciami, bez kontroly či spätnej väzby zostali negatívne dôsledky takéhoto prístupu (napríklad aj v podobe ekologickej krízy či rodových nerovností) a postupne sa stávali čoraz výraznejšími. Aj z prostredia Svetovej banky sa dnes ozývajú hlasy, že sa ďalej nedá uvažovať iba o maximalizácii, že ekonómia potrebuje prehodnotenie či nové uvažovanie, vrátane zvažovania otázok rodovej spravodlivosti a kvalitného posudzovania rodových dôsledkov. (Cordell, 2009)

Poznámky

¹ Známa je napríklad kritika teórie sociálneho štátu Gøstu Espin-Andersena zo strany Jane Lewis či Ann Shola Orloff za to, že nebrala do úvahy fungujúce rodové režimy spoločnosti vrátane rodovo zaťažených politík a ich vplyvu na „blaho“ žien a mužov. (Esping-Andersen, 1990; Lewis, 1992; Orloff, 1993) Ich kritika vyvolala širokú odbornú diskusiu a viedla k významnému obratu v teoretickom rámcovaní a uvažovaní o súčasných režimoch sociálneho štátu, a to rovnako u samotného autora, ako aj na politickej úrovni v prioritách Európskeho spoločenstva. (Esping-Andersen, 2000, 2002; European Commission, 2003, 2005a, 2005b; viac pozri Gerbery, 2003)

² V tomto kontexte Lourdes Beneria pripomína napríklad prácu Jacoba Mincera *Labour Force Participation of Married Women* (1980).

³ Vytvorenie konceptu tzv. harmonickej racionálnej voľby v rámci ekonomiky domácnosti, ktorý spočíva na predpoklade, že všetci členovia domácnosti konajú v záujme maximalizácie spoločného prospechu pre domácnosť a v rámci harmonických vzťahov, sa prisudzuje práve Garymu Beckerovi. Neskôr bol tento koncept podrobený kritike aj preto, že nebol vhodný na pochopenie konfliktných záujmov a mocenských vzťahov medzi členmi rodiny. (Beneria, 1995)

⁴ Zaoberali sa hľadaním odpovede na otázku, ako domáca práca prispieva k zníženiu nákladov na udržiavanie a reprodukciu pracovnej sily. (Beneria, 1995, s. 1841)

⁵ Osobitne v súvislosti s vidieckymi ženami takéto pozície rozvíjala vo svojej práci Carmen D. Deere (1976).

⁶ Na jej práci napríklad vystavali svoju kritiku modernizačnej teórie ekonomiky Lourdes Beneria a Gita Sen, ktoré poukázali na to, že rôzny vplyv ekonomického rozvoja na mužov a ženy je výsledkom deľby práce založenej na asymetrických rodových vzťahoch, ako aj výsledkom hierarchických štruktúr generovaných ekonomickými inštitúciami. (Beneria – Sen, 1981)

⁷ Teda na hľadanie otázky, ako je segregácia na trhu práce previazaná so socializačným procesom mimo pracovného miesta a pod. Takýto prístup využívali v tom čase iba feministické autorky, napríklad Heidi Hartmann (1976) alebo Myra Strober (1984).

⁸ Tu by sa dalo vymenovať množstvo autoriek a autorov z európskeho kontinentu i mimo neho, najčastejšie sa ale stretávajú pri prácach feministickej ekonomky Nancy Folbre. Je autorkou mnohých publikácií o domácej práci žien, ekonomike domácnosti, starostlivosti a o postavení žien na formálnom trhu práce, najčastejšie sa cituje jej kniha *Who Pays for the Kids? Gender and Structures of Constraint* z roku 1994. Autorka v nej odpovedá na otázku, ako sú náklady na starostlivosť o seba, o deti a ďalších závislých jedincov rozdelené medzi členov spoločnosti. Výskumy jednoznačne potvrdzujú, že tieto náklady platia či znášajú v nepomerne väčšej miere ženy, a to tak v rámci, ako aj mimo finančnej ekonomiky. A v poslednom období sa ešte zvyšujú – v dôsledku rozširovania platenej zamestnanosti, rastu dôležitosti vzdelania a zdokonaľovania zdravotníckych technológií. Napriek programom sociálneho štátu chudoba čoraz viac zasahuje rodičov s malými deťmi, najmä jednorodičovské rodiny, ktoré tvoria zväčša matky. Na základe uvedeníh zistení si autorka kladie otázku, ako je možné vysvetliť rozloženie „nákladov na starostlivosť“ medzi mužov a ženy, rodičov a deti, rodičov a ne-rodičov. Tradiční neoklasickí ekonómovia zdôrazňujú pri odpovedi individuálnu voľbu, tradiční

marxistickí ekonómovia triedne záujmy a tradičná feministická teória zasa rodové záujmy. Podľa autorky sú všetky tieto odpovede neúplné a vo svojej knihe ponúka alternatívnu analýzu individuálnych volieb v rámci vzájomne previazaných štruktúrnych obmedzení založených na rode, veku, sexuálnej orientácii, národnosti, rase a triede. Na základe historických porovnaní troch rôznych oblastí sveta (severná Európa, USA a Latinská Amerika) vysvetľuje rozdiely v politických hnutiach, v štátnych politikách a v sociálnych štátoch. Jej kniha znamenala významný vklad do diskusií o rodinnej a sociálnej politike, ako aj do aktuálnych diskusií o sociálnych výdavkoch, dôchodkovom zabezpečení a o podpore starostlivosti a výchovy detí. (Viac o starostlivosti a sociálnej politike pozri v príspevku Daniela Gerberyho v tejto publikácii.)

⁹ Do niektorých z týchto zisťovaní sa SR zapojila, pretože sú v rámci EÚ povinné, no niektoré na Slovensku zatiaľ chýbajú (napr. Time Use Survey). Na Slovensku máme potom problém zapojiť sa do medzinárodných komparácií alebo analýz našej „rodovej“ situácie v takom rozsahu, ako ponúka napríklad Debbie Budlender s autorským kolektívom v najnovšej knihe *Time Use Studies and Unpaid Care Work* (2010). Problém je aj to, že viaceré z uvedených zisťovaní síce prinášajú množstvo údajov, ale neanalyzujú sa z rodovej perspektívy. (Viac o deficitoch v našich štatistikách pozri Filadelfiová, 2007a, 2007b.)

¹⁰ Definované na základe úrovne technického pokroku, urbanizácie, bohatstva a vzdelania. (Thornton – Philipov, 2009)

¹¹ Pokles pôrodnosti na Slovensku zároveň sprevádzal pokles potratovosti – znižoval sa najmä počet interrupcií, súbežný pokles pôrodnosti a potratovosti sa považuje za potvrdenie narastajúcej miery slobodného rozhodovania o rodičovstve (predchádzanie otehotneniu), aspoň u väčšiny mladšej populácie vo fertilnom veku.

¹² Okrem rastúceho vplyvu pracovných vzorcov staršej generácie či pracovnej migrácie na Slovensko a pod.

¹³ Na realitu i očakávania smerom k poskytovaniu starostlivosti starším osobám primárne zo strany členov a členiek rodiny i na to, že túto starostlivosť zabezpečujú prevažne ženy, poukázalo za posledné roky viacero výskumov, pozri napríklad Bodnárová – Filadelfiová – Gerbery, 2005.

¹⁴ Samozrejme, nie iba z dôvodu nedostatku pracovných síl, ale v prvom rade z dôvodu posilnenia rodovej spravodlivosti v spoločnosti, rozšírenia možností uplatnenia sa žien a ich ekonomickej samostatnosti a zabezpečenia (napríklad na starobu).

¹⁵ Ako dokladá tabuľka 1 a tabuľka 7, na tomto stave sa veľa nezmenilo: Zamestnanosť žien (16 – 64 rokov) v roku 2009 dosiahla 52,8% a úhrnná plodnosť 1,2 dieťaťa na jednu ženu.

¹⁶ Ako uvidíme ďalej (v časti 2.2), byť na Slovensku rodičom a zároveň vykonávať zamestnanie môže niekedy predstavovať neprekonateľný problém alebo vážne poznamenať vývoj pracovnej kariéry, o čom svedčia predovšetkým skúsenosti žien.

¹⁷ Pozri poznámku pod tabuľkou 3.

¹⁸ Z ekonomickej aktivity vylučuje jednotlivcov aj dôchodok, štúdium alebo práceneschopnosť – vo všetkých týchto skupinách sú ženy početnejšie, najvýraznejšiu prevahu majú ale vo dôchodku (661,5 tis. dôchodkyň a 382,5 tis. dôchodcov). Zostávajúce skupiny ekonomicky neaktívnej populácie prevahu žien nemajú – z „odradených“ a „ostatných ekonomicky neaktívnych“ bolo žien menej ako polovica.

¹⁹ Keď sa v rodine narodí dieťa, je to práve žena, kto najčastejšie zostane doma a stará sa oň. Keď ženy opustia trh práce, nenapredujú rovnakým tempom ako muži či ženy bez detí. Po návrate na trh práce je pre ne ťažšie zúčastňovať sa tréningov a vzdelávania, čo sa prejaví na možnostiach zvyšovať si výkonnosť a následne úroveň mzdy, výpadok z trhu práce môže zároveň znamenať úbytok ich pracovných zručností, v práci nemôžu tráviť toľko času a byť k dispozícii tak ako pred pôrodom. Zamestnávateľi si to uvedomujú, preto je menej pravdepodobné, že si vyberú ženu vo veku, v ktorom sa predpokladá, že by sa jej mohlo narodiť dieťa, týka sa to žien uchádzajúcich sa o prácu, ale aj postupu v kariérom rebríčku. Zamestnávateľ dá prednosť mužovi, u ktorého predpokladá, že v práci zostane. Tých, čo nezostávajú mimo práce, vníma ako vhodnejších. To má svoj dosah na zúženie možností pre ženy a ich odlišné pracovné určenie v porovnaní s mužmi, čo sa môže prejavíť na mzde. Všetky tieto súvislosti určite nie sú voči ženám spravodlivé. Nie je „chybou“ žien, že sú biologicky jediné, kto môže porodiť dieťa, a najčastejšie aj tými, kto sa o dieťa stará. Bez ohľadu na to prevažuje tendencia, že ženy, ktoré prácu prerušujú, sú často pri zodpovednejších pracovných miestach prehliadané a dostávajú menšie mzdy.

²⁰ Za posledné tri desaťročia sa na Slovensku výrazne zvýšila celková vzdelanostná úroveň populácie, pribudlo najmä stredoškolské, ale aj vysokoškolské vzdelanie. A na tomto raste sa vo zvýšenej miere podieľali ženy: Podľa výskumov porovnávajúcich vzdelanie v troch generáciách malo zo žien v najstaršej generácii len 8,5% strednú školu s maturitou a 1,1% vysokoškolské vzdelanie, kým v najmladšej generácii žien bol podiel stredoškolského vzdelania s maturitou vyšší ako 50% a podiel vysokoškolského vzdelania nad 20%. (Bodnárová – Gerbery – Filadelfiová – Bernhauserová, 2006) Svedčí to o radikálnom skoku a dynamickom posune v dosiahnutom vzdelaní žien na Slovensku.

²¹ Potvrďuje to na druhej strane zloženie dlhodobo nezamestnaných, kde nižšie stupne vzdelania prevažujú – u žien i u mužov. (Filadelfiová, 2007a; Bútorová a kol., 2008)

²² To znamená so statusom dôchodkyňa, žena v domácnosti a na rodičovskej dovolenke, tiež viac žien pokračuje v štúdiu aj po pätnástom roku života a viac žien bolo práceneschopných v roku 2009 (pozri graf 3).

²³ Zastúpenie žien v politickom rozhodovaní je ešte nižšie. Takmer po celé porevolučné obdobie sa podiel žien vo vláde pohyboval na úrovni 6 – 12% (t. j. jedna až dve ženy v pozícii ministerky), s výnimkou rezortu práce, sociálnych vecí a rodiny dominovali vo vedení ministerstiev muži. V Národnej rade Slovenskej republiky bol stále podiel žien do jednej pätiny, podobná situácia je na regionálnej i lokálnej úrovni (ani jedna žena nie je predsedníčkou vyššieho územného celku, jedna pätina žien je na starostovskom a primátorskom poste, 14% žien v regionálnych parlamentoch a pod.).

²⁴ Tabuľka poskytuje námet na mnoho ďalších úvah či interpretácií, všimnime si bližšie aspoň dve. Napríklad v administratíve pracujú oveľa častejšie ženy (cca 3 k 1). Názor, že sekretárka alebo úradníčka má byť žena, je jednoznačne stereotypnou predstavou, no podľa štatistik sa tento stereotyp môže javiť ako pravdivý. Vysvetlení, čo je príčinou prevahy žien na úradníckych miestach, je veľa – historických i novšieho dáta: ženy nechcú pracovať fyzicky, pre mužov nie je takýto typ práce atraktívny, keď ženy vstupovali na trh práce, úradnícke miesta boli často jediné dostupné – a dnes k nim stále inklinujú, môže za to už výber školy (o segregá-

cii vo vzdelávaní pozri napr. Filadelfiová – Cviková – Juráňová (ed.), 2008; Cviková – Filadelfiová, 2008). Na druhej strane muži dominujú v tých druhoch zamestnaní, ktoré vyžadujú fyzickú prácu. Keď sa žena rozhodne alebo je nútená pracovať fyzicky, resp. v „mužských“ profesiách, často je objektom posmeškov alebo musí čeliť nerovnému zaobchádzaniu.

²⁵ Podľa novej kategorizácie SK NACE sú to: stavebníctvo (4,6% žien), ťažba a dobývanie (10% žien), dodávka elektriny, plynu a vzduchu (17,6% žien), dodávka vody, čistenie a odvod vôd (17,7% žien), doprava a skladovanie (23,7% žien), poľnohospodárstvo a rybolov (25% žien), informácie a komunikácia (28,7% žien) a priemyselná výroba (36,5% žien).

²⁶ Viac o rodovej priepasti v odmeňovaní pozri Cviková (ed.), 2007; Filadelfiová, 2007a, 2007b; Bútorová a kol., 2008; aktuálne údaje o priemerných mzdách v Slovenskej republike dostupné na: <http://www.statistics.sk/pls/elsiw/metainfo.explo- rer>

²⁷ Podľa zahraničných štúdií je celosvetovo medzi chudobnými podstatne viac žien ako mužov, niektoré štúdie uvádzajú až 70% podiel žien. Naše štatistiky indikujú, že ženy majú väčšiu pravdepodobnosť ako muži, že budú chudobné: Miera rizika chudoby dosiahla v roku 2009 u mužov priemer 10,1% a u žien 11,9%; u mužov žijúcich jednotlivo 19,6% a u žien až 24,5%; u jednorodičovských rodín (prevažne so ženou v čele domácnosti) 24,6%. (EU-SILC, 2009) Dôvodom je diskriminácia, ktorej sú ženy vystavené v rôznych oblastiach spoločenského života, predovšetkým v zamestnaní – hlavne ženy s rodičovskými povinnosťami alebo ženy, ktoré žijú s deťmi v jednorodičovských rodinách, a pod., čo sa prejavuje aj na mzdách či neskôr na dôchodkoch.

²⁸ Napríklad aj ženy migrujúce do zahraničia za účelom opatrovania a vykonávania domácich prác, ale aj migrantky prichádzajúce na Slovensko z tretích krajín. (Filadelfiová – Sekulová, 2009)

²⁹ Ako naznačujú medzinárodné porovnania, Slovensko vo verejno-politickej oblasti kráčalo v tomto období v mnohých smeroch opačne ako ostatné krajiny EÚ. Popri tom treba zdôrazniť dve ďalšie slovenské špecifiká: 1. nedostatočné zohľadňovanie širších politických cieľov (napr. v oblasti zamestnanosti – spoločný cieľ EÚ dosiahnuť 60% zamestnanosť žien do roku 2010) pri nastavovaní politiky voči rodinám a, naopak, ignorovanie cieľov rodinnej politiky v iných politikách; 2. celkovo v slovenskej verejnej politike chýba podpora rodovej rovnosti a demokratizácie vzťahov v rodinách – rodová a rodinná agenda pôsobia ako nesúvisiace agendy a chýba vôľa na ich zosúladienie.

³⁰ Neoklasickí ekonómovia sa mocenskými vzťahmi nezaoberajú – majú sklon zameriavať sa výlučne na ekonomické otázky, na rozdiel od nich sa reprezentanti a reprezentantky tzv. vyjednávacích modelov venujú aj mocenským a asymetrickým vzťahom v rámci domácnosti.

Literatúra

Babies and Bosses. Reconciling Work and Family Life. Paríž: OECD 2007.

BAROŠOVÁ, Margita: *Monitoring rodovej segregácie na trhu práce – analýza dopadov transformačných zmien.* Záverečná správa VÚ č. 2120. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny 2006.

BENERIA, Lourdes: *Toward a Greater Integration of Gender in Economics.* In

- World Development*, roč. 23, č. 11, 1995, s. 1839 – 1850. Dostupné na: http://hmb.utoronto.ca/Old%20Site/HMB303H/weekly_supp/week-12-13/Beneria_GreaterIntegration.pdf
- BENERIA, Lourdes – SEN, Gita: Accumulation, Reproduction and Women's Role in Economic Development: Boserup Revisited. In *Signs. Journal of Women in Culture and Society*, roč. 7, č. 2, 1981, s. 279 – 298.
- BERGMANN, Barbary: Occupational Segregation, Wages and Profits When Employers Discriminate by Race and Sex. In *Eastern Economic Journal*, roč. 1, č. 2, 1974, s. 103 – 110. Dostupné na: http://college.holycross.edu/RePEc/eej/Archive/Volume1/V1N2P103_110.pdf
- BODNÁROVÁ, Bernardína – DŽAMBAZOVIČ, Roman – FILADELFIOVÁ, Jarmila – GERBERY, Daniel – PAFKOVÁ, Katarína – PORUBĀNOVÁ, Sylvia: *Rodinná politika a potreby mladých rodín*. Závěrečná správa z výskumu. Bratislava: Stredisko pre štúdium práce a rodiny 2004.
- BODNÁROVÁ, Bernardína – FILADELFIOVÁ, Jarmila – GERBERY, Daniel: *Výskum potrieb a poskytovania služieb pre rodiny zabezpečujúce starostlivosť o závislých členov*. Závěrečná správa z výskumu. Bratislava: Stredisko pre štúdium práce a rodiny 2005.
- BODNÁROVÁ, Bernardína – GERBERY, Daniel – FICO, Milan – HOLUBOVÁ, Barbora – PORUBĀNOVÁ, Sylvia: *Východiská a výzvy pre vypracovanie štátnej rodinnej politiky*. Závěrečná výskumná správa. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny 2010. Dostupné na: <http://www.sspr.gov.sk/texty/File/vyskum/2009/Bodnarova/Bodnarova-spol.pdf>
- BODNÁROVÁ, Bernardína – GERBERY, Daniel – FILADELFIOVÁ, Jarmila – BERNHAUSEROVÁ, Eva: *Medzigeneračný prieskum podmienok života rodín*. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny 2006.
- BOSERUP, Ester: *Women's Role in Economic Development*. New York: St. Martin's Press 1970 (reprint by Cromwell Press 2007).
- BUDLENDER, Debbie: *The Statistical Evidence on Care and Non-Care Work accross Six Countries*. Programme Paper No. 4. UN Research Institute for Social Development 2008.
- BUDLENDER, Debbie (ed.): *Time Use Studies and Unpaid Care Work*. New York: Routledge 2010.
- BÚTOROVÁ, Zora a kol.: *Ona a on na Slovensku. Zaoštréné na rod a vek*. Bratislava: Inštitút pre verejnú otázku 2008.
- COHEN, Philip: The Gender Division of Labour. „Keeping House“ and Occupational Segregation in the United States. In *Gender and Society*, roč. 18, č. 2, 2004, s. 239 – 252.
- CORDELL, Kristen: *Gender Equality, Economy, and Empowerment*. Svetová banka 2009. Dostupné na: <http://www.opendemocracy.net/blog/csw-2009/kristen-cordell/2009/03/11/gender-equality-economy-and-empowerment>
- CVIKOVÁ, Jana (ed.): *Aká práca, taká pláca? Aspekty rodovej nerovnosti v odmeňovaní*. Bratislava: ASPEKT 2007.
- CVIKOVÁ, Jana – FILADELFIOVÁ, Jarmila: *Rodový pohľad na školstvo. Aspekty kľúčových rizík*. Bratislava: ASPEKT 2008.
- DAVIS, Carlton: *Female Participation in the Labour Force*. Swarthmore College Women's Studies 2002. Dostupné na: <http://fubini.swarthmore.edu/~WS30/CD-final.html>

- DEERE, Carmen Diana: Rural Women's Subsistence Production in the Capitalist Periphery. In *Review of Radical Political Economy*, roč. 8, č. 1, 1976, s. 9 – 17.
- Empirické údaje zo sociologického výskumu FOCUS. Bratislava: FOCUS 1995. In BÚTOROVÁ, Zora a kol.: *Ona a on na Slovensku. Ženský údel vo svetle verejnej mienky*. Bratislava: FOCUS 1996.
- ENGLAND, Paula – FOLBRE, Nancy: *Who Should Pay for the Kids? Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1999.
- ENGLAND, Paula – FOLBRE, Nancy: *Gender and Economic Sociology*. Working Paper WP-03-14. 2003.
- ESPING-ANDERSEN, Gøsta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity 1990.
- ESPING-ANDERSEN, Gøsta: *A Welfare State for the 21st Century. Report to the Portuguese presidency*. 2000. Dostupné na: <http://www.nnn.se/seminar/pdf/report.pdf>
- ESPING-ANDERSEN, Gøsta a kol.: *Why We Need a New Welfare State?* Oxford: Oxford University Press 2002.
- EUROBAROMETER: *Fertility and Family Issues in an Enlarged Europe*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions 2003. Dostupné na: <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2003/115/en/1/ef03115en.pdf>
- EUROPEAN COMMISSION: *Integrated Guidelines for Growth and Jobs*. 2005b. Dostupné na: http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/integrated_guidelines_en.pdf
- EUROPEAN COMMISSION: *The Future of the European Employment Strategy (EES). A Strategy for Full Employment and Better Jobs for All*. 2003. Dostupné na: http://ec.europa.eu/employment_social/news/2003/jan/ees_03_com_en.pdf
- EUROPEAN COMMISSION: *Working Together for Growth and Jobs. A New Start for the Lisbon Strategy*. 2005a. Dostupné na: http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/COM2005_024_en.pdf
- EU-SILC: *Zisťovanie o príjmoch a životných podmienkach*. Informatívne správy Štatistického úradu SR. Bratislava: Štatistický úrad SR 2010. Dostupné na: http://portal.statistics.sk/files/Sekcie/sek_600/Demografia/inf_sprava/EU_SILC_2009.pdf
- FILADELFIOVÁ, Jarmila: Rodiny vo víre spoločenských zmien. In BÚTORÁ, Martin – KOLLÁR, Miroslav – MESEŽNIKOV, Grigorij – BÚTOROVÁ, Zora: *Kde sme? Mentálne mapy Slovenska*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky – Kalligram 2010, s. 479 – 491.
- FILADELFIOVÁ, Jarmila: Rodová priepasť: Čo (ne)hovorí štatistika a výskumné dáta o odmeňovaní žien a mužov. In CVIKOVÁ, Jana (ed.): *Áká práca, taká pláca? Aspekty rodovej nerovnosti v odmeňovaní*. Bratislava: ASPEKT 2007b.
- FILADELFIOVÁ, Jarmila: Ženy, muži a domáca sféra. In BÚTOROVÁ, Zora a kol.: *Ona a on na Slovensku. Zaoštréné na rod a vek*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2008, s. 228 – 262.
- FILADELFIOVÁ, Jarmila: *Ženy, muži a vek v štatistikách trhu práce*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2007a.
- FILADELFIOVÁ, Jarmila – CVIKOVÁ, Jana – JURÁŇNOVÁ, Jana (ed.): *Učiteľské povolanie. Aspekty rodovej rovnosti v škole*. Bratislava: ASPEKT 2008.
- FILADELFIOVÁ, Jarmila – SEKULOVÁ, Martina: *Migrantky medzi nami: Rodinné a rodové aspekty integrácie*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2009.
- FOLBRE, Nancy: *Who Pays for the Kids? Gender and Structures of Constraint*. Londýn – New York: Routledge 1994.

- GERBERY, Daniel: Public Childcare in the Slovak Republic: Development, Outcomes and Public Attitudes. In SCHARLE, Ágota: *Public Childcare in the Visegrad Countries, 1989-2009*. Budapest: Institute for Policy Analysis 2010.
- GERBERY, Daniel: *Rodinné politiky vybraných európskych štátov*. Bratislava: Stredisko pre štúdium práce a rodiny 2003.
- GERBERY, Daniel - KVAPILOVÁ, Erika: *Zariadenia dennej starostlivosti o deti predškolského veku vo vybraných krajinách EÚ a na Slovensku*. Bratislava: Stredisko pre štúdium práce a rodiny 2003.
- HARTMANN, Heidi: Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex. In *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, roč. 1, č. 3, 1976, s. 137 - 169.
- CHAFETZ, Janet Saltzman: The Gender Division of Labour and the Reproduction of Female Disadvantage. Toward an Integrated Theory. In BLUMBERG, Rae L. (ed.): *Gender, Family, and Economy: The Triple Overlap*. Newbury Park: Sage Publications 1991, s. 74 - 96.
- CHANT, Sylvia - PEDWELL, Carolyn: *Women, Gender, and the Informal Economy: An Assessment of ILO Research and Suggested Ways Forward*. Ženeva: International Labour Organization 2008.
- LEWIS, Jane: Gender and the Development of Welfare Regimes. In *Journal of European Social Policy*, č. 2, 1992, s. 159 - 173.
- MAROŠIOVÁ, Lýdia (ed.): *Matky samy sebou*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2008.
- MAROŠIOVÁ, Lýdia - ŠUMŠALOVÁ, Sylvia (ed.): *Matky na trhu (práce a života)*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2006.
- MINCER, Jacob: Labour Force Participation of Married Women. In AMSDEN, Alice H. (ed.): *The Economics of Women and Work*. New York: St. Martin's Press 1980, s. 41 - 45.
- MINNICH, Elizabeth: *Transforming Knowledge*. Philadelphia: Temple University Press 1990.
- MOŽNÝ, Ivo: *Moderní společnost*. Praha: Slon 2006.
- NELSON, Julie A.: *Sociology, Economics, and Gender: Can Knowledge of the Past Contribute to a Better Future?* Working Paper No. 09-04. Global Development and Environment Institute 2008.
- ORLOFF, Ann Shola: Gender and the Social Rights of Citizenship. State Policies and Gender Relations in Comparative Research. In *American Sociological Review*, roč. 58, č. 3, 1993, s. 303 - 328.
- Participácia žien a mužov na domácich povinnostiach. In *Podkladová analýza prioritných oblastí pre prípravu Národnej stratégie rodovej rovnosti*. Príloha 2c. Bratislava: MPSVR SR 2008. Dostupné na: <http://www.gender.gov.sk/index.php?id=729&sid=727d2ea0993701b558f056ae53e56f91>
- Práca verzus rodina? Zosiladovanie pracovného a rodinného života očami zamestnankýň a zamestnávateľov*. Bratislava: ZZŽ MYMAMY 2007.
- SEN, Amartya: *Gender and Cooperative Conflicts*. Working Paper 18. Helsinki: WIDER 1987. Dostupné na: http://www.wider.unu.edu/publications/working-papers/previous/en_GB/wp18/_files/82530817554384479/default/WP18.pdf
- SIROVÁTKA, Tomáš: Rodinné chováni a rodinná politika v Českej republike. In MOŽNÝ, Ivo (ed.): *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister and Principal 2003.
- SMELSER, Neil J. - SWEDBERG, Richard: The Sociological Perspective on the Economy. In SMELSER, Neil J. - SWEDBERG, Richard: *The Handbook of Economic Sociology*. New York: Russell Sage 1994, s. 3 - 26.

- SMELSER, Neil J. – SWEDBERG, Richard: *The Handbook of Economic Sociology*. Second edition. Princeton University Press 2005.
- STROBER, Myra H.: Towards a General Theory of Occupational Sex Segregation. The Case of Public School Teaching. In RESKIN, Barbara (ed.): *Sex Segregation in the Workplace. Trends, Explanations, Remedies*. Washington: National Academy Press 1984, s. 144 – 156.
- The Social Situation in the European Union 2003*. Brusel: European Commission 2004.
- The Story Behind the Numbers: Women and Employment in Central and Eastern Europe and the Western Commonwealth of Independent States*. New York: UNIFEM 2006.
- THORNTON, Arland – PHILIPPOV, Dimiter: Sweeping Changes in Marriage, Co-habitation and Childbearing in CEE. New Insights from the Developmental Idealism Framework. In *European Journal of Population*, roč. 25, č. 2, 2009, s. 123 – 156.
- Úloha mužov pri podpore rodovej rovnosti. Participácia otcov na domácej starostlivosti (ná-zory a skúsenosti populácie SR)*. Bratislava: Slovenské národné stredisko pre ľudské práva 2006. Dostupné na: http://www.snslp.sk/rs/snslp_rs.nsf/0/1BF2229F7C4E9001C125722700633CF5?OpenDocument
- VAŇO, Boris (ed.): *Populačný vývoj v Slovenskej republike* 2006. Bratislava: Infostat, VDC 2007.
- Working Conditions in the European Union: The Gender Perspective*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions 2007. Dostupné na: <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2007/108/en/1/ef07108en.pdf>

Rodová skúsenosť s krízou

Príklady z krajín strednej Európy

Oľga Pietruchová

Súčasná ekonomická recesia naplno zasiahla symboly maskulinity a moci. Istota bankových účtov a luxusných áut sa otriasala v prvej vlne krízy, ktorej epicentrom bola legendárna Wall Street. A hoci sa tentokrát dolný Manhattan nezmietať v plameňoch a neľahol popolom ako po teroristickom útoku na Svetové obchodné centrum (inej forme manifestácie maskulinity), následky súčasných otrasov pre svetový obchod a samotných mužov sú neporovnateľne horšie. Tri štvrtiny prepustených od začiatku krízy v USA boli muži. Kríza (*recession*) sa pre svoj závažný dosah na zamestnanosť mužov a hodnoty vychádzajúce z tradičného chápania mužskosti v amerických médiách familiárne nazýva *manceSSION*. (CNBC, 2009)

Ženy sú podľa mediálnej mienky na tom lepšie, pretože pracujú vo feminizovaných odvetviach ako zdravotníctvo a školstvo, ktoré sú financované z verejných zdrojov, a tie kríza nezasiahla. (Salam, 2009) Zahranicné médiá dokonca píšu o ženách ako o *vítazkách krízy*. (Bennhold, 2009; Economist, 2009; CNBC, 2009)

Pokiaľ sa vplyv krízy meria iba štatistikou zamestnanosti a nezamestnanosti, ženy sú naozaj víťazky. Po prvý raz v histórii je nezamestnanosť žien v USA a Európskej únii nižšia ako nezamestnanosť mužov a ženy tvoria viac ako polovicu pracovných síl v USA. To, samozrejme, neznamená, že zamestnanosť žien je v globálnom meradle tiež vyššia. Napriek tomu ide o historický precedens odraňajúci skutočnosť, že ženy v posledných desaťročiach zaberali viac novovytvorených pracovných miest ako muži; od roku 1970 v celosvetovom meradle dve tretiny. Len v rámci EÚ obsadili ženy 6 z 8 miliónov pracovných miest, ktoré boli vytvorené od roku 2000. (Economist, 2009)

Podľa renomovaného časopisu Economist zvyšovanie zamestnanosti žien v minulých desaťročiach znamenalo pre rast globálnej ekonomiky vyšší prínos ako nové technológie či globálne koncerty. Ženy v rozvinutých krajinách prispeli v posledných dvoch desaťročiach k hospodárskemu rastu oveľa viac ako Čína. (2006) Goldman Sachs vo vysoko hodnotenej štúdiu uvádza, že plná zamestnanosť žien by prispela v celej EÚ k rastu hrubého hospodárskeho produktu o 13%, v niektorých krajinách južnej Európy až o 20%. (Daly, 2007)

„Ekonomické posilnenie žien je nesporne najväčšou sociálnou zmenou našej doby,“ píše Economist (2009). „Práca väčšiny žien predchádzajúcich generácií sa obmedzovala na podradné a jednotvárne zamestnania. Sexizmus bol rutinnou záležitosťou a od žien sa automaticky očakávalo, že sa po vydaní a narodení detí vzdajú kariéry.

Dnes ženy riadia inštitúcie, ktoré s nimi kedysi zaobchádzali ako s ľuďmi druhej kategórie. Milióny žien získali kontrolu nad svojimi životmi. A milióny mozgov sa začali využívať produktívnym spôsobom.“ (Tamže)

Práve súčasná ekonomická kríza má výrazne napomôcť plnohodnotné uplatnenie žien – aspoň podľa väčšiny názorov prezentovaných v zahraničných médiách. Táto analýza sa snaží odhaliť, nakoľko sa spomínaný trend týka aj strednej Európy.

1 Špecifiká strednej Európy

Súčasná kríza je od veľkej svetovej krízy v tridsiatych rokoch minulého storočia prvá, v ktorej postsocialistické krajiny fungujú ako integrálna súčasť globálnej ekonomiky a ktorá ich naplno zasiahla. Napriek tomu má v porovnaní so západnými krajinami EÚ stredná Európa určité špecifiká a východiská, s ktorými treba pri analýze rodových dopadov (*gender impact assessment*) krízy počítať.

Počas procesu transformácie v posledných dvoch desaťročiach získala dominantnú pozíciu **neoliberálna teória voľného trhu**. Ani vlády hlásiace sa k ľavici a sociálnej demokracii neuskutočnili obrat k sociálnejším ekonomikám, ako ich poznáme zo škandinávskych krajín. „Ekonomická, sociálna a politická reštrukturalizácia predstavila neoliberálnu formu občianstva závislú od schopnosti generovať príjem.“ (Charkiewicz, 2009) Zásluhovosť (ako je definovaná napríklad pri výpočte dôchodkov) sa zásadne meria iba v monetárnom vyjadrení, teda schopnosťou zarábať peniaze a následne konzumovať. Neplatená práca, hlavne neplatená práca žien, nie je spoločnosťou považovaná za zásluhu hodnú ocenenia.

Transformácia stredo európskych ekonomík z plánovaného hospodárstva na trhovú ekonomiku výrazne ovplyvnila život žien a rodín a milióny žien stratili prácu. Len málo žien malo šancu využiť nové lukratívne možnosti ponúkané zahraničnými investormi a novými súkromnými firmami. Naopak, ekonomická aktivita žien, najmä tých mladších, v čase transformácie ekonomiky poklesla. Napríklad ekonomická aktivita žien na Slovensku klesla za desať rokov z 59,7% (1990) na 52,6% (2000). U mužov bol tento pokles menej dramatický (zo 73% na 68,2%). (UNIFEM, 2006)

Pre veľkú časť populácie v chudobných regiónoch postsocialistických krajín sa v posledných dvoch desaťročiach stala **kríza permanentným životným stavom**. Neoliberálne reformy, privatizácia systémov zdravotníctva a starostlivosti a strata sociálnych istôt zapríčinili zvýšenú zraniteľnosť (nielen) najchudobnejších vrstiev obyvateľstva. Na jednej strane prevládala nerovnosť v prístupe k novým možnostiam otvorených privatizáciou, na strane druhej práve ženy zaplatili najvyššiu cenu za **presun zodpovednosti v oblasti starostlivosti** a sociálnej reprodukcie zo štátneho systému na úroveň rodiny. (Charkiewicz, 2009) Rušenie štátnych zariadení starostlivosti o deti, resp. ich privatizácia znamenali pre ženy zvýšenú záťaž v oblasti reprodukčnej práce a následné problémy so zosúladením rodinného a pracovného života. Pre väčšinu žien sa transformácia ekonomiky niesla v znamení neistoty a tvrdej reality každodenného života.

Paradoxne v čase, keď po ukončení ekonomickej reštrukturalizácie a po vstupe do Európskej únie začali aj tieto regióny pociťovať mierne zlepšenie situácie, udrela ekonomická kríza plnou silou a v priebehu týždňov zničila dlho budovaný pocit sociálnej istoty veľkej časti populácie.

Ďalším špecifikom odlišujúcim nové členské štáty od západných krajín EÚ je ich **semiindustriálny charakter**. Kým v západnej ekonomike prevládajú služby a hovorí sa o tzv. deindustrializácii a ekonomike služieb, krajiny strednej Európy sú stále silne závislé od výroby a exportu, ktorý tvorí 70 až 80% HDP. (Svetová banka, 2009) Hoci v priemyselnej výrobe tradične prevládajú pracovné miesta obsadzované mužmi, niektoré odvetvia ako textilná výroba a elektronika sú na najnižších výrobných pozíciách silne feminizované.

Demokracia budovaná počas uplynulých dvadsiatich rokov **nedosahuje v našom regióne ani zďaleka úroveň západných krajín**. Procesy radikálnych štruktúrnych zmien upevnili skupinové záujmy a identity a vytvorili nové, rodovo a triedne segregované rozdelenie práce, zdrojov a moci. (True, 2000) Typickými javmi stredoeurópskej politiky sú oligarchia a vláda záujmových skupín, podporujúcich strany naprieč politického spektra, ako aj nepotizmus a tribalizmus demokracií karpatského typu a s nimi súvisiaci nedostatok transparentnosti a verejnej kontroly prostriedkov a moci.

Je len typické, že v spoločnostiach preferujúcich kultúru silných laktov, nie je rodová rovnosť prioritou, ba ani otázkou hodnou politickej diskusie. Vládne opatrenia sa prijímajú zásadne bez ohľadu

na možný rozdielny vplyv na situáciu mužov a žien napriek tomu, že vlády nových členských štátov EÚ sa k uplatňovaniu rodového hľadiska zaviazali podpísaním zmluvy o pristúpení k Európskemu spoločenstvu (tzv. Amsterdamskej zmluvy)¹.

Nedostatok rodovo zodpovedného prístupu sa samozrejme odráža aj v reakciách vlád na krízu. Uplatňovanie rodovej rovnosti sa považuje za zbytočný balast najmä v čase, keď sú potrebné „činy hodné skutočných chlapov“. Paradoxne tak dochádza k **reprodukcii chýb, ktoré sú príčinami ekonomickej krízy** – opatrenia sa prijímajú mocensky a ad hoc, s jediným krátkodobým cieľom naštartovať spotrebu, a tým ekonomiku, bez hlbších kontextových analýz, ktoré by skúmali možné dlhodobé následky prijímaných rozhodnutí a zodpovednosti za ne.

2 Rodový rozmer krízy

Súčasná globálna ekonomická kríza má zreteľný rodový rozmer, tak v príčinách, ako aj v následkoch. Diskusie o tom sa vedú nielen vo feministických kruhoch, ale i na širokých ekonomických fórach. V preslávenom Davose položil vlni moderátor jedného panelu provokatívnu otázku, či by sme s Lehman Sisters – teda finančnými inštitúciami riadenými ženami – boli v rovnakom finančnom a ekonomickom chaose, ako sme dnes. Ženy, a dokonca aj muži v Davose dospeli k vzácnjej zhode: Ženy by vraj zachránili svet pred zničujúcou kultúrou hazardu dominujúcou na burzách. (Bennhold, 2009) Pohľad na fungovanie burzy totiž jasne hovorí, že jedným z dôvodov súčasnej ekonomickej krízy je **rizikové a nezodpovedné správanie na finančných trhoch, na ktorých dominujú muži a kultúra založená na tradičnej predstave o mužskosti**. A práve z tohto chápania mužskosti vychádza sklon k riziku skôr ako typicky mužská vlastnosť. Akumulovaním veľkého množstva riskantne sa správajúcich indivíduí vzniká dominantná kultúra „balansovania na ostrí noža“, ktorá je hlavnou príčinou súčasnej finančnej a ekonomickej krízy. (Syed, 2008)

Úvahy o rodovom kontexte sa objavujú aj pri víziách budúcnosti. Podľa nemeckých futuroológov z Inštitútu pre výskum budúcnosti bude mať finančná kríza najhlbší vplyv na trh práce. Úspešná ka-

riera a spoločenské uznanie boli donedávna hlavne doménou mužov a ženy boli zatlačené viac do domácej sféry. Zaužívané typicky maskulínne formy práce a hierarchické usporiadanie sa vraj stanú minulosťou, v rýchlo napredujúcom svete digitálnych informácií bude žiadaná najmä flexibilita. Nemeckí analytici a analytičky veria, že kým superzamestnanec mužského rodu ako ideál upadne do zabudnutia, tzv. ženské hodnoty, stratégie a vzorce správania získajú na dôležitosť a presadia sa v ekonomike, kultúre i politike. (Spiegel, 2009) Podobný článok priniesol aj prestížny časopis Foreign Policy (2009) pod názvom *The Death of Macho*, oslavuje sa v ňom vzostup nových, femininých hodnôt a prístupov.

Vzhľadom na spomínané trendy sa teda môžeme opýtať: Prispieje kríza automaticky k posilneniu rovnoprávneho postavenia žien a mužov a k priblíženiu sa ideálu rodovej rovnosti? Hlbšia rodová analýza následkov krízy ukazuje niečo iné – **ženy sú ekonomickou recesiou postihnuté rovnako tvrdo ako muži**, ale často iným spôsobom.

2.1 Východiská pre rodovú analýzu dopadov krízy

Pre správne postavenú rodovú analýzu dopadov ekonomickej krízy musíme brať do úvahy rôzne faktory a dimenzie. Na jednej strane musíme preskúmať dôsledky konkrétnych balíčkov opatrení prijímaných vládami pre stimuláciu ekonomického rastu, teda vykonať tzv. **analýzu benefit incidence**. Tá skúma, kto profituje zo zdrojov a aký priamy i nepriamy vplyv majú rozhodnutia o nich na pracovné i súkromné životy žien a mužov. Vhodným spôsobom na relevantné posúdenie protikrízových vládnych opatrení by bolo vykonanie ich rodovej analýzy, teda *rodového rozpočtovania ex post*. Samozrejme, ešte ideálnejšie by bolo uplatnenie rodového rozpočtovania *ex ante*, teda pred prijímaním samotných rozhodnutí. Ako však vidíme v praxi, pre podobné kroky nie je v čase krízy – a spravidla ani mimo nej – dostatok času a možností. Viac ako čas chýba však v tomto prípade politická vôľa.

Druhým a nemenej dôležitým aspektom je odhad dlhodobých dôsledkov vládnych zásahov a stimulov **pre štruktúrne zmeny a hierarchiu vzťahov v spoločnosti**. V tomto prípade je nutné zvažovať, aký vplyv má kríza a prijaté opatrenia na postavenie žien vo verejnom i súkromnom priestore, a posúdiť možný vplyv na už

dosiahnuté výsledky v oblasti rodovej rovnosti a na princípy sociálneho štátu.

Na hĺbkovú analýzu rodových dopadov krízy potrebujeme aktuálne rodovo členené údaje nielen z trhu práce, ale aj iné ukazovatele zo sociálnej a súkromnej sféry. Práve z dôvodu nedostatku týchto údajov, resp. chýbajúcich štrukturálnych ukazovateľov mimo trhu práce je ťažké posúdiť následky krízy pre ženy:

- Údaje, ktoré máme k dispozícii, zaostávajú za realitou v dôsledku posunu pri zhromažďovaní dát a uverejňovaní prieskumov. Zvlášť v čase rýchlych zmien, aké sa dejú počas recesie, je to dôležitý faktor a tento posun často skresľuje existujúcu skutočnosť.
- Ženy častejšie menia zamestnanie a častejšie pracujú v dočasnej a/alebo neformálnej práci. Opatrenia prijímané proti nezamestnanosti často nedokážu adekvátnym spôsobom zachytiť ich špecifickú skúsenosť.
- Existuje len veľmi málo štúdií o ekonomickej aktivite, ktoré by zahŕňali rodové hľadisko, o neformálnej alebo atypickej práci, ako aj o kvalite života žien mimo trhu práce (napr. prístup ku kvalitným službám alebo zapojenie sa do spoločenských aktivít).
- Existujúce štatistiky často počítajú s homogénnymi skupinami mužov a žien a neberú do úvahy rozdiely v rámci každej kategórie (chýba napr. triedenie podľa toho, či sú rodičia, podľa sociálneho statusu, veku, zdravotného postihnutia atď.). (*The Invisible Crisis*, 2010)

2.2 Keynesianizmus pre bohatých, neoliberalizmus pre chudobné

Rast HDP považujú makroekonómovia aj politici za indikátor úspešnosti krajiny. Na druhej strane sú pre mnohých z nich vysoké verejné výdavky na sociálne systémy len zbytočná záťaž a plytvanie verejných prostriedkov. Z toho vyplýva, že protikrizové opatrenia sa primárne zameriavali na obnovenie rastu HDP a nie na udržanie zamestnanosti a sociálnych výhod.

Hoci neoliberálne trhové hospodárstvo ako určujúca ekonomická dogma zásadne odmieta zásahy štátu do voľného trhu, v prípade krízových intervencií sa zrazu objavila **vôľa tolerovať finančné transfery** – pravda, iba jedným smerom, a to od verejných financií smerom k súkromným bankám a globálnym koncernom. Opačné snahy o reguláciu finančných trhov boli už menej úspešné.

Riešením krízy sa naďalej podporujú záujmy kapitálu a trhových princípov založených na konkurencii, ako aj efektívnosť a zisk na úkor záujmov mužov a žien, ich zabezpečenia a starostlivosti. (Harcourt, 2009) Vlády hospodárskych mocností ako USA a Nemecko doslova naliali miliardy z verejných zdrojov do súkromných finančných inštitúcií, kým najzraniteľnejšie vrstvy v spoločnosti ostali odkázané samy na seba.²

Stratégie, ktoré prijala väčšina vlád rozvinutých krajín vrátane strednej Európy, odrážajú vplyv jednotlivých segmentov spoločnosti na politické rozhodnutia. **Dominantné záujmové skupiny v spoločnosti majú silný hlas** a vplyv, kým skupiny zraniteľných osôb ako slobodné matky s deťmi a ženy v pred dôchodkovom veku nie sú organizované, nedisponujú zdrojmi a nemajú lobistické skupiny, ktoré by zastupovali ich záujmy na verejnosti a u politických špičiek (s výnimkou niekoľkých ženských mimovládnych organizácií, ktoré súčasná kríza väčšinou tiež ťažko postihla).

Kým účinok krízy na automobilový priemysel zapľňal titulky novin, strata pracovných miest žien nemala v médiách také prominentné miesto. (TUC, 2009) Priority protikrízových opatrení boli namierené hlavne na záchranu bánk, otrášeného automobilového priemyslu a stavebníctva, pričom bol zreteľný dôraz vlád na podporu fyzickej, industriálnej infraštruktúry na úkor sociálnej. V praxi to ale znamená hlavne **podporu odvetví s prevažne mužskou zamestnanosťou**. Typickým príkladom bola akcia nemeckej vlády na záchranu automobilky Opel, kým podobné opatrenia na záchranu prevažne ženských pracovných miest v obchodných reťazcoch ako Hertie a Quelle chýbali. (Reiner, 2009) Auto je pre väčšinu mužov statusovým symbolom, krach automobiliek by zrejme predstavoval pre „maskulínne“ hodnoty príliš hlbokú ranu, a preto mu bolo treba zabrániť za každú cenu. Takto možno vidieť aj záchrannú akciu vlády Slovenskej republiky – tzv. šrotovné. Na podporu krachujúceho textilného priemyslu sa podobné opatrenia nerealizovali.³

V Poľsku, Českej republike a na Slovensku sa kríza silne dotkla textilného priemyslu. Počet ohrozených, prevažne ženských pracovných miest v Poľsku bol odhadnutý na 40 tis. (Charkiewicz, 2009) Česká asociácia textilného priemyslu predpokladala koncom roku 2008, že počet ohrozených miest je 10 tis. (toť, 2008) Na Slovensku zaslal Integrovaný odborový zväz s partnerskými organizáciami posolstvo vláde a iným inštitúciám, v ktorom sa hovorí: „Na slovenský textilný, odevný, kožiarsky priemysel tvrdo dopadla hospodárska kríza

a aj ďalšie prognózy sú nepriaznivé (...) ženy tvoria takmer 90% zamestnaných, a to hlavne v kategórii nad 50 rokov.“ (*Posolstvo sociálnych partnerov...*, 2009) Krízový balíček opatrení vlády SR však opatrenia na podporu zamestnanosti v textilnom priemysle neuvádza. Konkrétne kroky vedú len k podpore budovania fyzickej infraštruktúry ako diaľnic a vysokorýchlostného internetu, zatepľovania budov a energetiky – teda všetko sektorov s typicky mužskou zamestnanosťou. (MH, 2009)

„V období od 1. 1. 2009 do 25. 5. 2009 bolo vládou Slovenskej republiky schválené poskytnutie investičnej pomoci v celkovom objeme 8 932 584 eur (...) V súvislosti s realizáciou uvedených investícií sa počíta s vytvorením 258 nových pracovných miest...“, píše sa v *Koncepcii riadenia prílevu zahraničných investícií v kontexte globálnej finančnej a hospodárskej krízy*. (Tamže) Vytvorenie jedného pracovného miesta zahraničnými investormi stojí teda v prepočte viac ako 34 000 eur. Je zrejme, že zlomok tejto sumy by stačil na záchranu 654 ženských pracovných miest v Makyte (Glevická – Žaludková, 2009), ako aj v iných textilkách. Vzhľadom na fakt, že firmy v USA, ktoré založili ženy, zabezpečujú vyššiu zamestnanosť ako 500 najväčších podnikov (Economist, 2009), môžeme predpokladať, že počet pracovných miest napríklad v službách starostlivosti, ktoré by sa vytvorili z týchto peňazí formou ekonomických stimulov pre podnikateľky, by zabezpečil vyššiu a dlhodobejšiu zamestnanosť v rámci všetkých regiónov Slovenska.

2.3 Ne/zamestnanosť a model muža - žiteľa

Dlhodobý vplyv spomínaných opatrení na zmenu štruktúrnych podmienok je zrejmy. Krízové opatrenia potvrdzujú pretrvávajúci **model muža ako žiteľa** rodiny a zvýšené nároky na neplatenú prácu žien. Tento trend sa zreteľne prejavil aj v iných krízach, najmä po veľkej ekonomickej kríze v tridsiatych rokoch minulého storočia. Legendárny Rooseveltov *New Deal* v USA bol explicitne zameraný na vytváranie pracovných miest pre mužov, a tým preferoval stereotypné usporiadanie rodiny. (Salam, 2009)

Podobne ako vo všetkých doterajších krízach sa objavuje tendencia **spoliehať sa na ženy ako na prirodzený a takmer neobmedzený zdroj neplatenej práce**. (Elson, 2008) Politici vychádzajú z predpokladu, že ženy nahradia prípadné výpadky sociálnych

systémov reprodukčnou neplatenou prácou ako poskytovateľky starostlivosti a záchrannej siete. V snahe šetriť verejné výdavky sa tak vlády pri nahradzovaní nedostatku verejných služieb stávajú závislými od zle platenej alebo neplatennej ženskej práce. Pritom práve neplatená práca v oblasti starostlivosti je jednou z najväčších bariér pre rovnosť mužov a žien a negatívne vplyva na možnosti žien v ďalšom vzdelávaní, uplatnení v zamestnaniach s vyššími príjmami, účasti na sociálnom dialógu a v užívaní sociálnych výhod.

(*Gender equality at the heart...*, 2009)

Tento trend nadmerného zaťaženia žien reprodukčnou prácou sa zreteľne prejavuje najmä v krajinách strednej Európy. Popri najvyššom počte odpracovaných hodín v zárobkovej činnosti je tu aj najväčší rodový rozdiel v podieľaní sa na neplatennej práci v domácnosti, kde ženy odpracujú zhruba o 20 hodín týždenne viac ako muži. Aj rodový rozdiel v zárobkoch tu patrí k najvyšším v rámci EÚ. (EC, 2009)⁴

V spoločnosti sa stalo normálnym a prirodzeným spoliehať sa na **flexibilitu žien** smerom k trhu práce i mimo neho. V prípade potreby ženy slúžia ako „rezervná armáda trhu práce“ (Bruegel, 1979). V čase konjunktúry alebo výpadku mužov z pracovného procesu⁵ sú ženy vítanými pracovnými silami. V čase krízy je ich zamestnanie považované iba za „doplňkové“, zbytočne zaťažujúce pracovný trh a uprednostňuje sa model muža živeľa. Kým mužské pracovné miesta sú charakterizované *stabilitou* (a preto ich v prípade krízy treba zachraňovať za každú cenu), pre pracovné miesta žien je typická *flexibilita*. K nej patria opatrenia na zosúladenie súkromného a pracovného života a z nich vyplývajúce rôzne flexibilné formy práce, flexikurita, flexiistota a i., používané ako opatrenia na udržanie žien na trhu práce. Dá sa to však vidieť aj tak, že tieto formy v konečnom efekte napomáhajú vylúčenie žien z práce na plný úväzok.

Zamestnanosť žien je ale podstatný faktor pre ich zrovnoprávnenie a ekonomickú samostatnosť. Strata práce pre slobodnú matku je existenčná katastrofa, pre vydatú ženu zas potvrdenie rodových stereotypov, asymetrického rozdelenia zdrojov, a tým moci v rodine, a potvrdenie modelu muža živeľa.

Hoci strata práce muža má pre rodinu nesporne devastujúce ekonomické následky, a to najmä z hľadiska jeho spravidla vyššieho príjmu, na štruktúrne zmeny v rodine a spoločnosti môže mať pozitívny vplyv. Ak sa žiteľkou rodiny stáva žena, zdôrazňuje sa tým dôležitosť platenej práce žien. Súčasne sa ich znevýhodnenie

v pracovnom procese stáva zjavnejším, postihuje totiž celú rodinu a v konečnom efekte scitlivuje spoločnosť na diskrimináciu žien, napríklad v podobe rodového rozdielu v zárobkoch. (Smith, 2009) Navyše, nezamestnaný otec rodiny má zákonite viac času na prevzatie časti zodpovednosti za reprodukčnú prácu v domácnosti a výchovu detí.

2.4 Verejné financie a sociálne služby

Masívnymi dotáciami do súkromných inštitúcií bankového a výrobného sektora vlády **preniesli riziko súkromných dlhov na verejné financie**, a tým na daňových poplatníkov a poplatníčky. Peniaze vynaložené na priamu podporu ekonomiky a spotreby, ako aj znížený príjem z daní v dôsledku krízy treba však v záujme vyrovnávania rozpočtových deficitov ušetriť na strane výdavkov. „Dlhy, ktoré vytvárajú vlády na záchranu bánk a priemyslu, vedú k úsporám v sociálnych výdavkoch, v poskytovaní verejných služieb a privatizácii verejného majetku a inštitúcií.“ (Women's Working Group, 2009)

Dá sa teda očakávať ďalšie zvyšovanie nezamestnanosti žien v obchode a komerčných službách najmä v dôsledku celkového poklesu konzumu, ako aj vo verejnom segmente služieb a správy v dôsledku krátenia rozpočtov.

Šetrením výdavkov na verejné služby sú ženy postihnuté dvojnásobne: ako spotrebiteľky, ktoré sú väčšmi odkázané na služby starostlivosti, a **ako zamestnankyne**, ktoré tvoria dve tretiny z počtu ľudí zamestnaných v týchto sektoroch. To opäť platí najmä v našom regióne, Slovensko a Estónsko majú v rámci EÚ najvyššiu mieru rodovej segregácie v profesiách – viac ako 30%. (EC, 2009)

Vplyv krízy vidno vo všetkých krajinách strednej Európy na zhoršenom prístupe k základným službám, ako sú zdravotníctvo, školsťvo a služby starostlivosti o deti⁶. Konkrétne údaje hovoria o zatváraní škôl (Bulharsko), o šetrení na platoch pre učiteľky a rastúcom počte žiakov na učiteľa (Estónsko), ako aj o šetrení na opatrovateľských službách. Počet materských škôl sa znižuje (Bulharsko), otváracie hodiny sa skracujú (Estónsko) a cena týchto služieb narastá. Iné údaje poukazujú na zníženie dotácií na knihy a učebné materiály (Estónsko) alebo dotácií na stravovanie v materských školách (napr. v Maďarsku boli znížené o dve tretiny). V Estónsku sa v dôsledku krízy zrušili už prijaté opatrenia ako plne platená ro-

dičovská dovolenka alebo podpora školopovinných detí. (*The Invisible Crisis...*, 2010)

Bulharská vláda plánovala zatvoriť počas prvého polroka 2010 až 80 nemocníc a 50 škôl, väčšinu z nich vo vidieckych oblastiach. (Tamže) Takéto opatrenia majú negatívny dosah na situáciu žien nielen preto, že sú v týchto službách zamestnané. Ženy preberajú väčšiu časť zodpovednosti za starostlivosť o deti a nevládných členov rodiny, viac času potrebného na zdravotné ošetrenie vo vzdialenejších zdravotníckych zariadeniach následne znamená pre ženy dlhšie absencie, a tým znevýhodnenie v pracovnom procese.

Predmetom šetrenia verejných financií je aj krátenie nemocenských dávok. V Estónsku a Českej republike bolo predĺžené obdobie neplatenia dávky v prípade choroby, resp. ošetrovania člena rodiny na tri dni. V praxi to znamená negatívny dosah najmä na ženy, ktoré sa tradične starajú o choré deti a závislé osoby. (Tamže)

Znepokojenie vyvoláva aj zhoršená dostupnosť služieb sexuálneho a reprodukčného zdravia, keďže majú zásadný význam v úsilí o dosiahnutie rodovej rovnosti. Pozorovania sociálnej pracovníčky medzi rómskymi ženami na Slovensku hovoria o znížení používania antikoncepcie z dôvodu nedostatku financií. (Tamže)

2.5 Diskriminačné praktiky

Jedným z následkov ekonomickej krízy sú aj **zmeny v štruktúre zamestnanosti**, napríklad zvýšenie neistoty pracovného miesta a zníženie sociálnej ochrany, ktoré majú negatívny vplyv hlavne na chudobnejšie vrstvy obyvateľstva. Tlak na zabezpečenie príjmov v domácnosti spôsobuje, že najmä ženy sa rozhodujú prijať prácu aj pod svojou úrovňou vzdelania a kvalifikácie. (*Gender equality at the heart...*, 2009)

Kríza posilnila aj **diskriminačné praktiky**. Niektorí zamestnávateľia využívajú krízu ako alibi pre zneužívanie pracovnej sily, najmä pracovnej sily žien, ktoré sú viac ochotné pracovať v neistých, atypických podmienkach, za menší plat a bez sociálneho zabezpečenia. Rovnako môžu zamestnávateľia využiť príležitosť na obmedzenie iniciatív v prospech rodovej rovnosti alebo dokonca použiť nelegálne praktiky s cieľom ušetriť finančné prostriedky, ako prepúšťanie tehotných pracovníčok, nevyplácanie mzdy atď. (*The Invisible Crisis...*, 2010)

Podľa Slovenského národného strediska pre ľudské práva „znížila hospodárska kríza citlivosť obetí voči sexuálnemu obťažovaniu. Prioritou pre dotknuté osoby je získať vhodné zamestnanie, alebo si ho udržať,“ preto sú skôr ochotné akceptovať diskrimináciu. (SITA, 2009)

2.6 Materstvo

Materstvo znamená pre ženy na trhu práce znevýhodnenie a zvyšuje ich zraniteľnosť pri akýchkoľvek zmenách k horšiemu. Platí pre ne povestné „last to be hired, first to be fired“ (prijímané ako posledné, prepúšťané ako prvé). (De Souza, 1995)

Economist tvrdí, že **rozhodujúcim faktorom prispievajúcim k diskriminácii žien** na trhu práce nie je sexizmus, ale **materstvo**. V USA zarábajú bezdetné ženy takmer porovnateľne so svojimi mužskými kolegami, kým matky výrazne menej. (Economist, 2009) Takáto generalizácia je samozrejme zjednodušujúca. Ženy ako skupina sú subjektom rodovej diskriminácie bez ohľadu na to, či deti majú, alebo nie, a to v dôsledku pretrvávajúcich rodových stereotypov.

Trend veľkého znevýhodnenia matiek na trhu práce je však zreteľný, a to hlavne v krajinách strednej Európy. Údaje o zamestnanosti rodičov detí do dvanásť rokov ukazujú výrazný rodový rozdiel v neprospech žien. Najväčší rozdiel v zamestnanosti matiek malých detí v porovnaní so ženami bez detí, resp. so staršími deťmi je v Českej republike (32,3 %), potom v Maďarsku (27,5 %) a na Slovensku (24,2 %). Pre porovnanie: V západných krajinách sa tento rozdiel pohybuje približne na úrovni 10 %. U mužov je trend opačný, v celej EÚ pracuje o 5 až 10 % viac otcov detí do dvanásť rokov. (EC, 2009)⁷

V krajinách strednej Európy je v rámci EÚ najnižší podiel ľudí pracujúcich na menej ako osem hodín denne. Hoci z hľadiska ekonomickej samostatnosti žien nie je práca na čiastočný úväzok dlhodobým riešením, jej nedostupnosť znamená, že matky s malými deťmi spravidla vypadnú z pracovného procesu najmenej na tri roky. To je v dobe enormne rýchleho rozvoja informačných technológií príliš dlhý čas a po návrate do práce majú často problémy začleniť sa do pracovného procesu a kariérneho postupu.

V roku 2006 len päť členských štátov (Dánsko, Holandsko, Švédsko, Belgicko, Španielsko) naplnilo Lisabonské ciele týkajúce sa

pokrytia detskými jaslami pre najmenej 33% detí do troch rokov. Krajiny nášho regiónu sa k týmto cieľom ani nepribližujú: Slovensko, Maďarsko, Poľsko a ČR nedosahujú ani 10% pokrytie.⁸ (Tamže)

Mnohé rodiny, hlavne jednorodičovské s veľkou prevahou žien (85% v rámci EÚ), sú závislé na sociálnych dávkach ako príspevok počas materskej/rodičovskej dovolenky alebo detskej prídavky, práve tieto sa v čase recesie z dôvodu úspory verejných výdavkov často krátia. Príkladom sú úsporné opatrenia prijaté vládou ČR na potlačenie následkov krízy, ku ktorým patrilo zníženie materského príspevku o pätinu. (*Výzva vládě...*, 2009)

Ženy ohrozené chudobou paradoxne vnímajú materstvo ako východisko z krízy. Zákonná ochrana v tehotenstve a materstve im zabezpečuje udržanie zamestnania, a tým aspoň dočasnú istotu, ako aj finančnú podporu. Zvýšený počet tehotných pracovníčok zaznamenalo napríklad personálne oddelenie v istej nadnárodnej spoločnosti v Lotyšsku, kde štvrtina zamestnankýň v zimných mesiacoch roku 2009 čakala dieťa. (Pietruchová, 2009)

Ženy v lepších pozíciách a s dlhodobejšími kariérnymi plánmi majú, naopak, obavy v krízovej situácii otehotnieť, pretože sa obávajú o svoju pozíciu. V prieskume o následkoch krízy uskutočnenom medzi ženami v Nemecku 78% respondentiek súhlasilo s tvrdením, že „mať dieťa v dnešných časoch je luxus“. (*Frauen auf dem Sprung*, 2009)

2.7 Chudoba a kvalita života

Vymedzenie pojmu chudoba podmieňuje aj chápanie súvislostí medzi jej príčinami, následkami a rodom. Ak „byť chudobný či chudobná“ znamená nedostatok príjmov a obmedzenie spotreby tovaru a služieb (tzv. spotrebná a príjmová chudoba), potom bude rodová analýza chudoby zúžená len na porovnávanie úrovne príjmov. Z holistického hľadiska **znamená chudoba popretie práva a možnosti (alebo schopnosti) na prijateľnú úroveň života**. Takáto definícia umožňuje začleniť do analýzy aj otázky, aká je súvislosť medzi chudobou a rozhodovacou právomocou, nedostatkom zdrojov pre sebaurčenie a nedostatkom času. V diskusii o rodovom hľadisku chudoby sú práve tieto aspekty rozhodujúce. Ženy spravidla disponujú menšími zdrojmi ako muži, a to aj pokiaľ ide o čas a slobodu voľby. (Niemanis, 2007)

Rodová nerovnosť je dôležitý kauzálny faktor pri chronickej chudobe celej domácnosti a jej medzigeneračnej reprodukcii. Čím viac žien žije v nedostatku, tým viac detí a starších ľudí v ich starostlivosti je ohrozených. (Tamže) Rodovú nerovnosť a chudobu preto treba chápať ako reťazovú reakciu alebo dokonca ako začarovaný kruh.

Hoci sa chudoba týka domácností, mužov a žien a spoločenstva ako celku, dolieha spravidla ťažšie na ženy. V celosvetovom meradle sú ženy v porovnaní s mužmi výrazne chudobnejšie a extrémna chudoba prevláda najmä medzi ženami. Platí to aj vo všetkých členských štátoch EÚ, hoci tieto rodové rozdiely sa od krajiny ku krajine líšia. (EP, 2004)

Štruktúrne príčiny chudoby majú veľký vplyv na ženy. Ohrozenie chudobou sa týka najmä žien v jednorodičovských rodinách. Podľa prieskumu EU-SILC z roku 2005 bola miera rizika chudoby na Slovensku v roku 2004 na úrovni 13,3%. Podiel jednorodičovských rodín žijúcich pod hranicou chudoby dosiahol 31,7%, pričom viac ako 90% jednorodičovských domácností tvoria matky s deťmi. (MPSVR, 2009)

S postupujúcou krízou prieskumy ukazujú ďalšie zvyšovanie chudoby žien následkom znížovania príjmov, zvyšovania výdavkov na bývanie a energie a nárastu životných nákladov. Z toho vyplýva napríklad vyššia zadlženosť, ťažkosti so splácaním úverov a menej potravín horšej kvality. Mimoriadne alarmujúce hlásenia prichádzajú od ženských organizácií z vidieckych oblastí Rumunska a Bulharska. (*The Invisible Crisis...*, 2010)

2.8 Násilie páchané na ženách

Rodovo podmienené násilie má mnoho podôb a príčin. K najzávažnejším príčinám patrí nesporne asymetrické rozdelenie moci medzi mužmi a ženami, a to vo verejnom, ako aj v súkromnom živote.

Podľa prieskumov priniesla ekonomická recesia zvýšený výskyt rodovo podmieneného násillia na verejnosti i v domácnosti. Zvýšenie extrémnej chudoby všeobecne spôsobuje nárast intenzity obchodovania so ženami, prostitúcie, násillia v intímnych vzťahoch a všetkých foriem vykorisťovania. (EP, 2004) Tzv. ekonomická prostitúcia sa v čase krízy objavuje nielen v chudobnejších krajinách a oblastiach. Podľa nemeckých zdrojov je na uliciach Berlína 60%

prostitútok domáceho pôvodu, mnoho z nich vo veku nad štyridsať rokov. Tento jav bol pred krízou nemysliteľný. (Heine, 2009) Podľa sociálnej pracovníčky zo Slovenska sa zvýšil počet obchodovaných dievčat a žien v rómskych osadách. Podobné pozorovania prichádzajú aj z Maďarska. (*The Invisible Crisis...*, 2010)

Ekonomická recesia vyvíja tlak na rodiny a posilňuje podmienky spojené so zvýšenou intenzitou násillia páchaného na ženách v intímnych vzťahoch. Stres z obavy zo straty práce alebo z jej straty u muža funguje ako spúšťač, frustrovaní muži sa podľa psychológov horšie vyrovnávajú s krízovými stavmi a môžu inklinovať k zvýšenej agresivite. (Salam, 2009)

„Stres spôsobený napätím na pracovisku a meniace sa kultúrne normy môžu mať vplyv na domácnosti, kde etablované patriarchálne normy zaručujú mužom autoritu a moc nad ženami. Ekonomická neistota a zhoršujúce sa pracovné podmienky môžu spôsobovať stres, ktorý si muž prenáša domov. Cyklus chudoby, stresu a násillia v intímnych vzťahoch je veľmi ťažké prelomiť: Chudoba vytvára stres, domácnosti nemajú zdroje na vyrovanie sa so stresom a stres je zdrojom násillia.“ (Weissman, 2007)

Strata práce muža a model ženy-živiteľky otriasa základnými atribútmi maskulinity a vytvára tlak na tradičné usporiadanie rodiny. Zároveň môže nárasť diskriminácia žien na pracovisku zvýšiť neistotu a zraniteľnosť žien aj v domácom prostredí. (Tamže)

Ženské organizácie z rôznych krajín poukazujú na rastúci počet obetí domáceho násillia (Bulharsko, Estónsko, Rumunsko a Slovensko, ale aj zo západných krajín ako Írsko, Holandsko a Škótsko). V krízových centrách pomoci sa v dôsledku šetrenia verejných financií začína prejavovať nedostatok zdrojov. Pomoc zvyšujúcemu sa počtu obetí tak musí byť pokrytá z menšieho objemu finančných prostriedkov. (*The Invisible Crisis...*, 2010) Tu opäť možno pozorovať trend spoliehania sa na sociálnu sieť zabezpečovanú ženami, ktorá má v čase krízy nahradiť verejné služby.

Ženské mimovládne organizácie významne prispeli k legislatívnym zmenám, zavádzaniu rodovej politiky a k zmene postoja verejnosti v celej Európe. Ich úloha v obhajobe záujmov žien je v čase recesie zásadná. Napriek tomu poklesla finančná podpora nielen pre krízové centrá, ale pre **ženské mimovládne organizácie** ako také, a to najmä v strednej Európe. Situácia ženských mimovládnych organizácií sa v čase recesie stáva neistou najmä v Bulharsku, Maďarsku, Lotyšsku, Rumunsku a na Slovensku (tamže), kde neexistujú

štandardné schémy financovania mimovládneho sektora a kultúra podporovania občianskej spoločnosti. Naopak, kríza môže slúžiť ako zámienka pre umlčanie kritických, a tým nepohodlných organizácií.

3 Poučenie z krízového vývoja?

Aký vplyv budú mať všetky spomínané znevýhodnenia na ženy? Bude budúcnosť po kríze iná alebo sa kríza, naopak, stane budúcnosťou? Majú pravdu nemeckí futuroológovia, ktorí tvrdia, že súčasná recesia nie je horšia ako očistná letná búrka a svet po kríze bude lepší, citlivejší a zodpovednejší, pričom sa v ňom presadia feminínne vzorce správania vedúce k zásadnej zmene kultúry? (Spiegel, 2009)

Alebo má pravdu Foreign Policy? Tento časopis predpovedá, že „osou globálneho konfliktu v tomto storočí nebudú bojujúce ideológie ani geopolitická konkurencia, ani stret civilizácií. Nebude to rasa ani etnicita. Bude to rod a tento konflikt nebude bez násilia.“ (Salam, 2009)

3.1 Zmena podnikovej kultúry

Trh – a nielen ten finančný – sa stal príliš agresívnym, príliš nenásytným a primálo zohľadňuje dôsledky a zodpovednosť za jednotlivé rozhodnutia. V popredí teda stojí otázka, ako limitovať rizikové a nezodpovedné správanie bankových inštitúcií na trhu. Len prísnejšie opatrenia a prevzatie väčšej zodpovednosti samotných bánk nepostačia, nevyhnutná je **zásadná zmena kultúry** týchto inštitúcií. Tú možno okrem iného dosiahnuť cieľeným presadzovaním žien do rozhodovacích pozícií.

Harvardský ekonóm Kenneth Rogoff hovorí o **potrebe rodovej rozmanitosti vo finančnom sektore**. V Davose poukázal na fakt, že práve nemecká kancelárka Angela Merkel volala po väčšej transparentnosti a kontrole finančných trhov ešte pred kolapsom – a ostala sama, bez podpory mužských kolegov, reprezentantov ostatných mocností. (Bennhold, 2009)

Podobne prípady známe ako „whistleblowers“, Sherron Watkins v Enrone a Cynthia Cooper vo WorldCom, spustili lavíny tým,

že poukázali na nezodpovedné a neetické správanie sa podnikov, v ktorých pracovali. (Pulliam, 2002)

3.2 Zmena feministického prístupu?

Rogoff nie je jediný, kto volá po väčšej rodovej diverzite. Tento názor sa pravidelne objavuje v renomovaných médiách a analytických štúdiách. (Salam, 2009; Economist, 2009) Feministické ekonómky a teoretičky patria pochopiteľne k tým, kto najvýraznejšie obhajuje vyššie zastúpenie žien v rozhodovacích pozíciách. Paradoxne využívajú feminizmus diferencie ako najsilnejší argument, pričom sa často odvolávajú na evolučne a biologicky podmienené rozdielne vlastnosti a priority mužov a žien. Po troch desaťročiach odmietania biologického esencializmu zo strany ženského hnutia sa zrazu karta obracia. Keď sa už aspoň tí pokrokovejší ľudia nechali presvedčiť, že biologické pohlavie je zlým faktorom pre posudzovanie kvalít a schopností jednotlivca, feministické texty sa k nemu vracajú. (Economist, 2009) Nachádzame sa tu na povestnom *slipery slope* (šmykľavom svahu), keďže biologický esencializmus sa v novodobej histórii ľudstva vždy zneužíval proti ženám.

Medzi prioritami slobodného mladého investičného bankára, ktorý pracuje s virtuálnymi miliónmi s ľahkosťou hráča počítačových hier, a pritom zarába neúmerne vysoké provízie, a matkou troch detí, ktorá žije z ruky do úst, existujú bezpochyby obrovské rozdiely. Tieto rozdiely však nemôžeme pripísať pohlaviu. Aj keď môžu hrať určité biologické stimuly svoju úlohu⁹, príčiny finančnej krízy nemožno takto zúžiť. Zásadným problémom je **bezoľadný mocenský ekonomický systém**, ktorý v záujme dosahovania enormných ziskov pre úzku skupinu jednotlivcov umožňuje ohroziť stabilitu globálnej ekonomiky a väčšiny ľudí tohto sveta. Tento systém je jednoznačne spôsobený formou socializácie, vo feministických kruhoch nazývanou familiárne *old boys network*. Výstižne ho popísala Halla Tomasdottir, šéfka jednej z mála bánk na Islande, ktorá ostala v kríze solventná: „99% z nich chodilo do rovnakých škôl, jazdia na rovnakých autách, nosia rovnaké obleky a majú rovnaké prístupy. Oni nás dostali do tejto situácie – a veľmi dobre sa pri tom bavili.“ (Spiegel, 2009)

3.3 Hľadanie nového ekonomického systému

Súčasná globálna hospodárska kríza nevyhnutne povedie k reštrukturalizácii svetovej ekonomiky. Otázkou je, aké hlboké tie zmeny budú. Finančná architektúra je v súčasnosti pod kritickým pohľadom a diskutuje sa o zásadných návrhoch na jej reformu. Táto architektúra rovnako ako navrhované reformy majú rodový rozmer. (Walby, 2009)

Nositeľ Nobelovej ceny Joseph Stiglitz (2009) hovorí o potrebe začlenenia tých, ktorí nesú riziko následkov, do rozhodovacích procesov vo finančnom sektore. Z rodového pohľadu sú to práve ženy, ktoré sú vylúčené z vplyvu na chod globálneho kapitálu. Ženy môžu mať pri rozhodovaní (aj) vo finančníctve rôzne priority a postupy, čo môže priniesť pozitíva pre celý systém. (Walby, 2009) USA už prijalo zákon na reguláciu finančného trhu, na ktorom sa zásadným spôsobom podieľali ženy, napríklad Mary Shapiro, riaditeľka Agentúry pre finančnú ochranu spotrebiteľov.

Feministická ekonomika poukazuje v tomto kontexte hlavne na potrebu zmeny prístupu pri uvažovaní o vytváraní hodnôt. Súčasná ekonomika berie do úvahy iba produkciu v hospodárstve ako verejnej sfére, kým domáca sféra a štát sa považujú len za konzumentov. Feministická ekonómka Mascha Madörin (2004) odmieta takýto pohľad a tvrdí, že aj domácnosti a iné inštitúcie, v ktorých sa vykonáva neplatená práca, musia byť brané ako produktívna súčasť ekonomiky s inou/vlastnou pracovnou a kapitálovou logikou. Preto je potrebné vyvinúť novú ekonomickú teóriu, ktorá bude zohľadňovať celú spoločnosť vrátane neplatennej práce a kvality života jednotlivca a nastaviť tomu zodpovedajúce kritériá. Takáto teória musí zohľadňovať rodové a mocenské pomery nielen vo verejnej, ale i v súkromnej sfére. (Pietruchová, 2007)

Feministické ekonómky potrebujú v snahe ovplyvňovať globálne ekonomické procesy hľadať spojencov v alternatívnych hnutiach, ako je ekologické hnutie, ktoré poukazuje na neudržateľnosť neustáleho rastu konzumu a produkcie a nadchádzajúcu krízu zdrojov a klímy. Podobne antiglobalistické hnutie a hnutie proti chudobe môžu byť silnými spojencami pri vytváraní alternatívnych ekonomických konceptov.

4 Závery

Vzhľadom na spomínané fakty a trendy sa vynárajú dve základné otázky:

- **Prispeje kríza k zásadnejším zmenám v prospech žien a rodovej rovnosti?**
- **Ak áno, odrazia sa tieto trendy aj v krajinách strednej Európy?**

Odpoveď na prvú otázku je zrejme áno, aspoň v najrozvinutejších krajinách. **Trend ekonomického posilňovania žien, nastúpený pred generáciou, môže kríza skutočne posilniť.** Dá sa však pochybovať, že pôjde o naozaj revolučné zmeny. Súčasný systém s mocenskými štruktúrami a rodovou hierarchiou, budovaný a udržiavaný stáročia, je veľmi hlboko zakorenený a vyhovuje tým, ktorí majú moc a možnosti zmeniť ho.

Ženy v celosvetovom meradle vlastnia iba stotinu kapitálu. Je to príliš málo na to, aby mohli ovplyvňovať jeho chod. Pravdepodobne sa dočkáme vážnych trhlín v sklenom strope a väčšej rodovej rozmanitosti na najvyšších úrovniach globálnych finančných inštitúcií. Na revolúciu to však bude sotva stačiť. Pokiaľ sa pozitívny trend prejaví iba v pracovnom procese, bez radikálnych zmien na úrovni domácností, vyhrali sme bitku, ale nie vojnu.

Situácia v strednej Európe je iná, a preto je pravdepodobnejšia odpoveď na druhú otázku nie. **Ak neexistovala politická vôľa na posilňovanie rodovej rovnosti pred krízou, samotná kríza ju neprinesie.** Ekonomické problémy k nám boli importované príliš zďaleka na to, aby sa dalo poukázať na ich rodové rozmery a aby to mienkotvorní ľudia aj dokázali a chceli pochopiť. O rodovom kontexte krízy a ekonomiky ako takej sa u nás zatiaľ, s výnimkou feministických kruhov, vôbec nediskutuje.

Prioritou pre naše krajiny je návrat k rastu HDP a jeho posilnenie. Kapitálovotvorná vrstva (mužov) a zamestnávateľia sa v záujme podpory ekonomiky a udržania zamestnanosti určite stanú nedotknuteľnými. Zamestnávateľia v rámci tripartity odmietli akékoľvek opatrenia v prospech rodovej rovnosti¹⁰ (a vláda s tým súhlasila).

Nárast deficitu verejných financií vytvorí tlak na šetrenie, ktorý – ako sme ukázali – zasiahne najmä ženy, a tie, preťažené dvojitoú záťažou v práci a domácnosti, budú mať sotva kapacitu a energiu na kariéru a angažovanie sa vo veciach verejných. Tak ako sa že-

ny nestali víťazkami postsocialistickej ekonomickej transformácie v strednej Európe, nehrozí u nás ani na Západe toľko oslavované víťazstvo žien v kríze.

Súčasný systém a návrat k *business as usual* jednoducho príliš vyhovuje mocným mužom na to, aby ním kríza otriasla v základoch.

Poznámky

¹ Amsterdamská zmluva, pozmeňujúca Zmluvu o Európskej únii, Zmluvy o založení Európskych spoločenstiev a súvisiace akty.

² Napríklad podpora hypotekárnych bánk sa dá robiť dvojakým spôsobom: podporovať priamo banky finančnými subvenciami alebo podporovať domácnosti platiace hypotéky. V oboch prípadoch skončia peniaze v banke, ale v tom druhom prípade sa nehnuteľnosť nedostane na dražbu a ľudia sa nestanú sociálnymi prípadmi alebo bezdomovcami.

³ Bolo by zaujímavé vykonať hlbšiu analýzu vplyvu šrotovného v rodinách, ktoré na nákup nových áut minuli úspory a prípadne sa aj zadlžili. Je zrejme, že tieto prostriedky chýbajú pri spotrebe rodín v iných oblastiach, napríklad pri nákupe služieb zmiernujúcich dvojité zaťaženie žien.

⁴ Kým slovenské ženy odpracujú v platenej práci týždenne 44,4 hodín a muži 49 hodín, v neplatenej práci je tento rozdiel podstatne väčší 26,6 hodín ku 7,7 hodín, teda muži vykonávajú len tretinu reprodukčnej práce a ženy stále podliehajú dvojitému zaťaženiu. Podobný rozdiel je aj v iných nových členských štátoch, ako aj v konzervatívnych južných krajinách EÚ. Najmenší rozdiel je v Škandinávii.

⁵ Napríklad počas druhej svetovej vojny, keď muži slúžili v armáde a vypadli z trhu práce, ženy v USA, ale aj v iných krajinách – ako ZSSR, Nemecko atď. – hromadne nahrádzali mužov vo výrobných procesoch. Po ukončení vojny a návrate mužov do výroby už pracovná sila žien nebola potrebná a v USA sa začal presadzovať konzervatívny model rodiny s tradičným rodovo stereotypným usporiadaním muž-životiteľ a ženy-matky v domácnosti.

⁶ Služby starostlivosti o deti do 3 rokov aj bez krízy zaostávajú v našom regióne rapídne za ostatnými krajinami EÚ: Kým v Českej republike a Poľsku len 2 % detí do 3 rokov navštevuje detské jasle, v škandinávskych krajinách a krajinách BENE-LUX-u je to minimálne tretina, v Dánsku až 73 % detí. (EC, 2009)

⁷ Spomínané údaje sú z roku 2007, sú teda zbierané pred krízou. Aktuálne údaje z roku 2009 neboli v čase prípravy príspevku k dispozícii.

⁸ Súhrnná správa o stave rodovej rovnosti na Slovensku udáva na rozdiel od EK údaj 12,8 %. (MPSVR, 2009)

⁹ Napríklad štúdia J. Herberta, ktorý sledoval závislosť úrovne testosterónu a vytvoreného zisku v danom dni, pričom vraj našiel jasnú koreláciu. (Palmer, 2008) Štúdia z University of California poukazuje naopak na zvýšenú súťaživosť a rizikové správanie sa mužov pod tlakom socializácie v rovnocennom kolektíve. (Emmer, 2008)

¹⁰ Takéto vyjadrenie zaznelo na zasadnutí Rady vlády pre rodovú rovnosť SR, 27. 4. 2009.

Literatúra

- BENNHOLD, Katrin: Where Would We Be if Women Ran Wall Street? In *The New York Times*. 1. 2. 2009. Dostupné na: <http://www.nytimes.com/2009/02/01/business/worldbusiness/01iht-gender.3-420354.html>
- BRUEGEL, Irene: Women as a Reserve Army of Labour. A Note on Recent British Experience. In *Feminist Review*, č. 3, 1979. Palgrave Macmillan Journals.
- CNBC: *Winners and Losers in Recession's Battle of the Sexes*. 7. 10. 2009. Dostupné na: http://www.cnbc.com/id/33210088/Winners_and_Losers_in_Recession_s_Battle_of_the_Sexes
- DALY, Kevin: Gender Inequality, Growth and Global Ageing. In *Global Economics Paper No: 154. Economic Research from the GS Institutional Portal*. Goldman Sachs 2007. Dostupné na: http://pslforum.worldbankgroup.org/docs/Kevin_Daly_Global_Ageing_Gender_Inequality.pdf
- DE SOUZA, Heitor Gurgulino: *Women Pivot of Development*. Príspevok na 4. svetovej konferencii o ženách v Pekingu. Peking 1995. Dostupné na: <http://www.un.org/esa/gopher-data/conf/fwcw/conf/una/950908171913.txt>
- ELSON, Diane: *Gender Equality and the Economic Crisis*. Prezentácia na stretnutí IDRC/SID-OG. Ottawa 2008. Dostupné na: http://www.idrc.ca/uploads/user-S/12278146671Diane_Elson_Gender_Equality_and_the_Economic_Crisis.pdf
- ERMER, Elsa - COSMIDES, Leda - TOOBY, John: *Relative Status Regulates Risky Decision-making about Resources in Men. Evidence for the Co-evolution of Motivation and Cognition*. Santa Barbara: University of California 2008. Dostupné na: <http://escholarship.org/uc/item/2k57g6jr>
- ERTEL, Manfred: Frauen Greifen nach der Macht. In *Spiegel*. 22. 4. 2009. Dostupné na: <http://www.spiegel.de/politik/ausland/0,1518,619758,00.html>
- EUROPEAN COMMISSION (EC): *Equality between Women and Men 2009*. Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Regions. Brusel 2009. Dostupné na: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.douri=SEC:2009:0165:FIN:EN:DOC>
- EUROPEAN PARLIAMENT (EP) *Resolution on Women and Poverty in the European Union (2004/2217(INI))*. 2004. Dostupné na: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2005-0388&language=EN&ring=A6-2005-0273>
- Frauen auf dem Sprung*. Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB) 2009. Dostupné na: <http://www.brigitte.de/gesellschaft/paid-content/frauen-auf-dem-sprung-2008-568922/>
- Gender Equality at the Heart of Decent Work*. Ženeva: International Labour Office (ILO) 2009. Dostupné na: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_105119.pdf
- GLEVICKÁ, Marcela - ŽALUDKOVÁ, Viera: Makyta prepustí 654 ľudí. Dôvodom je aj rast minimálnej mzdy. In *SME*. 3. 11. 2009. Dostupné na: <http://povazska.sme.sk/c/5092521/makyta-prepusti-654-ludi-dovodom-je-aj-rast-minimalnej-mzdy.html>
- HARCOURT, Wendy: *The Impact of the Crisis on Women in West Europe*. Association for Women's Rights in Development (AWID) 2009. Dostupné na: <http://www.awid.org/eng/Issues-and-Analysis/Library/The-Impact-of-the-Crisis-on-Women-in-West-Europe2>

- HEINE, Hannes: Die Krise Erreicht die Bordelle. In *Zeit*. 29. 6. 2009. Dostupné na: <http://pdf.zeit.de/online/2009/26/rotes-licht-truebe-zeiten.pdf>
- CHARKIEWICZ, Ewa: *The Impact of the Crisis on Women in Central and Eastern Europe*. Association for Women's Rights in Development (AWID) 2009. Dostupné na: <http://www.awid.org/eng/Issues-and-Analysis/Library/The-Impact-of-the-Crisis-on-Women-in-Central-and-Eastern-Europe2>
- CHITTENDEN, Maurice: Women Get More Jobs in Recession. In *Times*. 15. 11. 2009. Dostupné na: <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/uk/article6917363.ece>
- KOERWER, V. Scott: Featured Interview Sherron Watkins, Former Vice President for Corporate Development of Enron. In *Journal of Leadership and Organizational Studies*. 22. 6. 2004. Dostupné na: <http://www.allbusiness.com/educational-services/business-schools-computer/290768-1.html>
- MADÖRIN, Mascha: *Economic and Social Policy: Old Patterns of Thinking and New Perspectives*. Príspevok na konferencii International Conference Better Business – Creating a Gender-Equal Europe! Mníchov: Frauenakademie München 2004.
- MINISTERSTVO HOSPODÁRSTVA SR (MH): *Stratégia vývoja domáceho dopytu ako hlavného stimulačného predpokladu pre budúce podnikateľské prostredie a nástroja na riešenie dosahov globálnej svetovej recesie*. 2009. Dostupné na: <http://www.economy.gov.sk/strategia-vyvoja-domaceho-dopytu-ako-hlavneho-stimulacneho-predpokladu-pre-buduce-podnikatelske-prostredie-a-nastroja-na-riesenie-dosahov-globalnej-svetovej-recesie/132122s>
- MINISTERSTVO HOSPODÁRSTVA SR (MH): *Koncepcia riadenia prílevu zahraničných investícií v kontexte globálnej finančnej a hospodárskej krízy*. 2009. Dostupné na: <http://www.economy.gov.sk/koncepcia-riadenia-prilevu-zahranicnych-investicii-v-kontexte-globalnej-financnej-a-hospodarskej-krizy/132121s>
- MINISTERSTVO PRÁCE, SOCIÁLNYCH VECÍ A RODINY SR (MPSVR): *Súhrnná správa o stave rodovej rovnosti na Slovensku a o Činnosti Rady vlády SR pre rodovú rovnosť*. 2009. Dostupné na: <http://www.gender.gov.sk/index.php?id=626&slD=a5d17c689a31162136e4121dcl1cc9260>
- MITRA, Pradeep – SELOWSKY, Marcelo – ZALDUENDO, Juan: *Turmoil at Twenty – Recession, Recovery, and Reform in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*. International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank 2010. Dostupné na: <http://siteresources.worldbank.org/ECAEXT/Resources/258598-1256842123621/6525333-1256842182547/t20-fullreport.pdf>
- NIEMANIS, Astrida, a kol.: *Gender Mainstreaming in Practice: A Toolkit. PART II: Sectoral Briefs*. Bratislava: United Nations Development Program 2007.
- PALMER, Jasom: Traders' Raging Hormones Cause Stock Market Swings. In *New Scientist*. 14. 4. 2008. Dostupné na: http://www.newscientist.com/article/dn13664-traders-raging-hormones-cause-stock-market-swings.html?feedid=online-news_rss20
- PIETRUCHOVÁ, Oľga: *Gender Impact Assessment of Economic Crisis in the EU*. 2009. Dostupné na: <http://pietruchova.wordpress.com/crisis>
- PIETRUCHOVÁ, Oľga: Nedocenená práca žien. História, legislatíva a konceptualizácia rodového rozdielu v odmeňovaní. In CVIKOVÁ, Jana (ed.): *Aká práca, taká pláca? Aspekty rodovej nerovnosti v odmeňovaní*. Bratislava: ASPEKT 2007. Dostupné na: http://www.aspekt.sk/download/aka_praca_lom_web.pdf
- Posolstvo sociálnych partnerov textilného, odevného a kožiarskeho priemyslu*. Žilina: In-

- tegrovaný odborový zväz (IOZ), 26. 2. 2009. Dostupné na: http://www.atop.sk/atop_2003/data/POSOLSTVO.doc
- PULLIAM, Susan – SOLOMON, Deborah: How Three Unlikely Sleuths Exposed Fraud at WorldCom. In *Wall Street Journal*. 30. 10. 2002. Dostupné na: <http://www.happinessonline.org/MoralCode/LiveWithTruth/p23.htm>
- REINER, Sabine: Wem Nutzen die Konjunkturpakete? In *Antworten aus der Feministischen Ökonomie auf die Globale Wirtschaftskund Finanzkrise*. Bonn: Friedrich Ebert Stiftung 2009.
- SALAM, Reihan: The Death of Macho. In *Foreign Policy (FP)*. Júl/august 2009. Dostupné na: http://www.foreignpolicy.com/articles/2009/06/18/the_death_of_macho
- SITA: *Obeti obťažovania neubudlo, prioritu má práca*. 20. 6. 2009. Dostupné na: <http://www.topky.sk/cl/10/492289/Obeti-obtazovania-neubudlo-prioritu-ma-praca>
- SMITH, Mark: Analysis Note: Gender Equality and Recession. In *EGGE – European Commission's Network of Experts on Employment and Gender Equality Issues – Fondazione Giacomo Brodolini*. Grenoble Ecole de Management 2009. Dostupné na: <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2839&langId=en>
- STIGLITZ, Joseph: *Principles for a New Financial Architecture*. The Commission of Experts of the President of the UN General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System 2009. Dostupné na: <http://www.un.org/ga/president/63/commission/newfinancialarchitecture.pdf>
- SYED, Matthew: What Caused the Crunch? Men and Testosterone. In *The New York Times*. 30. 9. 2008. Dostupné na: http://women.timesonline.co.uk/tol/life_and_style/women/the_way_we_live/article4848188.ece
- The Female Power. In *Economist*. 30. 12. 2009. Dostupné na: http://www.economist.com/displaystory.cfm?story_id=15174418
- The Importance of Sex. In *Economist*. 12. 4. 2006. Dostupné na: http://www.economist.com/opinion/displaystory.cfm?story_id=6800723
- The Invisible Crisis. Women's Poverty and Social Exclusion in the European Union at a Time of Recession*. OXFAM – European Women's Lobby 2010. Dostupné na: http://www.oxfam.org.uk/resources/policy/economic_crisis/economic-crisis-women-poverty-exclusion-eu.html
- The Story behind the Numbers: Women and Employment in Central and Eastern Europe and the Western Commonwealth of Independent States*. Bratislava: UNIFEM 2006. Dostupné na: <http://www.unifem.sk/uploads/doc/UNIFEM%20Women%20and%20Employment%20-%20Final1.pdf>
- tof: Textilky propouštějí ve velkém. Mízi stovky míst. In *Aktualne.cz*. 14. 11. 2008. Dostupné na: <http://aktualne.centrum.cz/ekonomika/domaci-ekonomika/clanek.phtml?id=621904>
- TRUE, Jacques: Gendering Post-socialist Transition. In MARCHAND, Marianne H. – RUNYAN, Anne Sisson: *Gender and Global Restructuring*. Londýn: Routledge 2000.
- Výzva vládě: nekratke peněžitou pomoc v mateřství. In *Feminismus.cz*. 15. 9. 2009. Dostupné na: <http://www.feminismus.cz/fulltext.shtml?x=2197583>
- WALBY, Silvia: *Gender and the Financial Crisis. Paper for UNESCO Project on 'Gender and the Financial Crisis'*. 2009. Dostupné na: http://www.lancs.ac.uk/fass/doc_library/sociology/Gender_and_financial_crisis_Sylvia_Walby.pdf
- We did it! In *Economist*. 30. 12. 2009. Dostupné na: http://www.economist.com/opinion/displaystory.cfm?story_id=15174489

WEISSMAN, Deborah M.: The Personal Is Political-and Economic: Rethinking Domestic Violence. In *Brigham Young University Law Review*. 2007. Dostupné na: <http://www.allbusiness.com/crime-law/criminal-offenses-crimes-against/8905966-1.html>

WIEMANN, Esther: Wie Sich die Welt durch die Finanzkrise Wandelt. In *Spiegel*. 10. 06. 2009. Dostupné na: <http://www.spiegel.de/wirtschaft/0,1518,629345,00.html>

WOMEN'S WORKING GROUP ON FINANCING FOR DEVELOPMENT: *A Call for Structural, Sustainable, Gender Equitable and Rights Based Responses to the Global Financial and Economic Crisis,* Released during the Second Women's Consultation. New York: OSN 2009.

O autorkách a autorovi

Jarmila Filadelfiová (1956), sociologička, venuje sa výskumu v oblasti reprodukčného správania a demografického vývoja, rodinnej a sociálnej politiky, postavenia žien v spoločnosti a rodovej rovnosti, v súčasnosti pôsobí v Inštitúte pre verejné otázky a spolupracuje s viacerými mimovládnyimi organizáciami.

Daniel Gerbery (1976), sociológ, venuje sa analýzam sociálnej politiky, otázkam chudoby a teóriám sociálneho štátu. Pôsobí na Inštitúte pre výskum práce a rodiny a na Katedre sociológie Filozofickej fakulty UK v Bratislave.

Gabriele Michalitsch (1966) ekonómka, rodová expertka, ťažisko jej výskumných aktivít tvorí neoliberalizmus (subjekt, čas), politická ekonómia, feministická ekonomika. Pôsobí na viacerých univerzitách v Rakúsku i v zahraničí.

Oľga Pietruchová (1962), rodová expertka, riaditeľka Spoločnosti pre plánované rodičovstvo, predsedníčka Ženskej loby Slovenska. Venuje sa otázkam rodovej rovnosti a reprodukčných práv žien. Externe spolupracuje s Rozvojovým programom OSN (UNDP) a inými organizáciami.

Anna Zachorowska-Mazurkiewicz (1975), ekonómka, členka zoskupenia Think Tank Feministyczny, pôsobí na Inštitúte ekonomie a manažmentu Jagelovskej univerzity v Krakove. Venuje sa alternatívnym ekonomickým teóriám, ekonomii inštitúcií, feministickej ekonomii, economickej situácii žien v EÚ a dôsledkom globalizačných procesov.

Namiesto záveru: rozhovor
nad príspevkami do publikácie Rodová perspektíva
v ekonómii

Zhovárajú sa filozofka Ľubica Kobová,
politológ a ekonóm Ivan Lesay a editorka
publikácie Jana Čviková

Tento rozhovor bol o tom, čo v tejto publikácii zo seminára je, no aj o tom, čo v nej nie je (alebo nie je dostatočne) prítomné (a možno bude v nejakej inej). A zväčša išlo skôr o to, čo zatiaľ chýba v (ekonomickom) uvažovaní na Slovensku vôbec.

Filozofka Ľubica Kobová a politológ a ekonóm Ivan Lesay sa v rôznych svojich publikáciách vyjadrovali k otázkam, ktoré úzko súvisia s témou seminára o rodovej perspektíve v ekonómii:

- Ľubica Kobová (doktorandka Katedry filozofie a dejín filozofie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského) je napríklad autorkou štúdie *Čo má rodová rovnosť spoločné s feminizmom. Rodové diskurzy rovnosti v odmeňovaní žien a mužov a zosúladovaní rodinného a pracovného života* v publikácii *Aká práca, taká pláca? Aspekty rodovej nerovnosti v odmeňovaní* (2007) a článku, ktorý analyzuje situáciu v Hencovciach *Pred štrajkom, po štrajku* (2010).
- Ivan Lesay (vedecký pracovník Ekonomického ústavu Slovenskej akadémie vied) je napríklad editorom blogu *Kritická ekonómia* na portáli *jetotak.sk*, spolueditorom (s Danielom Gerberym a Danielom Škoblom) a spoluautorom publikácie *Knihy o chudobe. Spoločenské súvislosti a verejné politiky* (2007) alebo článku *Kto sa nabaľuje na protikrizových balíčkoch?* (2010).

Na rozhovor nad textami do pripravovanej publikácie zo seminára som ich pozvala preto, že oboch táto téma zaujíma, že sa seminára zúčastnili a že prejavili ochotu publikované texty prečítať a uvažovať nad nimi – ďakujem im za cenné pripomienky a podnety. Veríme, že aj tento rozhovor môže prispieť k otváraniu a rozrôzňovaniu odbornej i celospoločenskej diskusie o ekonómii, najmä o rodových dimenziách mocenských vzťahov, ktoré ju (spolu)konstituujú, preto časť z neho prinášame ako otvorený záver našej publikácie.

Jana Cviková

I.L.: Keď som išiel na seminár *Rodová perspektíva v ekonómii* a aj potom, keď som čítal tieto texty, som sa tešil, že tam bude feministické spochybnenie mainstreamovej ekonómie, a to aj z metodologického hľadiska. No a to sa objavilo len na pár miestach, povedzme v príspevku poľskej ekonómky Zachorowskej-Mazurkiewicz o ekonómii starostlivosti.

Vo feministickej ekonómii existuje na jednej strane kritika ekonomiky alebo hospodárstva, reálneho stavu, kritika rodových ne-

rovností (ekonomických, príjmových, majetkových, na trhu práce atď.) a na druhej strane kritika samotnej vedy – ekonómie (metodologická, konceptuálna kritika). V týchto príspevkoch prevažovala analýza toho prvého, ako to je a ako to je zle – to boli také základné dve veci.

J.Č.: Ku kritike ekonómie ako vedy sa vo svojom príspevku vyjadruje aj rakúska ekonómka Gabriele Michalitsch, ktorá prináša niektoré metodologické podnety.

I.L.: Áno, ale je to viac-menej v závere a na moje očakávania toho bolo málo.

J.Č.: Čiže málo nových metodologických podnetov.

I.L.: Presne tak. To, samozrejme, neznamená, že by to každá autorka či autor museli nevyhnutne robiť. Prínos feministickej ekonómie spočíva v tom, že sa zaoberá konkrétnymi vecami. Oproti abstraktným modelom človeka, ktorý sa rozhoduje racionálne, sa snaží priblížiť k realite zohľadňovaním nerovností – či už rasových, triednych, alebo rodových. Prínos teda spočíva aj v tom, že autorka upozorní na to, aké sú príjmy, aké sú majetky a že neplatenú prácu robia väčšinou ženy. To je dôležité, no jedna kapitolka, ktorá by vyslovene kritizovala prevládajúce ekonomické vedecké paradigmy, by sa tam hodila. Viem, že to nie je ľahké.

J.Č.: Priznám sa, že už pri koncipovaní seminára, z ktorého tento zborník vychádza, sme v tomto smere viac počítali so zahraničnými účastníkami, keďže na rozdiel od domácich účastníčok a účastníkov z oblasti sociológie a rodovej expertízy sú to ekonómky a majú s takouto kritikou a ponukou konkrétnych metodologických podnetov väčšiu skúsenosť. Úvodná prednáška Gabriele Michalitsch, ktorú sme požiadali o „vstup do problematiky“, bola tentokrát napokon skutočne najmä úvodom. No niektoré účastníčky a účastníci seminára ocenili hlavne konkrétne, akoby priamo politicky použiteľné veci, teda aj menej ekonomický a väčšmi sociologický, resp. sociálno-politický pohľad.

I.L.: Podľa mňa je v príspevkoch prítomná aj teória a aj snaha o konceptuálnosť. Napríklad v texte Jarmily Filadelfiovej, ktorá vo svojom príspevku urobila užitočný prehľad, ako rodová perspektíva prenikala do ekonómie. Tento text má charakter akademicky fundovaného textu, no je zaujímavé a pre situáciu na Slovensku príznačné, že po tomto podrobnom úvode o dianí v ekonómii sa zrazu udeje skok. To, čo sa hovorilo na začiatku o teoretických koncepcích, sa neprekladá do toho, akým spôsobom sa opisujú štatis-

tiky – tieto veci spolu nekomunikujú. V súvislosti s tým je pre mňa zaujímavá otázka, pre koho je publikácia z tohto seminára určená. **J.Č.:** Pre svoj „iniciačný“ charakter nemá jasnú cieľovú skupinu, no bolo by skvelé, keby sa jej podarilo osloviť ľudí, pre ktorých je ekonómia a premýšľanie o nej povolaním.

Ľ.K.: Jednotlivé texty v zborníku sú veľmi rôznorodé, dá sa z nich síce vybrať niekoľko väčších zastrešujúcich tém, ale možno ešte zaujímavejšie sú tabu, ktoré sa v nich vôbec nepomenúvajú. Pre mňa sú niekedy ešte zaujímavejšie než to, o čom sa v publikácii píše. Osobne ma najviac zaujal text Zachorowskej-Mazurkiewicz, ktorá urobila vynikajúcu teoretickú prácu o ekonómii starostlivosti, a potom príspevok Daniela Gerberyho.

Udrelo mi do očí, že v niektorých textoch úplne nepojmovo, a práve preto veľmi symptomaticky, vyskakovalo slovo *spravodlivosť*, resp. rodová spravodlivosť. Je to niečo, o čom predpokladáme, že tam musí byť, že ekonomické vzťahy alebo vôbec vzťahy v sociálnom svete medzi mužmi a ženami musia byť spravodlivé, ale tie texty so žiadnou koncepciou spravodlivosti nepracujú.

J.Č.: Uplatňujú skôr morálny imperatív, ktorý predpokladá „všeobecné poznanie“, resp. „všeobecný konsenzus“ o tom, čo je spravodlivé.

Ľ.K.: Je tam morálny nárok, že niečo musí byť spravodlivé. Nebolo by na škodu pojem spravodlivosti viac problematizovať. V súvislosti s tým som si spomenula na štúdiu Nancy Fraser *Feminizmus, kapitalizmus a leš dejín*, kde autorka zaujímavo hovorí, akým spôsobom feministky predefinovali spravodlivosť v druhej vlne feministického hnutia v západnej Európe a USA a prečo aj feminizmus potrebuje nové zadefinovanie spravodlivosti alebo iný dialóg o chápaní spravodlivosti. Druhou veľkou témou týchto príspevkov bola starostlivosť a to, akým spôsobom ju konceptualizovať. Ďalšia zastrešujúca vec je, že v príspevkoch chýba explicitná kritika klasickej ekonómie. Tematizovala by som to cez otázku, akým spôsobom ekonómia na jednej strane ako nástroj štátnej politiky a na druhej strane ekonómia ako „objektívna“ veda definuje svoj subjekt. Subjekt ako človeka, na ktorého sa snaží zacieliť svoje aktivity alebo ktorého sa snaží opísať. Môžeme si ho nazvať *homo oeconomicus*. Naproti tomu, keď Zachorowska-Mazurkiewicz opisuje starostlivosť a jej dimenzie, opisuje aj subjekt, ktorý starostlivosť prijíma. A tu sa zjavuje iná konceptualizácia subjektu, ktorá začína chápať subjekt ako zraniteľný, nestály, ktorý potrebuje pomoc, teda nie

ten liberálny, vlastnícky, pre ktorý je všetko, čoho sa dotkne, resp. s čím začne pracovať, jeho majetkom. Považujem za dôležité postaviť proti subjektu *homo oeconomicus* zraniteľný subjekt nie iba ako predmet ekonomického uvažovania, ale aj ako predmet sociálneho, politického a kultúrneho uvažovania. To boli pre mňa tri hlavné témy, ktoré mi z textov vychádzali.

J.Č.: Ako vnímate kontinuitu, resp. diskontinuitu, ktorá sa prejavuje aj v týchto príspevkoch? Konkrétne napríklad u Daniela Gerberyho, ten sa zaoberá inštitucionálnou starostlivosťou o malé deti a uvádza aj, že sme si riešenia, ktoré existovali pred rokom 1989, neuchovali ako východisko pre posilnenie svojej pozície. Hoci nemá, pravdaže, priestor na „celkové vysvetlenie“ a zohľadnenie faktu, že došlo k obrovskej zmene ekonomickej koncepcie, jeho téma na tú diskontinuitu jasne poukazuje.

I.L.: Považujem to skôr za výzvu: To, čo sa udialo po roku 1989, je osobitná veľká kapitola. Pravda, možno by bolo dobré mať niečo z toho aj v tomto texte, keďže je tu len konštatovanie, že sa zmenili kompetencie ministerstiev a že jasle z nich „vypadli“. Myslím si, že Daniel Gerbery to možno aj zámerne neotvára, lebo by si to vyžadovalo osobitnú analýzu, nemá sa totiž veľmi o čo oprieť, na Slovensku analýzy tohto „prechodu“ chýbajú. Ideálne by bolo, keby mohol odkázať na existujúce analýzy, na kontext toho, čo všetko sa menilo. Ja si tiež napríklad neviem predstaviť, či to bolo tak, že boli nejaké politické sily, ktoré zámerne chceli riešenie typu „nech sa ženy starajú“, alebo či išlo o snahu ušetriť alebo o niečo iné.

Jedna veľká téma je práve tento prechod a druhá je feministická kritika mainstreamovej ekonómie. V príspevku Oľgy Pietruchovej predstavuje polovica kritiky kritiku systému, kritiku kapitalizmu. Čo je, samozrejme, legitímne, lebo feministická ekonómia je ukotvená v heterodoxnej ekonómii, kde sa vlastne primárne skúmajú nerovnosti alebo nespravodlivosti. Tiež tu existujú koncepty, ktoré súvisia s tým, čo spomínala Luba, že agentom neoklasickej ekonómie je autonómny človek, ktorý sa racionálne rozhoduje, zatiaľ čo iné smery, či už marxistické, alebo feministické, zohľadňujú, že to môže byť dieťa, chorý človek alebo postihnutý človek, že to môže byť chudobný človek atď. – a to je úplne iný pohľad. Snažia sa o realistickejšie koncepty.

Ľ.K.: Veľkou devízou príspevkov Zachorowskej-Mazurkiewicz, Gerberyho a Filadelfiovej je, že cez ich texty vidno posun od subjektu klasickej alebo neoklasickej ekonómie k subjektu, ktorý robí

reproduktívnu prácu, musí sa starať, alebo o ktorý sa treba starať. Tam je viditeľná zmena paradigmy a texty Jarmily Filadelfiovej a Daniela Gerberého sú vynikajúce v tom, že ukazujú, ako ženy s malými deťmi z pracovného trhu vypadávajú.

J.C.: Áno, porovnanie zamestnanosti, ktoré sa neobmedzuje všeobecne na ženy a mužov, ale porovnáva situáciu otcov a matiek malých detí, je naozaj výpovedné.

I.K.: Potom možno poukázať aj na to, že existuje tendencia „komodifikácie“ muža, ktorý musí byť živiteľom rodiny, že korelácia s počtom detí a so zamestnanosťou je u mužov a žien úplne opačná. A populácia starne, bude sa treba starať o našich rodičov, no u nás sa napríklad neuvažuje o tom, že by mohla existovať migrácia a že migrantky a migranti by mohli zabezpečovať opateru aj v ústavnej starostlivosti. Situácia na Slovensku sa vníma ako pomerne uzavretá, máme tu teritoriálny národný štát, ktorý má ako keby uzavreté hranice a jednoducho v rámci nich sa deje aj reprodukcia pracovnej sily, aj reprodukcia spoločnosti, nevpúšťame dovnútra nič ďalšie.

J.C.: Ako sa pozeráš na heterodoxné ekonomické prístupy? Videla som, že napríklad Gabriele Michalitsch pôsobila vo Viedni na inštitúte, ktorý sa zaoberal heterodoxnou ekonómiou.

I.L.: Heterodoxné – to je v podstate o vymedzení sa voči ortodoxnému. Nie je to koherentný smer, sú to prístupy mimo mainstreamu a často môžu byť aj protirečivé. Patrí tam inštitucionalistická ekonómia, ktorá je akoby alternatívou voči mainstreamu v zmysle, že neformuluje abstraktné matematické modely, ktoré sa potom spätne snaží aplikovať na prax, ale vychádza z nejakej analýzy inštitúcií, obmedzení a javov, ďalej marxistická ekonómia, ekologická ekonómia, je to jednoducho zmes rôznych smerov. Na Slovensku to nie je zatiaľ akademicky podchytené, sú ľudia, ktorí majú prehľad v rámci nejakej svojej čiastkovej veci. Ja som sa napríklad snažil oboznámiť s prístupmi ekonomie rozvoja. Je tu pár ľudí, ktorí sa heterodoxii v ekonomii venujú, od Daniela Škoblu cez Michala Poláka až po ďalších, ktorí majú minimálne prehľad o tom, čo sa deje, aké sú smery, no nie je to nejakým spôsobom inštitucionalizované tak, že by sa tomu venovala jedna inštitúcia alebo skupina ľudí.

J.C.: Spomínam si, že keď na seminári v diskusii po vystúpeniach Anny Zachorowskej-Mazurkiewicz a Daniela Gerberého, ktoré sa týkali starostlivosti, vystúpila Gabriele Michalitsch, v prvom momente sme asi viacerí nepochopili, čo je predmetom jej kritiky. No neskôr som to pochopila tak, čo mi aj potvrdila, že Michalitsch

má pocit, že od problematiky starostlivosti sa treba posunúť inam. A ako sa ukazuje aj v jej príspevku, veľmi sa usiluje hľadať riešenia pre rôzne problémy vo vnútri existujúcej podoby kapitalistického systému. Pre mňa je zaujímavé, že na jednej strane má feministická kritika ekonómie obrazoborecký rozmer, na druhej strane tam je aj takýto pragmatický prístup – v neposlednom rade určite aj preto, aby si feministická ekonómia získala uznanie.

I. L.: Áno, feministická ekonómia je dôležitá ako radikálna anti-systémová kritika, a to je podľa mňa u Michalitsch prítomné, no sú tam aj odporúčania, čo sa dá robiť teraz v rámci systému bez toho, žeby bola revolúcia, napríklad gender budgeting alebo analýza vplyvu systému zdaňovania. Oboje je dôležitou súčasťou feministickú ekonómie.

No myslím, že keď v diskusii kritizovala, s čím Gerbery a Zachorowska pracujú, tak sa v tom prejavil rozdiel medzi západnou Európou a postkomunistickými krajinami. Je symptomatické, že v tomto zborníku nie je príspevok, ktorý by primárne spochybňoval mainstreamovú ekonómiu ako takú, sme len v začiatkoch. Gerbery a Zachorowska si v Garym Beckerovi vybrali najjednoduchšieho reprezentanta na kritiku – podľa mňa to urobili dobre, pre publikum na Slovensku to bolo vhodné. Akurát Michalitsch sa to snažila posunúť – a v tom s ňou súhlasím – do nejakej radikálnejšej diskusie o tom, že nejde len o vzťahy v rodine a neplatenú prácu, ale sú tu aj širšie súvislosti toho, ako sa robí hospodárska politika.

J. C.: No to sa v diskusii veľmi nevydarilo, ale aspoň to zaznelo ako problém.

L. K.: Ale v tom je to vlastne symptomatické, ako si začal hovoriť o rozdiel medzi západnou, strednou a východnou Európou, ja by som skôr nadviazala cez to, že tu vidno istú inštitucionálnu kontinuitu, zaobranie sa problémami sociálnej politiky: Ľudia prichádzajú k ekonomickým konceptom z hľadiska sociálnej politiky pôvodne z pracovísk, ktoré sú expertnými pracoviskami ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny, a tu majú produkovať usmernenia pre sociálnu politiku. Pravdepodobne „disciplinárni“ ekonómovia a ekonómky o tieto veci nemajú až taký záujem, ale práve tí, ktorí tie témy rozvíjajú, musia veci riešiť konkrétne v „záujme štátu“. Ja tam vidím celkom jednoznačnú súvislosť. Z toho pre mňa plynú aj niektoré obmedzenia, resp. chcem hovoriť o stanovisku tých textov: Myslím si, že stanovisko textu Daniela Gerberyho a možno aj textu Jarmily Filadelfiovej je stanovisko experta alebo expertky, ktorí ľu-

dí chápu skôr ako klientov nejakých sociálnych služieb štátu, a že tam dajme tomu nie je hľadisko, ktoré by mohlo byť tiež expertné a ktoré by pochopilo ľudí ako platcov daní, to by asi doplnila Michalitsch, takisto tam nie je zahrnuté, hoci čiastočne u Olgy Pietruchovej sa to vyskytuje, konceptualizovanie ľudí ako spotrebiteľov.

Veľmi zaujímavé je to napríklad v texte Jarmily Filadelfiovej, keď píše, že „verejnosť si rodové nerovnosti stále viac uvedomuje, oveľa pomalšie sa však vzdáva stereotypných rodových predstáv a očakávaní“ – získala som dojem, že práve tu vidno expertnú pozíciu, že ľudia majú nejaké vedomie toho, ako by rodová deľba práce v domácnosti mala fungovať, ale je ťažké sa toho zabeňovať vzdať. A teraz je otázka, čo tomu vlastne bráni. A to je tá „absencia“ a možno to chýba aj na Slovensku vôbec, takže to nie je len problém tých textov, ale celého tohto kontextu a prístupu k téme. Veď vzdať sa stereotypných rodových predstáv môžeš len pomocou politického konania, artikulácie vo verejnom priestore spoločnosti. A to naozaj nie je niečo, čo môže expert či expertka očakávať, že sa udeje na základe rozhodnutia jednotlivcov.

Zaujímavovo o tom hovorí Nancy Fraser vo svojich prednáškach o kríze kapitalizmu, kde sa snažila nanovo interpretovať dvojité transformácie Karla Polanyiho. Polanyi má takú tézu, že existujú akési vlny hospodárskeho vývoja, existuje jeden ťah a jeden protiťah. Jeden ťah je taký, že trh sa snaží obsadiť všetko, dochádza ku komodifikácii verejných statkov, a potom príde obdobie (napríklad po druhej svetovej vojne), keď dochádza k sociálnej ochrane. A tieto ťahy a protiťahy nejakým spôsobom spolu historicky pôsobia. Fraser do toho chce dostať tretiu silu, a tou je podľa nej emancipácia. Vlastne politické hnutia, ktoré sa nejakým spôsobom snažia artikulovať svoje požiadavky voči marketizácii a komodifikácii a zároveň voči sociálnej ochrane. A Fraser hovorí, že aj feminizmus sa vymedzuje voči sociálnym politikám, voči tomu, akým spôsobom sú zacielené na niektoré ženy alebo mužov. Z textov v tomto zborníku to niekedy vyzerať tak, akoby experti hľadali najlepšiu sociálnu politiku, voči ktorej nie je možné sa vzbúriť, presnejšie, s ktorou by mala byť feministka spokojná. Netvrdím, že by feministka v zásade mala byť nespokojná s akoukoľvek politikou, ale tiež si môžem vybrať, alebo sa môžem vnímať dvojrolovo a môžem aj feministickú ekonómiu alebo feministicko-ekonomický pohľad vnímať viacdimenzionálne. Raz tak, že si expertka a musíš „produkovať“ pre štát alebo ponúkať niečo, s čím budeš lobovať v politike, takže si v tom systéme. A druhý raz tak, že

ideš politicky spochybniť celý systém. Tým som chcela poukázať na to, že pohľad týchto textov je do veľkej miery určený tým, že sú ukotvené v inštitúciách, a to je podľa mňa v poriadku, ale je dobré tomu aj takto rozumieť – že ich pohľad na veci nie je jeden absolútny.

I.L.: Presne, chyba tu kritika metodologická, diskurzívna, politická, kultúrna. Možno je za tým aj istá opatrnosť – že sa od nich kvôli tomu, že sú vo verejných inštitúciách, očakáva, aby prišli s konkrétnymi odporúčaniami pre sociálnu politiku a vedia, že prílišný radikalizmus zníži vážnosť ich hlasu. Z toho, ako ich poznám, si myslím, že majú emancipačné stanovisko a že sa ho tam snažia presadiť, ale je pravda, že ich jazyk nie je politický, ale skôr expertný. A z toho vyplýva, že berú ľudí ako klientov sociálneho systému, a keď sa dá nejaká zmena docieľiť, tak cez sociálnu politiku a konkrétne opatrenia z centrálnej úrovne štátu. V tomto zmysle to nie je klientelistický prístup, ale etatistický. Konkrétne v tom, že o ľudí sa treba postarať dobre, a my sme tí experti, ktorí vedia, že práve takto ich treba emancipovať. Potom tu ale naozaj chýba radikálne stanovisko, resp. stanovisko, ktoré je bežné v niektorých akademických alebo kritických kruhoch.

Ja by som tento súbor textov chápal ako *policy* výkop – že takto to treba robiť a toto sú naše odporúčania. Kritická diskusia v rámci feministickej ekonómie môže byť predmetom ďalšej konferencie, kde by ľudia dostali zadanie, že majú urobiť skôr kritickú analýzu. Aj keď ideálne by to vlastne malo byť presne naopak.

J.C.: Poľské ekonómky Anna Zachorowska-Mazurkiewicz a Ewa Charkiewicz, ktoré sú predovšetkým teoretikami, vydali knižku o starostlivosti, predovšetkým zo zahraničných zdrojov – preložili veľa kľúčových štúdií na túto tému. Potom sú tam aj články týkajúce sa situácie v Poľsku. Napríklad keď Charkiewicz píše o ošetrovatelkách a zdravotných sestrách, tak to je tiež istým spôsobom „instrumentalizované“. Akoby to fungovalo tak, že len čo prídeš k svojej realite, tak ťa to núti, aby si hľadala okamžité riešenia.

I.L.: To je asi bežný jav, tiež mám takú skúsenosť.

J.C.: Mne sa páčilo na niektorých feministických profesorkách v Nemecku, že vždy robili oblúk alebo roznožku medzi tým, čo treba riešiť teraz a tu a čo treba vidieť do budúcnosti – ony tomu hovorili utopické myslenie, nie akademické. Imponovalo mi, že sa to spája v myslení a práci jedného človeka, prišlo mi to legitímne. Obávam sa, že keby sa formulovanie problémov naozaj prenieslo výlučne na akademickú alebo výlučne na praktickú pôdu a tie pôdy by neko-

munikovali, či už v osobe jedného človeka alebo cez viacerých ľudí, tak by to bolo bezúčelové – napriek všetkej úcte k akademickému bádaniu.

I.L.: Treba skôr dosiahnuť to, že to bude integrované v jednej osobe.

J.C.: Príspevok Olgy Pietruchovej o rodových dôsledkoch krízy je viac-menej advokačný, má trocha iný charakter ako ostatné. Na jednej strane je na prvý pohľad z hľadiska kritickosti postojov najradikálnejší, no na druhej strane je v istom zmysle najstereotypnejší v spôsobe, akým narába s kategóriami „ženy“ a „muži“, „ženskosc“ a „mužskosc“ a pod., čo vyvoláva otázku: Nakoľko má – alebo môže mať – pragmatická politika subverzívny charakter?

L.K.: Ten text hovorí, že ekonómia nie je iba premýšľanie o tvrdých dátach, ale ekonomika je jednou zložkou toho, čo sa deje v spoločnosti a že má dosah na rôzne sféry a na to, čo sa deje v rodových vzťahoch na iných úrovniach, týka sa to napríklad násilia páchaného na ženách, ktoré tam autorka spomína. Dobré je aj to, aj keď sú to veľmi čiastočné referencie, že je tam transnacionálny rozmer. Lebo ten globálny alebo transnacionálny rozmer ekonomík až tak veľmi v textoch, ktoré sa týkali konkrétnej politiky, prítomný nebol.

Na jednej strane môžeš stavať na pohlavnej odlišnosti a hovoriť, že všade treba feminínne hodnoty, či už zoberieš starostlivosť s tým, že treba preformulovať dĺžku úväzkov, feminizovať ekonomické roly, alebo povieš, že ženy v manažérskych tímoch sú kooperatívnejšie alebo že ženy menej riskujú, keď investujú, a preto sú lepšie. V podstate tu ide o firmy, ktoré sa starajú o zosúladovanie rodiny a práce, o rodový alebo vôbec kultúrnu diverzitu svojich tímov. Ale toto zasahuje iba jednu obmedzenú sféru ekonomiky. Je tu aj tá druhá strana, na ktorú Olga Pietruchová tiež poukazuje, a to, že táto ekonomika je postavená do veľkej miery na exporte, na výrobe v „zónach voľného obchodu“, kde firmy majú daňové prázdny alebo dostali veľkú štátnu podporu na zamestnanosť. A to je napríklad problém šičiek v Hencovciach, tam funguje femininita a maskulinita úplne inak. Raz femininita funguje ako „sexí“ nástroj rastu a potom je práca žien zasa stratégiou prežitia v niektorých regiónoch a veľmi primitívnou extrakciou nadhodnoty, jednoducho ľuďom nariadiš nezákonný neplánovaný nadčas.

J.C.: Ďakujem vám obojmu za rozhovor a verím, že to nie sú slová na záver, ale, naopak, slová na pokračovanie diskusie o rodovej perspektíve v ekonómii.

Knižná edícia ASPEKT sprístupňuje témy, ktoré sa dotýkajú rodových vzťahov a života žien. Prináša beletriu, teoretické práce, praktické príručky, populárno-náučné publikácie, ako aj knižky určené deťom, mládeži a ich dospelým.

Informácie o tituloch nájdete na www.aspekt.sk

V rade Aspekty doteraz vyšlo:

Jana Cviková – Jana Juráňová (ed.): **Možnosť voľby**. Aspekty práv a zodpovednosti

Jana Cviková – Jana Juráňová (ed.): **Piata žena**. Aspekty násilia páchaného na ženách

Jana Cviková – Jana Juráňová (ed.): **Hlasy žien**. Aspekty ženskej politiky

Jana Cviková – Jana Juráňová a Ľ. (ed.): **Lesby-by-by**. Aspekty politiky identít

Jana Cviková – Jana Juráňová – Ľubica Kobová (ed.): **Histórie žien**. Aspekty písania a čítania

Barbara Stiegler: **Ako uplatňovať rodové hľadisko**. Aspekty stratégie Európskej únie

Ľubica Kobová – Zuzana Maďarová: **Kradmá ruka feministky rozvažuje za plentou**. Aspekty parlamentných volieb

Jana Cviková (ed.): **Aká práca, taká pláca?** Aspekty rodovej nerovnosti v odmeňovaní

Jana Cviková – Jana Juráňová (ed.) – Jarmila Filadelfiová: **Učiteľské povolanie**. Aspekty rodovej rovnosti v škole

Jana Cviková – Jarmila Filadelfiová: **Rodový pohľad na školstvo**. Aspekty kľúčových rizík

Jana Cviková – Jana Juráňová (ed.): **Feminizmy pre začiatovníčky**. Aspekty zrodu rodového diskurzu

Barbara Stiegler – Gabriele Michalitsch: **Spravodlivosť v rodových vzťahoch**. Aspekty rozdeľovania (nielen) zdrojov

Janka Debrecéniová – Jarmila Filadelfiová – Zuzana Maďarová: **Rodové dôsledky krízy**. Aspekty vybraných prípadov